

COLLECTION OF

JAINA PHILOSOPHICAL TRACTS

Ernst Steinbock
Wies 1974

L. D. SERIES 41

GENERAL EDITOR
DALSUKH MALVANIA

EDITED BY

NAGIN J. SHAH

DEPUTY DIRECTOR
L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY
AHMEDABAD-9

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY AHMEDABAD 9

Printed by
Swami Tribhuvandas Shastri,
Shree Ramanand Printing Press,
Kankaria Road,
Ahmedabad 22.
and Published by
Dalsukh Malvania
Director
L. D. Institute of Indology,
Ahmedabad 9.

FIRST EDITION
MAY, 1973

PRICE RUPEES 16/-

जैन दार्शनिक प्रकरण सङ्ग्रह

संपादक

नगीन जी. शाह

प्रकाशक

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर

अहमदाबाद-६

प्रकरणानुक्रमः

Introduction

		1-
१ षड्दर्शननिर्णय	श्रीमेरुतुङ्गसूरि	१- ११
२ पञ्चदर्शनखण्डन	अज्ञातकर्तृक	१२- १९
३ विविधमतस्थापकोत्थापकानुमानसङ्ग्रह	अज्ञातकर्तृक	२०- ३०
४ वादचतुष्क	अज्ञातकर्तृक	३१- ४८
५ परब्रह्मोत्थापनस्थल	श्रीभुवनसुन्दरसूरि	४९- ५८
६ हेतुविडम्बनस्थल	श्रीजिनमण्डन	५९- ७५
७ हेतुखण्डनपाण्डित्य (वादिविजयप्रकरण)	श्रीसाधुविजययति	७६-१०६
८ प्रमाणसार	श्रीमुनीश्वरसूरि	१०७-१२६
९ प्रमाणसुन्दर	श्रीपद्मसुन्दर	१२७-१६०
१० स्याद्वादसिद्धि	अज्ञातकर्तृक	१६१-१६४

PREFACE

The L D. Institute of Indology has great pleasure in publishing the present volume containing ten Jaina philosophical tracts hitherto unpublished. All these Sanskrit tracts written in Medieval Age show that the writers who were Jaina monks reacted in their own way to the current philosophical views. Looking to the nature of these tracts we feel that they have been written mainly for the beginners. It was customary for the Jaina authors to assist their pupils by producing help-books. In spite of this these tracts reveal insight into the philosophical problems.

I am thankful to Dr. Nagin J. Shah for editing these tracts and writing an informative introduction. He has given, in the introduction, a succinct account of the authors and their works ; moreover, he has summarised the tracts one by one.

I am sure the students and scholars interested in the subject of Indian Philosophy will find this book useful.

L. D. Institute of Indology,
Ahmedabad-9.
11-4-1973

Dalsukh Malvania
Director

INTRODUCTION

(1) Śaddarśananirṇaya

The text of this tract is edited on the basis of the photocopy of the manuscript belonging to Bombay Branch Royal Asiatic Society (No. 1666). The ms. consists of six folios. Except few lines in folio No. 1 the handwriting is uniform. The size of the ms. is 22 cms. x 8 cms. Each side of the folio has 12 or 13 lines and each line has nearly 54 letters. Lines Nos. 2-3 on folio No. 1A are erased. The condition of the ms. is good. The ms. belongs to c. 16th century of Vikrama Era. At the end there occurs : *kṛtir ayaṁ śrīmadāṅcalagaccheśāśrīmerutūṅgasūrīndrāṇām.*

This is the work of Merutūṅgasūri of Aṅcalagacca. He was a pupil of Mahendraprabhasūri. He composed Sanskrit *Bālāvabodha* on *Kātantra Vyākaraṇa*¹ in V. S. 1414, and *Ṭikā* on *Saptatibhāṣya* in V. S. 1449. From the colophon at the end of the ms. of *Saptatibhāṣyaṭikā* belonging to Dosabhai Bhandar, Bhavanagar we learn that he had also composed *Vṛtti* on *Meghadūta* and *Dhātupārāyaṇa*.²

In the beginning of this small tract the author points out as to what constitutes real Brāhmaṇahood and real Yatihood. According to him, truth (*satya*), penance (*tapas*), control of sense organs (*indriyadama*), etc. constitute Brāhmaṇahood. Mere birth in the *Brāhmaṇa* family and wearing of sacred thread do not make one a *Brāhmaṇa*. There is a possibility of *Brāhmaṇas* in the *Cāṇḍāla* caste and of *Cāṇḍālas* in the *Brāhmaṇa* caste. Similarly, equanimity (*śamatā*) which is the result of the conquest of narrow love and hatred is the true mark of a *Yati*. Staying in woods, wearing bark garments, living upon fruits, leaves or flowers, abandonment of purifying agents of the body, observation of fasts, etc. are merely the accidents and not the essentials of a *Yati*.

After this general discussion the author explains six systems of Indian Philosophy, viz. Bauddha, Mīmāṃsā (alongwith Vedānta), Sāṅkya, Naiyāyika, Vaiśeṣika and Jaina. While dealing with a particular system of Indian philosophy he elucidates the nature of God, spiritual teacher and religion as accepted by its theoreticians. In short, he explains and examines its main philosophical theories.

1. Bombay Branch Royal Asiatic Society No. 22.

2. Cf. *Jaina Sāhityaṇo Saṅkṣipta Itihāsa*, M. D. Dēśai, p. 442.

But what he wants to emphasise is that inspite of metaphysical differences all the systems of Indian philosophy agree with regard to values of life and spiritual discipline. He substantiates his finding by the quotations from the works of different systems.

The author quotes anonymously from the *Hitopades'a*, the *Bhagavadgītā*, the *Brahmabindu*, the *Nyāyamañjarī*, the *Mahādevastotra*, the *Yājñavalkyas-ṃṣṭi*, the *Vyāsasṃṣṭi* and the *Triṣaṣṭīśalākāpuruṣacarita*. He refers to *Bhaṭṭāraka Śrī Śuka* and *Viśvakarmā*, and quotes their words. He mentions by name the *Nyāyasāra*, the *Yogasāra*, the *Yogaśāstra*, the *Mārkaṇḍeya-purāṇa*, the *Viṣṇupurāṇa* and the *Mahābhārata*.

(2) Pañcadarśanakhaṇḍana

The text of this small treatise is edited mainly on the basis of a manuscript belonging to Muni Shri Punyavijayaji's Collection preserved in L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9. In the printed catalogue the ms. is given the serial No. 56. Its size is 26.4 cms. x 11.2 cms. It contains 3 folios. Each folio has 18 lines per side and 65 letters per line. Its script is nice and condition good. It is written in V.S. 1503.

The name of the author of this small work is not known. But this much is certain that he is a Jaina.

This treatise contains the refutation of the four philosophical systems, viz. Nyāya, Vaiśeṣika, Sāṅkhya and Bauddha, even though the title mentioned in the beginning and the end of the ms. is 'Pañcadarśanakhaṇḍana' (Refutation of Five Systems of Philosophy).

In the refutation of Nyāya system the author points out that *upamāna* (analogy) is not to be regarded as an independent *pramāṇa* (means of knowledge) but it should be considered to be a case of *anumāna* (inference). He explains how twelve *prameyas* recognised by Nyāya are covered by the twofold division of *jīva* (soul) and *ajīva* (non-soul) accepted by the Jainas. He does not favour the employment of the devices, viz. *chala* (quibbling artifices), *jāti* (futile replies) and *nigrahasthāna* (a ground of defeat in debate) in the discussion. That is, he recognises only one type of discussion, viz. *vāda* (discussion that aims only at finding truth of the matter discussed) and rejects the other two types, viz. *jalpa* (mere wrangling) and *vitaṇḍā* (caviling).

While refuting Vaiśeṣika system the author declares that *pṛthvī* (earth), *ap* (water), *tejas* (fire) and *vāyu* (air) are not four independent substances. That is, there is no qualitative difference among the atoms. Again, he does not endorse the Vaiśeṣika view that *Dig* is an independent substance. He disapproves of the Vaiśeṣika tenet that substance (*guṇī*) and

property (*guṇa*) are quite different from one another. According to Vaiśeṣikas *śabda* (sound) is a quality of *Ākāśa*. Our author refutes this view and establishes the theory that *śabda* is a mode of matter (*paudgalika*). He criticises the Vaiśeṣika view that *sāmānya* (universal) is different from the thing in which it resides by raising a dilemma, viz. as to whether things are *sat* (existent) by themselves or they become *sat* (existent) only when they are associated with Universal Existence (*Sattā*). The Vaiśeṣika tenet that the *viśeṣas* (particularities) are necessary to differentiate liberated souls and atoms one from the other is also refuted by him by raising a question as to what differentiates one *viśeṣa* from another. The Vaiśeṣika doctrine of *Samavāya* is also criticised.

Next he refutes the following doctrines of Sāṅkhya system. (1) Without the Regulator the three *guṇas* (viz. *sattva*, *rajas* and *tamas*), though of opposite nature, co-operate in the production of an evolute and co-exist in it. This is, says the author, an absurd position. (2) Intellect (*Mahat*, *Buddhi*) and Ego (*Ahaṁkāra*) are the evolutes of insentient (*acetana*) *Prakṛti* (Nature). This Sāṅkhya view is attacked by the author. He declares that Intellect and Ego do not seem to be essentially different from sentience (*cetana*) and hence they should be viewed as qualities of *Puruṣa* (Soul). (3) According to the Sāṅkhyas no cause is required to break the equilibrium in *Prakṛti*. Our author points out that the thing which is causeless is either eternally existent or eternally non-existent. (4) The Sāṅkhya view of Emergence of five *Bhūtas* (Physical elements) from five *tanmātras* is criticised by the author. (5) For the Sāṅkhyas soul (*Puruṣa*) is absolutely changeless and hence it is *akartā*. The author says this position makes spiritual discipline and moral life an impossibility. (6) The Sāṅkhya view that *Prakṛti* functions for *Puruṣa* is declared absurd by our author.

At last the author enumerates twelve *āyatanas* accepted by the Buddhists and shows how they are covered by the twofold division of *jīva* and *aṣṭa* recognised by the Jains. According to the Buddhists the perception involves no thought whatsoever. Our author refutes this theory on the ground that it has no pragmatic value.

The author quotes anonymously from the *Trilakṣaṇakadārdhana*, the *Tattvārthasūtra*, the *Pramāṇavārtika* and the *Laghiyastraya*.

(3) *Vividhamatasthāpakotthāpakānumānaśāgraha*

This small tract is edited in the present volume on the basis of a ms. belonging to Dela Upasraya Bhandara (Box No. 63, Ms. No. 3052). It consists of two folios. Each side of the folio has four columns. Each column has 27 lines and each line 22 letters. The size of the ms. is 26

cms. x 11 cms. The handwriting is beautiful and uniform. The ms. belongs to c. 1600 V.S. It is to be noted that the writer has left three columns blank.

It is not known as to who is the author of this small work. But it is certain that he is a Jaina because he upholds the view that *Śabda* is a mode of matter. In this small work he has collected syllogisms for and/or against some important philosophical views. He has given some syllogisms for omniscience. He has gleaned main syllogisms for and against *īvara-kartṛtva* (the view that God is the creator of the world) and *prapañcamithyātva* (the view that the world is an illusion). After that he has first given some inferences in favour of *Vijñānavāda* idealism and then has refuted it by demolishing its doctrine of *citrajñāna*. After this first he has collected the inferences that prove *śabdabrahmavāda* (theory of Absolute Logos) and then has given inferences that prove the existence of *artha* (objects) independent of *Śabda* (Word). He has collected twelve syllogisms that prove *śabda* (sound) to be non-material. Afterwards, he has given syllogisms that establish the position that *śabda* is material. In the section of *pramāṇavāda* he has first lucidly explained the Cārvāka position that inference is not a means of knowledge (*pramāṇa*). But afterwards he has strongly established the position that *anumāna* is a *pramāṇa*.

The tract contains quotations from the *Vākyapadīya* and the *Bṛhadārṇyakabhāṣyavārtika*.

(4) Vādacatuṣkam

The text of this small treatise is edited on the basis of the manuscript belonging to Muni Shri Sāgaracandra Collection preserved in L. D. Institute of Indology, Ahmedabad. The ms. bears No. 144. It has five folios. The handwriting in the folio No. 1 is bigger than that in the remaining folios. The first folio has 19 lines per side and 55 letters per line. Each of the remaining folios has 22 or 23 lines per side and 73 letters per line. The size of the ms. is 25.5 cms. × 10.8 cms. The condition of the manuscript is good. It belongs to c. 1690 V. S. It is copied by Rūpasundara, a pupil of Rājasundara. It has no general title. Hence we have given the general title *Vādacatuṣkam* as it contains four *Vādasthalas*.

The author of this treatise is not known. But this much is certain that he is a Jaina.

This treatise contains four *Vādas* (Discussions), Viz. (1) *Agniśītatvasthāpanāvāda* (Discussion leading to the establishment of the coolness as a quality of fire), (2) *Sarvajñasthāpakasthalam* (Discussion leading to the establishment of an Omniscient being), (3) *Cīvarasthāpakasthalam* (Discussion that

establishes a view that putting on garments does not disqualify a person to attain Liberation) and *Īśvarotthāpakasthalaṃ* (Refutation of *Īśvara* – God – as the creator of the world).

One would find strange when the author establishes the seemingly queer position, viz. 'fire is cold'. But it seems to us that this miracle the author performs simply to answer the question put to him who is the believer in *Anekāntavāda*, viz. 'if your *Anekāntavāda* is true then the fire should be cold; but is it cold?' Readers will enjoy the discussion.

The Jainas believe in omniscience. Hence they refute the *Mīmāṃsaka*s who do not consider omniscience to be an independent cognitive faculty.

There are two sects of the Jainas, viz. *Śvetāmbara* and *Digambara*. The former believes that putting on garments does not come in the way of one's attaining Liberation whereas the latter considers nakedness to be essential for the attainment of Liberation. In support of *Śvetāmbara* view a quotation of *Vācaka Siddhasena* is given. We are unable to trace this quotation in *Siddhasena Divākara's* work or in *Siddhasenagaṇi's Tīkā* on the *Tattvārthasūtra*.

Jainas do not believe in God as the Creator of the world and as the Dispenser of the fruits of Karmas. Hence they refute *Nyāya-Vaiśeṣika* thinkers who believe in God. Here we have a specimen of this refutation,

The author quotes anonymously from the *Mīmāṃsāsūtra*, the *Mīmāṃsā Ślokaṭīkā*, the *Vākyapadīya*, the *Vīṣeṣāvaśyakabhāṣya*, the *Dāśavaikālika-sūtra*, the *Āvaśyikasūtra*, and the *Uttarādhyayanāsūtra*.

(5) Parabrahmotthāpanasthalaṃ

The text of this interesting tract is edited on the basis of the manuscript belonging to *Shri Devasūri's* Collection preserved in L. D. Institute of Indology, Ahmedabad. It bears No 9245. It consists of seven folios. The handwriting is beautiful and uniform. Each side of the folio has 13 lines and each line has 52 letters. The size of the ms. is 27 cms. x 12.8 cms. The ms. belongs to V. S. 1965. At the end of the ms. there occurs: *iti śrī Bhuvanasundarasūriviracitaḥ sthalaḥ sampūrṇaḥ*.

The author of this tract is *Bhuvanasundarasūri*, a pupil of *Somasundarasūri* of *Tapagaccha*. He flourished in 15th century of *Vikrama Era*. His other works are (1) *Mahāvīdyāvidāmbanavyākhyāna*, (2) *Laghu-mahāvīdyā-Viḍambana*, (3) *Mahāvīdyā-vivaraṇa-ṭippaṇa* and (4) *Vyākhyānadīpikā*.¹

1. For details one may refer to Introduction to *Mahāvīdyāvidāmbanam* (G. O. S. No. XII), pp. xxvii-xxix.

First the author demolishes the inference of the Vedāntins, viz. 'The world is illusory as it is perceived (*dṛśyatvāt*); those that are perceived are illusory, as for example shell-in-silver.' The author retorts that on Vedāntin's showing fine atoms and distant mountains, which are not perceived, should be regarded as real. The Vedāntins answer that they are also perceived by some one at least. The author asks them as to whether the one who perceives them is doing so by sensory perception or extrasensory perception. If the former, then they should be perceived by ordinary persons too. If the latter, then there arise two alternatives, viz. the possessor of extrasensory perception should be either non-omniscient or omniscient. If he is non-omniscient then the things that are not perceived by him should be regarded as real. If he is omniscient, then the Vedāntins' (=Mīmāṃsakas') thesis that there is no omniscient being stands contradicted. If it be said by the Vedāntins that the atoms etc. are not recognised by them, then the reason '*dṛśyatvāt*' will have no *pakṣa* to reside in with the result that there will arise the fallacy of *āśrayāsiddha*.

The Vedāntins' view that though the world is unreal it is perceived by the force of Nescience (*avidyā*) is attacked by the author in the following manner. They are asked if their Nescience is real, unreal or indescribable. If it is real, then the doctrine of *advaita* is contradicted. If it is unreal, then it cannot enable us to perceive the world because both are unreal. If it is indescribable then there arises a question as to whether it is indescribable totally or partly. If the former, then we cannot even name it as '*avidyā*'. If the latter, then all things of the world will have to be regarded as indescribable. If it be said that by indescribable is meant 'different from real as well as unreal', then it is to be pointed out that such a thing does not exist. If it be said that from the standpoint of *vyavahāra* it does exist, then the question arises as to whether *vyavahāra* itself is real or unreal. Both these alternatives involve difficulties already pointed out.

The author asks the Vedāntins as to whether the perception that perceives the world is real or unreal. If unreal, then it cannot function like a son-of-a-barren-woman. If real, then the doctrine of *advaita* stands contradicted. Moreover, he asks them as to whether the function of perception is to assert or to negate. Acceptance of the first alternative is not conducive to the negation of the world. The second alternative is not acceptable to the Vedāntins because that goes against their scriptural dictum, viz. *āhur vidhātṛ pratyakṣaṁ na niṣedhṛ vipaścitaḥ*.

The author asks the Vedāntins as to what is the meaning of *mithyātva*. If it means *paramārthasatyatvavaidhurya* then it implies the

sadrūpatā of the world. So, the controversy boils down to the question whether the world is *paramārthasatya* or not. The term *paramārthasatya* means either *parabrahmasvarūpatva* or *pramāṇapratīṣṭhārthviśaya*. And in both these senses the world is *paramārthasatya*.

The Vedāntins maintain that the *vyavahāra* becomes possible on account of the combination of *satya* and *anṛta*. The author points out that this combination of *satya* and *anṛta* is impossible. None has ever seen the combination of unreal hare's horn with real pot. If such a combination is considered to be a possibility then that of a son-of-a-barren-woman with *Brahma* would be effected. But this is absurd.

The Vedāntins accept the world as real for the sake of *vyavahāra* only. They accept three grades of reality – illusory (*prātibhāsika*), empirical (*vyāvahārika*) and absolute (*pāramārthika*). Silver cognised in shell has illusory existence. The pot, etc. which ordinary beings perceive every moment has empirical existence. Things having illusory existence as also having empirical existence are sublated by succeeding knowledge and hence are regarded as mental figment. Existence or reality belonging to *Brahman* is ultimate because it is never sublated.

The author shows how this gradation of reality does not stand to reason. If *pratīti* is *asat* then on its strength nothing can be established as real. If it is *sat*, then its object cannot be *asat* (unreal). This same logic applies to *vyavahāra*. If *vyavahāra* is *asat* then on its strength nothing can be established as *sat*. And if it is *sat* then its object cannot be *asat*.

To the Vedāntins the author puts a question, viz. 'what is the nature of *Avidyā*?' If it is held to be not-describable-either-as-*sat*-or-as-*asat*, then it should be *paramārtha sat*, because like *Parabrahma* it is neither *sat* nor *asat*. If it be said that *Parabrahma* is not *avācya* (inexpressible) then it should be *vācya* (expressible) or *lakṣya* (indicable) or *vyāṅgya* (suggestible) or *tātparyagamyā* (knowable through purport). If it be held *vācya* then it is on par with the world which is certainly *vācya*. If it be held *lakṣya* then it should have some connection with *vācya*. There is no *lakṣyārtha* which is not connected with *vācyārtha*. Moreover, whatever is *lakṣyārtha* should also be *vācyārtha* at some time. *Taṭa* (bank of a river) is *lakṣya* when the sentence '*gaṅgāyām ghoṣaḥ*' is uttered but it is *vācya* when the world '*taṭa*' is employed in the sentence '*gaṅgātate ghoṣaḥ*'. Thus when all the things that are *lakṣya* are proved *vācya*, also the view that *Brahma* is *lakṣya* has no speciality. If it be held that *Brahma* is *vyāṅgya*, then *vyāṅgya* being of various types the author asks as to which type of *vyāṅgya* *Brahma* belongs to. Moreover, he points out that whatever is

vyāṅgya must also be *vācya* at some time. Hence to declare that *Brahma* is *vyāṅgya* serves no purpose. If it be said that like *rasa* (sentiment) it is *vyāṅgya* only then there arises a question as to whether it is *abhivyaktasvabhāva* or *anabhivyaktasvabhāva*. Both the alternatives are fraught with many difficulties. Nor can it be held *tātparyagamya* because the thing that is not *vācya* at any time can never be *tātparyagamya*.

The logical reason '*dṛśyatvāt*' (because it is perceptible) adduced by the Vedāntins to prove *mithyātva* (unreality) of the world, says the author, proves quite the opposite, viz. *satyatva* (reality) of the world. *Asat* is never *dṛśya*. If it be said that even though the *jalacandra* (moon-in-water) is *asat*, it is *dṛśya* then the author, as a representative of Jaina philosophy, declares that *jalacandra* is *sat* because it works as a probans. Further, he says that if an absolutely *asat* thing were *dṛśya* then a square circle should be *dṛśya*; but none has ever seen it.

Against the Vedāntin's inference, viz. 'the world is *mithyā* (unreal) because it does not illumine its own self', the author produces the counter-inference viz. *Brahman* is *mithyā* (unreal) because it does not illumine things other than its own self. The author further points out that if *Brahman* is held *paraprakāśaka* then *satyatva* of the world will naturally follow from it.

The author anonymously quotes from the *Brahmasiddhi*, the *Chāndogya Up.*, the *Bṛhadāranyaka Up.*, the *Śvetāśvatara Up.*, the *Taittirīya Up.* and the *Ślokaṃvartika*.

(6) Heluviḍambanasthalam

The text of this tract is edited on the basis of a manuscript belonging to Munirāja Shri Punyavijayaji's Collection (Serial No. 3524) preserved in L. D. Institute of Indology, Ahmedabad. It consists of nine folios. It has 17 lines per side and 50 letters per line. The handwriting is uniform and beautiful. The size of the ms. is 25.7 cms. × 11 cms. The ms. belongs to c. 1650 V. S. The last verse occurring at the end of the ms. contains the names of the author, his spiritual teacher and his present tract, viz. *Jinamaṇḍana*, *Somasundarasūri* and *Hetukhaṇḍanam* respectively.

Jinamaṇḍana, pupil of *Somasundarasūri*, belonged to the latter half of the 15th century of Vikrama Era. He composed the *Kumārapālāprabandha* in 1492 V. S. and *Śrāddhaguṇasaṅgrahavivarāṇa* in 1498 V. S. He is also the author of *Dharmaparīkṣā*. All these three works have been published by Atmananda Jaina Sabha, Bhavnagar.

In this tract the Jaina author, in the spirit of a Cārvāka, demonstrates that an inference can never be a *pramāṇa* (means of knowledge). First he

proves the impossibility of a *sādhya* and then of a *hetu*. Again, he forcefully shows the impossibility of arriving at the necessary universal relation (*vyāpti*).

The author quotes anonymously from the *Pramāṇavārtika* and the *Tantravārtika*. He mentions Kumārila and Līlāvātikāra and quotes from their works. He refers to Sureśvaragura.

(7) Hetukhaṇḍanapāṇḍitya
alias

Vādivijayaprakaraṇa.

The text of this tract is edited on the basis of two mss., one belonging to Muni Shri Punyavijayaji's Collection and the other to Vijaya Devasūri's Collection. Both these collections are preserved in the L.D. Institute of Indology, Ahmedabad.

The ms. belonging to Muni Shri Punyavijayji's collection is given the serial No. 3517 in the printed Catalogue. Its size is 26 cms. x 10.5 cms. It has 16 folios. Each side of the folio has 14 lines and each line has 50 letters. It belongs to c. 1650 V.S. Its condition is good.

The ms. belonging to Vijaya Devasūri's collection bears serial No. 629 in the printed Catalogue. Its size is 26 cms. x 12.2 cms. It consists of 17 folios. Each side of the folio has 14 lines and each line has 51 letters. It is dated 1964 V. S.

From the *praśasti* verses occurring at the end we know that the author's name is Sādhuvijayayati; he was a pupil of Jinaharṣa; Jinaharṣa was a pupil of Sumatisādhū; Sumatisādhū was a pupil of Lakṣmīsāgara who flourished in the line of Somasundra of Tapagaccha. The date assigned to Sādhuvijayayati by scholars is 1550 V. S.

The tract is divided into five sections, and at the end there occurs an appendix, so to say. The five sections are : (1) *Trividhahetukhaṇḍana*; (2) *Upādhiviveka*, (3) *Upādhiprakāśa*, (4) *Pratyupādhipradīpa* and (5) *Upādhi-khaṇḍanākāṅkṣāśikṣā*.

The first section deals with the flaws that vitiate a *hetu* (logical reason) and make it invalid (*hetvābhāsa*). Again, it demonstrates the flaws of *aprayojakahetu*, *mahāvīdyāhetu*, and *vakracchāyānumānahetu*. The second section discusses the nature of *upādhi*. Some thinkers hold that a *hetu* is vitiated by the defect *aprayojakatva* on account of *upādhi* (vitiating condition). Hence the author raises a questions as to what *upādhi* is. He explains with

illustrations a definition of *Upādhi*, viz. *sādhana-vyāpakatve sati sādhyasamavyāptir upādhiḥ*. The third section explains another definition of *upādhi* viz. *sādhyāvinābhāve sapakṣāsādhāraṇadharmavān upādhiḥ*.¹ Moreover, in this section the author points out that the defects of *asiddha*, *viruddha*, *anaikāntika*, *satpratipakṣa*, etc. are present when an *Upādhi* is present. The fourth section is devoted to the exposition of *pratyupādhi* which is defined as *upādhyāhātānumānūgrāhaka*. In the fifth section having pointed out various shortcomings of the definition of *upādhi* the author declares that *upādhi* is nothing over and above *hetvābhāsa*. He further states that Jaina theoreticians do not recognise in an *upādhi* any defect other than *vyabhicāra*. What follows the fifth section is a sort of an appendix which pertains to problems and benefits of argumentation.

The author quotes anonymously from the *Mīmāṃsā Śloka-vārtika*, the *Siddhahema* and the *Kṣaṇabhaṅgādhyāya* of Jñānaśrimitra. He refers to and quotes from the *Khaṇḍanakhāṇḍakhādyā*, the *Syādvādaratnākara*. Udayanācārya and the *Bṛhanmahāvīdyāvidāmbana* of Bhuvanāsundarasūri. He simply refers to the *Nyāyabindu*.

(8) Pramāṇasāra

The text of this tract is edited on the basis of the ms. belonging to Munirāja Shri Punyavijayaji's Collection preserved in L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9. In the printed catalogue the ms. is given the serial No. 3508. Its size is 26.9 cms. x 10.9 cms. The ms. consists of nine folios. Each side of the folio has 15 lines and each line has 54 letters. The condition of the ms. is good. The ms. belongs to c. 18th century of Vikrama Era. At the end of the text there occurs colophon, viz. *śrīvṛddhagacchālāṅkārasāravādīndracūḍāmaṇikavīsāryabhaumabhaṭṭārakaśrīMuniśvaraviracitaḥ Pramāṇasāragranthaḥ sampūrṇaḥ* |

From the colophon we gather that the author belonged to *Vṛddhagaccha* and that he earned the title *Vādīndracakracūḍāmaṇi*. Our author seems to be identical with one Muniśvarasūri mentioned in an inscription on an idol. In the inscription we are told that in V.S. 1479 Muniśvarasūri of *Bṛhadgaccha* got installed the idol.¹ Again, in another inscription dated V. S. 1501 on an idol it is written that for the spiritual good (*puṇyārtha*) of *Vādīndracakracūḍāmaṇi* Muniśvarasūri, who flourished in the line of Devācārya of *Bṛhad Gaccha* after Jinaratnasūri, Tilakasūri and Bhadreśvarasūri, the idol has been got installed.² The title occurring in this inscription exactly tallies with the one found in the colophon. So, we conclude that

1. Bikaner Jaina Lekha Saṅgraha, No. 963, p. 82.

2. Bikaner Jaina Lekha Saṅgraha, No. 2152, p. 298.

the author of the tract *Pramāṇasāra* flourished in the latter half of 15th century V.S.¹

The tract is divided into three *Pariccheda*s, viz. (1) *Pramāṇasvarūpaparūpaka*, (2) *Pramāṇasankhyā-viśaya-phalavipratipatti-vyāśedhaka* and (3) *Darśanavyavasthāsvarūpaprarūpaka*.

The first *Pariccheda* (section) is mainly devoted to the treatment of the nature of *pramāṇa*. The author first gives definitions of *saṁśaya* (doubt), *anadhyavasāya* (indeterminate cognition) and *viparyaya* (error) ; and then excludes *pramāṇa* from them. He shows that *pramāṇa-pravṛtti* is impossible in the case of *Brahmadvaita*, *Jñānadvaita* and *Śūnyavāda*. He refutes the Cārvāka position that *pratyakṣa* is the only *pramāṇa*. He is of the opinion that *tarka* is a *pramāṇāṅga*. According to him the definition of *pramāṇa* is : *sva-paravyavasāyi jñānaṁ pramāṇam*. He maintains that *prāmāṇya* (validity) as well as *apramāṇya* of a piece of cognition is intrinsic (*svataḥ*) in the case of repeated acquaintance (*abhyāsadaśā*) and extrinsic (*parataḥ*) in the case of first acquaintance. According to him the object of *pramāṇa* is of the nature of both *sāmānya* (generic characters) and *viśeṣa* (specific characters). At this juncture he refutes the view that the thing is of the nature of *sāmānya* alone as also the view that the thing is of the nature of *viśeṣa* alone. He explains the Jaina theory of change (*pariṇāmavāda*). He demolishes the Buddhist theory of Universal flux (or momentariness) coupled with the doctrine of destruction without residue (*nirāṇavayavināśavāda*). He suggests that the theory of *Syādvāda* (Non-absolutism) is a logical corollary of the ontological theory of infinite-properties-of-a-thing. He has elucidated the Jaina doctrine of Sevenfold Judgment.

The second section is devoted to the classification of *pramāṇas* (knowledges). It mentions twofold classification of *pramāṇas* into *pratyakṣa* (perceptual knowledge) and *parokṣa* (non-perceptual knowledge). *Pratyakṣa* is divided into *sāmvyavahārika* (empirical) and *pāramārthika* (transcendental). *Sāmvyavahārika pratyakṣa* is divided into *sakala* (perfect) and *vikala* (imperfect). In the class of *vikala pāramārthika pratyakṣa* fall *avadhijñāna* and *maṇahparyāyojñāna*, whereas the class of *sakala pāramārthika pratyakṣa* has one member only, viz. *kevalajñāna*. The cause of *kevalajñāna* is the absence of *rāga-dveṣa*. Food-taking does not obstruct *kevalajñāna*. *Kevala* does take food. It is so because hunger is the result of *vedanīyakarma*; it is not the result of *mahanīyakarma*. Moreover, even a woman can

1. We wrongly thought that the verse *pradhvaste* etc. occurring in the tract is a quotation from *Syādvādamuktāvalī* by Yaśasvatasāgara (V. S. 1700-1770). We found the verse quoted in *Ratnākaraṇvatarikā* from the *Pañcāśat*. Hence the verse is not a quotation from the *Syādvādamuktāvalī*. So, the quotation, viz. *pradhvaste* etc. does not go against this date.

attain kevalihood. Womanhood is not a bar to the attainment of kevalihood. Again, *kevali* may wear garments. Wearing of garments does not come in the way of his attainment of *kevalajñāna* or *mokṣa*.

The *pramāṇas* that are included in the class of *parokṣa pramāṇa* are : (1) *smaraṇa*, (memory), (2) *pratyabhijñā* (recognition), (3) *tarka*, (knowledge of invariable concomitance), (4) *anumāna* (inference), and (5) *āgama* (verbal testimony). Let us remember that formerly at one place in the first *pariccheda* the author has said that *tarka* is *pramāṇāṅga*.

What distinguishes *pratyakṣa* from *parokṣa* is *spaṣṭatva* (vividness). By *spaṣṭatva* the author means cognition of more *viśeṣas* (specific characters).

The third *pariccheda* gives the essentials of six systems of philosophy, viz. Jaina, Naiyāyika, Bauddha, Sāṅkhya, Vaiśeṣika and Jaiminiya.

The author quotes anonymously from the *Chāndogya Up.*, the *Brahma-bindu*, the *Nyāyamañjarī*, the *Mīmāṃsā Śloka-vārtika* the *Āptamīmāṃsā*, the *Pañcāśat*, the *Brahmasiddhi*, the *Pramāṇavārtika*, the *Mahābhārata*, the *Sāṅkhyakārikā*, the *Sāṅkhyasūtra*, the *Bṛhadāraṇyaka Up.* and the *Saṅgārśana-samuccya*. He refers to Dharmakīrti, Dharmottaravādī and Mahāvratin.

(9) Pramāṇasundara.

The text of this tract is edited on the basis of the manuscript belonging to Śrī Śāntisāgara Collection (No. 300+1298) preserved in L.D. Institute of Indology. It has 18 (10 + 8) folios. The size of the ms. is 28 cms. x 12 cms. Each side of the folio has 14 lines and each line has 57 letters. The ms. belongs to c. 1900 V.S.

In the verses occurring at the end of the tract the author tells us that *Padmasundara*, a pupil of *Padmameru* who again is a pupil of *Ānandameru* of *Tapa-gaccha*, has composed *Pramāṇasundara*. *Harṣakīrti* who flourished in the same line after *Padmasundara* informs us that *Padmasundara* was honoured by Emperor Akbara just as *Ānandarāya* (*Anandameru*) had been honoured by Emperors Babara and Humayu. In his *Dhātutar-aṅgīṇī* *Harṣakīrti* further tells us that *Padmasundara* was honoured by *Māladeva* of *Jodhpur* and that he defeated a *Pandit* at the court of Emperor Akbar.

When in 1582 A.D. *Hiravijayasūri* visited Akbar's court *Padmasundara* was no more and his books lying with Prince Salim were handed over to *Hiravijayasūri* who established a *Bhandar* with them at *Agra*. It is beyond doubt that *Padmasundara* was a great scholar. He wrote *Akbaraśāhī-ṣṅgārada-paraṇa*¹ (a work on Poetics), *Hāyanasundara* (a work

on Astrology), *Pramāṇasundara* (a work on Logic), *Sundaraprakāśaśabdārṇava* (a Lexicon), *Yadusundaramahākāvya*, *Pārśvanāthamahākāvya*, *Rāyamallābhyudayamahākāvya*, etc.

The tract *Pramāṇasundara* is divided into four sections. The first section is devoted to the definition of *pramāṇa*. The definition given and discussed here is as follows : *samyaksvaparavyavasāyātmakam jñānam pramāṇam*. The second section treats of the classification of *pramāṇas*. All the *pramāṇas* are classified into *pratyakṣa* and *parokṣa*. Then *pratyakṣa* is classified into *sāmvyavahārika* and *mukhya*; the former again is classified into *avagraha* (initial grasping), *iḥā* (cogitation), *avāya* (perceptual judgment) and *dhāraṇā* (retention) and the latter into *vikalā* and *sakalā*, the *vikalā* being *avadhi* and *maṇāḥaparyāya* and *sakalā* being *kevalajñāna*. The third section is devoted to the treatment of *anumāna*, a type of *parokṣa pramāṇa*. The *parokṣa-pramāṇa* is defined as – *athāntaraṅgakārmaṇakalāṅkaviśeṣaviśeṣo-dayanibandhanaḥ kaścid aspaṣṭatvāparanāmā svānubhavasamvedyaḥ pratibhāsa-viśeṣaḥ parokṣam*. The author classifies the *parokṣa-pramāṇa* into two, viz. *anumāna* and *āgama*; the *anumāna* is further divided into *gauṇa* (secondary) and *mukhya* (principal). Under the head of *gauṇa anumāna* are brought *smaraṇa*, *pratyabhijñā* and *tarka*. This aspect of classification is somewhat novel in Jaina tradition as it views *smaraṇa*, *pratyabhijñā* and *tarka* to be the cases of *anumāna*. By *mukhya anumāna* the author means what is generally considered to be *anumāna*. According to him *arthāpatti* (implication) and *adhāva* (non-cognition) are simply the different forms of *mukhya anumāna*. He refutes the threefold or fivefold nature of a valid *hetu* and establishes *avinābhāvaniyama* to be the nature of a valid *hetu*. Again, he refutes the Buddhist view that there are only three types of *hetu*, viz. *svabhāvahetu*, *kāryahetu* and *anupalabdhihetu*. He criticises the Sāṅkhya view that there are three types of *hetu*—*sāṁvayī*, *vyatirekī* and *tadubhayī*. He criticises Vaiśeṣika view that there are four types of *hetu*, viz. *saṁyogī*, *samavāyī*, *ekārthasamavāyī* and *tadvirodhī*. The well known twofold division of *anumāna* into *svārtha* and *parārtha* is also explained by him. He classifies *sādhana* into *vidhisādhana* and *pratiśedhasādhana*, and further explains their divisions and sub-divisions with illustrations. He discusses various types of *hetvābhāsa* (pseudo-hetus) and *dr̥ṣṭāntābhāsas* (pseudo-dr̥ṣṭāntas). Moreover, he treats of *pratyakṣābhāsa* (pseudo-pratyakṣa), *smaraṇābhāsa* (pseudo-memory) and *pratyabhijñābhāsa* (pseudo-recognition).

The fourth section is devoted to the treatment of *āgama*. The cognition generated in the hearer through the words of an *āpta* (authority) is *āgama pramāṇa*. Thus, only secondarily *āgamapramāṇa* is verbal. At this juncture the author refutes Mīmāṃsā theory of authorless *Vedas*. *Āpta* is of two types, viz. *avikalajñānī* and *vikalajñānī*; the former is again of two types,

pratyakṣa-avikalajñāna-vat and *parokṣa-avikalajñāna-vat*. Tīrthaṅkara and kevalī are *pratyakṣa-avikalajñāna-vat* (i. e. having cognition of all things with all their modes directly) while Gaṇadhara, etc. are *parokṣa-avikalajñāna-vat* (i. e. having cognition of all things with all their modes indirectly through the words of *tīrthaṅkara* or *kevalī*). Hence *tīrthaṅkara*'s words are characterized by nondiscrepancy with other *pramāṇas*. In other words, whatever is said in the *āgama* (words of *tīrthaṅkara*) is contradicted neither by *pratyakṣa* nor by *anumāna* etc. Again, one part of *āgama* being proved valid we can naturally infer the validity of entire *āgama*. The *āgama* treats of *Anekānta* (non-absolute nature of things), *pariṇāma*, (change that characterises all things) *mārga* (Path to Liberation) and the subject-matter of the *mārga*, viz. nine *tattvas*. The author explains succinctly all this as also the doctrines of Sevenfold Judgment and Naya.

The author quotes anonymously from the *Āptimīmāṃsā*, the *Tattvārtha-sūtra*, the *Anuyogadvārasūtra* and the *Pāṇini-sūtra*. He refers to and quotes from Manu and Udayana.

(10) Syādvādasiddhi

The text of this tract is edited on the basis of a ms. belonging to Vijayadevasūri's Collection preserved in L. D. Institute of Indology. In the printed Catalogue the ms. is given the serial No. 625. Its size is 28 cms. x 12.5 cms. It contains 3 folios. Each folio has 14 lines and each line has 47 letters. The ms. belongs to c. 1950 V. S. The title of the work is not mentioned in the ms. The author of the work is also not known.

The tract discusses the various points against the doctrine of *Syādvāda* and refutes them one by one. Again, the author points out the instances where the Nyāya-Vaiśeṣika theoreticians have accepted the principle of *Syādvāda*. The author quotes anonymously from the *Bhagavatisūtra*.

—Nagin J. Shah

जैन दार्शनिक प्रकरण सङ्ग्रह

श्रोमेस्तुङ्गसरिसंदब्धः

॥ षड्दर्शननिर्णयः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने ॥

चिदानन्दैकरूपाय सर्वापायतिगस्कृते ।

ध्यानगम्यस्वरूपाय नमोऽस्तु परमात्मने ॥१॥

....तथाहि—इह किल रूढितश्चत्वारो वर्णाश्चत्वारः आश्रमा षड्दर्शनानि इत्यादि-
विचित्रविश्वव्यवस्थितिः । परं सर्वेषामप्येषामहमेवेति अहंभावः स स्वभावादाविर्भवन्
दुर्निवारः, परमार्थदृशा वीक्ष्यमाणः सर्वथाऽनुचितैश्च । कथमिति चेदुच्यते—किल ब्राह्मण-
क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रश्चत्वारो वर्णाः । तेषां मध्ये ब्राह्मणो वर्णः ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चेति यद्यपि
लोकव्यवहारः, परं तद् ब्राह्मण्यं सत्य-तपोदयेन्द्रियदमादिरूपब्रह्मात्मकं मुख्यलक्षणम्,
परैर्जात्यादिभिर्यज्ञोपवीतादिभिश्च सर्वथा न भवतीति प्राक् बौद्धाचार्येण निर्णीतम् ।
अत एवोक्तं श्रुतौ—

सत्यं ब्रह्म तपो ब्रह्म ब्रह्म चेन्द्रियनिग्रहः ।

सर्वभूतदया ब्रह्म एतद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥

तथा ब्राह्मणो ब्रह्मचर्येण यथा शिल्पेन शिल्पिकः ।

अन्यथा नाममात्रं स्यादिन्द्रगोपकक्रीटवत् ॥

सत्या[1B]दिरूपं च ब्रह्म निर्मलस्वभावतया जायमानं सर्वेष्वपि वर्णेषु
घटत एव ।

सर्वजातिषु चाण्डालाः सर्वजातिषु ब्राह्मणाः ।

ब्राह्मणेष्वपि चाण्डालाश्चाण्डालेष्वपि ब्राह्मणाः ॥ इति श्रुतप्रामाण्यात् ।

तथा ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चेति चत्वार आश्रमाः । तत्राद्यमाश्रम-
द्वयं गृहस्थानामुचितम्, अन्त्यमाश्रमद्वयं च यतीनाम् । ततो यद्यपि व्यवहारतो गृह-
स्थानां यतयः पूज्या एव, परं तद् यतित्वं भावरहितं न वनवास-वल्कलपरिधान-पुष्प-
फलपत्राहारादिभिः स्यात् । वनेचराणामपि वनवासादि सर्वमस्ति, न च ते यतयः ।
तथा न भूशयनोज्ज्वलित-शीतातपसहनादिभिः, मृगादीनामपि तद्भावात् । नाङ्ग-

संस्कारत्यागादिभिः, वृषलाणामपि तद्दर्शनात् । न भिक्षाटन-निरशनतादिभिः, दुर्मिक्षादौ बहुनामपि तत्सम्भवात् । न ^१आंकिञ्चन्यादिभिः, दुर्गतानामपि तदघटनात् । तस्माद् रागद्वेषपरिहाररूपसमतास्वीकार एव यतित्वम् । उक्तं च—

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां

गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुत्सितकर्मणि यः प्रवर्तते

निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ [हितोपदेश, संधि, ९०]

तथा—

रागद्वेषौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ? ।

तावेव यदि न स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ? ॥

तथा बौद्ध-मीमांसक-साङ्ख्य-नैयायिक-वैशेषिक-जैनभेदेन षड्दर्शनानि । तत्र यद्यप्येतान्यात्म-पुण्य-पापापवर्गादिसत्तावादितया सददर्शनानीति व्यवहारस्तथापि स्व-स्वपक्षोत्कर्ष^२-परपक्षपकर्ष^३-कदाग्रहनिग्रहाय किम[2A]प्युच्यते ।

इह बौद्धानां बुद्धो देवता, चत्वारि दुःखादीन्यार्थसत्यानि । तत्र विज्ञाना-दयः पञ्चस्कन्धाः, द्वादशायतनानि च दुःखम् । रागादीनामुदयहेतुरात्मीयभावाख्यः समुदयः । सर्वं क्षणिकमिति वासना मार्गः । ज्ञानसन्तानोच्छेदो मोक्षः । निरोधो मोक्ष इत्यर्थः । प्रत्यक्षानुमाने द्वे प्रमाणे ।

एवं सति यदि बुद्धो देवताऽस्येति बौद्धत्वव्यपदेशस्तर्हि स बुद्धः संसारी वाऽसंसारी वा ? । यदि संसारी तर्हि अस्मदादिवद् रागादिकलुषिततया न देवः । अथासंसारी तर्हि क्षणिकोऽक्षणिको वा ? । क्षणिकश्चेन्नासंसारी । क्षणिकत्वा-देव सन्तानोच्छेदाभावेन मोक्षाभावात् । अक्षणिकश्चेत् किं सन् वाऽसन् वा ? । संश्वेन्न, यत् सत् तत् क्षणिकमिति प्रतिज्ञाव्याघातात् । असंश्वेन्न प्रमाणम्, खर-विषाणस्याप्यसतः प्रमाणत्वप्रसङ्गात् । तत एकान्तक्षणिकत्ववादिनां तेषां कथं बुद्धो देवतेति । किञ्च, सर्वस्य क्षणिकत्वेऽभ्युपगम्यमाने मोक्षोपायप्रवृत्तिरपि न स्यात् । सर्वेषामपि ज्ञानक्षणानां निरन्वयनाशेन मोक्षफलोपभोगाभावात् । अथ ज्ञानसन्तानोच्छेदस्यैव मोक्षत्वाभ्युपगमे मा भूत् कस्यापि मोक्षफलोपभोग इति चेत् तर्हि सर्व-जन्तूनामवसानकालस्वाभावेनैव ज्ञानसन्तानोच्छेदसम्भवात् स्वयं मोक्षे सति विशिष्ट-क्रियावैफल्यं भविष्यति । अथ स एव ज्ञानसन्तानोऽन्यत्र देहान्तरं सङ्क्रामतीति नावसानकाले मोक्षप्रसङ्ग इति चेन्न, देहान्तरसङ्क्रमणस्यैवाधटनात् । तथाहि—दीप-

शिखासन्तानोऽपि स्वाधारपात्रं मुक्त्वा न पात्रान्तरे सङ्क्रामति । एवं ज्ञानसन्तानोऽपि स्वाधारदेहं मुक्त्वा नान्यं देहं सङ्क्रामति । कर्मवशात् सङ्क्रामतीति चेन्न, येन ज्ञान-
क्षणेन पूर्वदेहे कृतं कर्म स स्वकर्म [अ]मुक्त्वा विनष्टः । अन्यत्रोत्पित्सुज्ञानक्षणस्तु
केन कर्मणा देहान्तरमाप्नोति ? पूर्वज्ञानक्षणकृतकर्मणेति चेन्न, अन्यस्य कर्मणा अन्य-
स्य फलोपभोगे सर्वविश्व[2B]वैसंस्थुल्यापत्तेः ।

केचिन्निखिलवासनोच्छेदे विगतविविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धज्ञानोत्पादो मोक्ष
इति मन्यन्ते, तदप्युक्तम् । समलचित्तक्षणानां स्वाभाविक्याः सदृशारम्भण-
शक्तेरसदृशमलज्ञानक्षणारम्भं प्रत्यशक्तेश्चाकस्मादनुच्छेदात् । तस्मात् सर्वं न क्षणिकम् ।
किन्तु, अनाद्यनन्तो ज्ञानादिगुणाधारो द्रव्यतया नित्यो जीवः । उक्तं च—

जीर्णानि वासांसि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा—

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ [भगवद्गीता २.२२]

स च जीवः सकलकर्मक्षयेऽवाप्तानन्तज्ञानो मुक्तस्वरूपो विजयते । उक्तं
च—

जीवः शिवः शिवो जीवः शिवाज्जीवो न भिद्यते ।

कर्मबद्धो भवेज्जीवः कर्ममुक्तः सदाशिवः^१ ॥ [ ]

तथा मीमांसकानां सर्वज्ञः कोऽपि नास्तीति, तदुक्ता आगमा अपि न
सन्ति । ततोऽपौरुषेयत्वेन नित्या वेदा एव प्रमाणम् । तत्र यागादिक्रियां प्रति
प्रवर्तकवचोरूपो नोदनालक्षणो धर्मः । प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्यभावरूपाणि
षट् प्रमाणानि । ब्रह्माद्वैतवादिनां चैषामात्मन्यात्मलयो मोक्षः ।

इत्थं चैते नोद्याः । नन्वेष सर्वज्ञो भवता ज्ञातो निषिध्यते अज्ञातो वा ।
ज्ञातश्चेत् तर्हि तज्ज्ञापकप्रमाणसद्भावात् कथं निषेधः ? । अज्ञातश्चेन्न, अज्ञातस्य
घटादेरपि निषेद्धमशक्यत्वात् । किञ्च, सर्वज्ञो नास्तीति यदुच्यते तत् किमत्र
देशेऽत्र काले सर्वदेशेषु सर्वकालेषु वा ? । आद्यः पक्षोऽस्माकमप्यभिमतः, द्वितीयपक्षे
तु यः कोऽपि सर्वदेशसर्वकालगतं सर्वज्ञो नास्तीत्यादिकं स्वरूपं जानाति स एव
सर्वज्ञः । ततः कथं सर्वज्ञाभावः । एवं सर्वज्ञसिद्धौ तदुक्ता आगमाः प्रामाण्येन
सिद्धा एव, आप्तवचनत्वात् ॥

१ तुलना—जीवः शिवः शिवो जीवः स जीवः केवलः शिवः ।

पाशबद्धः पशुर्देवि पाशमुक्तः सदाशिवः ॥

तुषेण बद्धो व्रीहिः तुषाभावे तु तण्डुलम् ।

कर्मबद्धः सदा जीवः कर्ममुक्तः सदाशिवः ॥ तन्त्र

तथा वेदा अपौरुषेया इत्युक्तम् । यतः शास्त्रं वचनात्मकम्, वचनं च पुरुष-
तात्वोष्ठादिव्यापारं विना न काप्युपलभ्यते । अतोऽपौरुषेयत्वाभावान्न नित्या वेदाः ।
किञ्च, नित्या वेदाश्चेत्तर्हि किमुपलभ्यस्व[3A]भावा अनुपलभ्यस्वभावा वा ? । अत्र
पक्षद्वयेऽपि दोषः । नित्यत्वेन सर्वदोषलम्भस्यानुपलम्भस्य वा प्रसङ्गात् । अन्यथा,
स्वभावहान्या अनित्यत्वापत्तेः । ततोऽपौरुषेया नित्यास्तु वेदा न भवन्तीति न
ते प्रमाणम् । “वेदा अवेदा यज्ञा अयज्ञाः” इति श्रुतिप्रामाण्यात् । गीतायामप्युक्तम्—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्ति विपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ^१ नान्यदस्तीति वादिनः ॥

कामात्मानः स(स्व)र्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यफलं^२ प्रति ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ! ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो नियोगक्षेम आत्मवान् ॥

[भगवद्गीता, २. ४२-४५] इति

किञ्च, सुधाभुजो देवा अतः कथं गोमेधादिषु हूयमाना गवादिपलं भुञ्जते ।
एवमेषामपि पलादत्वप्रसङ्गात् । न च यागादिक्रियाः स्वर्गं साधयन्ति ।

यूपं छित्त्वा पशून् हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम् ।

यद्येवं गम्यते स्वर्गे नरके केन गम्यते ॥ इति भट्टारकश्रीशुकवचनात् ।

तस्माद् अहिंसा-संयम-तपोरूप आत्मयज्ञ एव स्वर्गादिसाधनम् । उक्तं च—

इन्द्रियाणि पशून् कृत्वा वेदीं कृत्वा तपोमयीम् ।

अहिंसामाहुतिं दद्यादेष यज्ञः सनातनः^३ ॥

सांख्यमते अकर्ता निर्गुणो भोक्ता पुरुषः । गुणत्रयाणां साम्यावस्था प्रकृतिः ।

सा च प्रधानाव्यक्तसंज्ञाभ्यां वाच्या । प्रकृतेश्च महदुत्पद्यते बुद्धिरित्यर्थः । महतोऽहं-
कारः । अहङ्काराद् द्विधा सृष्टिरेकादशक-दशकगणरूपा । तत्रैकादशकः । पञ्च
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्च । दशकगणश्च शब्द-रूप-गन्ध-रस-स्पर्शास्ते-
भ्यो नभस्तेजःपृथिव्यम्भोवायवः पञ्चभूतानीति पञ्चविंशतितत्त्वानि । तेषां च ज्ञाना-
न्मोक्षः । उक्तं च—

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।

जटी मुण्डी शिखी वाऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥ इति ।

मोक्षश्च प्रकृतिपुरुषयो[3B]र्विभागः । प्रत्यक्षानुमानशब्दानि त्रीणि प्रमाणानि ।

अत्र चायं विचारः । यद्यचेतना प्रकृतिस्तर्हि ततो बोधरूपा बुद्धिः कथमुत्पद्यते । अथ पुरुषाधिष्ठितेति प्रकृतिर्बुद्धिं जनयति तर्हि सा चेतनरूपा बुद्धिः पुरुषधर्मः प्रकृतिधर्मो वा ? पुरुषधर्मश्चेत् कथं प्रकृतित उत्पत्तिः । प्रकृतिधर्मश्चेत् कथं जडरूप-प्रकृतेर्ज्ञानरूपबुद्धिधर्मः, विरोधात् । न हि सूर्याज्जायमानः प्रकाशस्तमसो धर्म इति वक्तुं शक्यम् । किञ्च, यद्यकर्ता पुरुषस्तर्हि धर्ममधर्मं करिष्यामीति अध्यवसायं को विधत्ते । प्रकृतिश्चेन्न, तस्या अचेतनत्वात् । पुरुषश्चेन्न, तस्याकर्तृत्वेन संमतत्वात् । ततोऽनादिः संसारोऽनादिः कर्मबद्धो जीव इति तत्त्वम् । “ न कदाचिदनीदृशं जगत् ” इति वचनप्रामाण्यात् । किञ्च, क्रियां विना तत्त्वज्ञानमात्रेण न हि कस्यापि मोक्षः । भुक्तिक्रियां विना तत्त्वज्ञानेन तृप्तेरयोगात् । उक्तं च—

क्रिया फलप्रदा पुंसां न ज्ञानं केवलं क्वचित् ।

न हि स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो ज्ञानादेव सुखी भवेत् ॥

नैयायिकमते सृष्टिसंहारकारी नित्यः सर्वज्ञाता व्यापकः शिवो देवः । प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाश्चत्वारि प्रमाणानि । प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्ता-वयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थानानीति षोडश-तत्त्वानि । एतेषां च परिज्ञानान्मोक्षावाप्तिः । नित्यसंवेद्यमानेन सुखेन विशिष्टात्यन्तिको दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्ष इति । एवं चैते पृच्छ्याः । ननु नित्यः सन् शिवः सृष्टिसंहारावेकेन स्वभावेन विधत्ते स्वभावभेदेन वा ? । तत्र न तावदेकस्वभावेनैवेति वक्तुं शक्यम् । सृष्टिसंहारस्वभावयोः प्रद्योतान्धकारयोरिवातीवविरुद्धत्वात् । स्वभावान्तरेण चेत् तदा न नित्यः । स्वभावभेदेनाप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावस्य नित्यलक्षणस्य व्याघातात् । अथ नित्य एव भगवान् इच्छावशात् सृजति संहरति [4A]चेति । न, काम क्रोध-लोभ-दम्भ-गर्व-हर्षरूपोर्मिषट्करहितस्येच्छाया अप्य-सम्भवात् । किञ्च, सर्वज्ञोऽसौ स्वद्वेषिणः किं सृजति ? । न हि शुद्धमार्गोच्छेदाय प्रेक्षावान् प्रवर्तते । अथ पूर्वमद्वेषिणः सृष्टाः पश्चाद् द्वेषिणो जायन्ते, तर्हि नासौ सर्वज्ञोऽनागततदद्वेषभावाज्ञानात् । तथा यदि ईश्वरकर्तृकं जगत् तदा किंकर्तृक^१

१ ईश्वरः कर्ता अस्य जगतः । तत् ईश्वरकर्तृकम् । २ कः कर्ता अस्य ईश्वरस्य स किंकर्तृक ईश्वरः ।

इश्वर इत्यपि चिन्त्यम् । अथानादिनिधनो भगवान् स्वभावसिद्ध इति नान्यकर्तृक-
स्तर्हि विश्वमपि तथैव स्वभावसिद्धमिति वदतां किं वक्त्रं वक्त्रीस्यात् । किञ्च,
नित्यस्य शिवस्य एका मूर्तिस्त्रयो भागा ब्रह्माविष्णुमहेश्वरा इत्यपि न घटते ।
राजसादिपृथग्गुणस्य भागत्रयस्य एकत्वनित्यत्वानुपपत्तेः । तथा यद्यसौ सर्वज्ञो
व्यापकश्च तदा यत्र जीवस्तत्र शिवः, “सर्वं विष्णुमयं जगद्वा” इति वचनाद्यथा सर्व-
जन्तूनां व्याप्यत्वं तथा सर्वज्ञत्वमपि किं न स्यात् । अन्यच्च, शिवमयत्वे विष्णुमय-
त्वे वा जगत आराध्याराधकादि-मुक्तामुक्तादिव्यवस्थाऽपि विशीर्येत । तस्माद् एतानि
वाक्यानि—

एक एव हि भूतात्मा देहे देहे व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ [ब्रह्मबिन्दु उपनिषद् १२]

‘यादृक् पिण्डे तादृग् ब्रह्माण्डे’ इत्यादीनि च शिवादिष्विव सर्वभूतेष्वदुष्टधीप्र-
तिपादकानि मन्तव्यानि । न चायं शिवः पारदवत् खण्डतामवाप्य नानाभूतेषु चेष्टते ।
‘नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि’ इति [भगवद्गीता २.२३] वचनाज्जीवस्यः खण्डत्वायोगात् ।
नापि निजांशान्नानारूपतया व्यापार्य विचित्रं चेष्टते इति वाच्यम् । यतस्तंश-
स्ततो भिन्ना वाऽभिन्ना वा स्युः । भिन्नाश्चेत् खण्डतादोषः । अभिन्नाश्चेदेकस्मिन्
सुखिनि दुःखिनि वा सर्वेऽपि सुखिनो दुःखिनो वा स्युः । तस्मान्निरञ्जनः
सृष्टि-संहारानधिकारी सर्वज्ञः परमपदस्थः शिव इति । उक्तं च—

स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तोऽखिलैर्गुणैः ॥

ऊर्मिषट्काऽतिगं रूपं तदाहुर्मनीषिणः ।

संसारबन्धनाधीनक्लेशदुःखाद्यदूषितम् ॥ इत्यादि [न्यायमञ्जरीनवमाह्निके]

अन्यत्राप्युक्तम्—

न स्वर्धुनी न फणिनो न कपालदाम

नेन्दोः कला न गिरिजा न जटा न भस्म ।

यत्रास्ति किञ्चिदपि नान्यदुपास्महे तद्—

रूपं पुराणमुनिशीलितमीश्वरस्य ॥

वैशेषिकाणामपि देवः शिव एव । द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाः
षट् पदार्थाः । प्रत्वक्षानुमाने द्वे प्रमाणे । नवानां [4 B] बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-
द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्म-संस्काररूपविशेषगुणानामत्यन्तोच्छेदे मोक्ष इति । ते चैवं

पर्यनुयोज्याः' । ननु आगमाः प्रमाणमप्रमाणं वा । यद्यप्रमाणं कथं तर्हि आग-
मबलेन षट्पदार्थादिप्ररूपणा प्रमाणीक्रियते । अथ प्रमाणं तदा कथं द्वे एव
प्रमाणे ? तस्मादागमार्थापत्त्यादीन्यपि प्रमाणानि मन्तव्यानि । अन्यथा, सर्व-
व्यवहारलोपात् । किञ्च, विशेषगुणोच्छेदे मोक्षस्तदा मुक्तजीवस्य सर्वज्ञानसुख-
योरभावादाकाशाद्यजीवैः सह मनागपि नो भेदः । अतस्तत्त्वज्ञानादिना मोक्षमवाप्य
भवन्मते जीवैरजीवैर्भाव्यं [इति] लाभमिच्छतो मूलक्षतिः । अन्यच्च । यथाऽभ्रच्छि-
(च्छ)न्नादित्यस्य शनैः शनैरभ्रापगमे प्रकाशः स्पष्टस्पष्टतरो भवन् सर्वाभ्रापगमे
सर्वथा स्पष्ट एव स्यादेवं कर्माच्छादितस्य जीवस्य शनैः शनैः कर्मक्षये स्फुटस्फु-
टतरीभवज्ज्ञानं मोक्षक्षणे सर्वकर्मक्षये सम्पूर्णं केवलज्ञानमेव जायते, न पुनः सर्वथा
ज्ञानोच्छेद इति । किञ्च, परमात्मस्वरूपं पश्यतो योगिनो यथा यथा विषयोपर-
मैस्तथा तथा परमानन्दसुखं बहुबहुतरमेव दृश्यते ततो यदा मोक्षक्षणे सर्वविषयोपर-
मस्तदा सर्वोत्तमं परमानन्दसुखं जायमानं केन निवार्यते । उक्तं च न्यायसारसूत्रे—

सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

तं वै मोक्षं विजानीयाद् दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥१॥

श्रीजैनदर्शने रागद्वेषविनिर्मुक्तः सर्वज्ञो महोदयी भगवान् जिनो देवः ।
जीवाजीवादीनि नवतत्त्वानि । प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणं प्रमाणद्वयम् । अनन्तधर्मात्मकं
स्याद्वादक्रोडीकृतं सर्वं वस्तु प्रमाणविषयः । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ।
अत्र चैवं विचारः । ननु सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि व्यस्तानि वा समस्तानि वा
व्यस्तसमस्तानि वा मोक्षमार्ग इति त्रयी गतिः । तत्र न व्यस्तानि यतो यथावस्थित-
जीवादिनवतत्त्वानां विस्तराद्वा संक्षेपाद्वाऽवबोधो ज्ञा[5 A]नम्, श्रद्धानं च दर्शनं
बहूनामपि भूतं भवति भविष्यति च । न च ते चारित्रं विना मोक्षं याता यान्ति
यास्यन्ति च । चारित्रमपि सर्वसावधत्यागलक्षणमागमोक्तत्वादभव्यानामपि भवति ।
न च ते सिद्धाः सिद्धयन्ति सेत्स्यन्ति च । तस्मान्न व्यस्तानि तानि मोक्षमार्गः ।
नापि समस्तानि, श्रीभरतचक्रवर्त्यादीनां राज्यं कुर्वतामेव मोक्षप्राप्तेः । नापि
व्यस्तसमस्तानि धर्मतीर्थस्याप्रवृत्ततया स्वतः परतो वा ज्ञानादीनामसम्भवेऽपि
भगवन्मातृमरुदेवादीनां मोक्षस्य लाभात् । तस्मात् सर्वशुद्धशुभपरिणामपरिणत
आत्मैव सम्यग्ज्ञानादिरत्नत्रयरूपो ज्ञातव्यः । स एव मोक्षश्चेति । उक्तं च—

आत्मैव दर्शनज्ञानचारित्राण्यथवा यतेः ।

यत् तदात्मक एवैष शरीरमधितिष्ठति ॥

अयमात्मैव संसारकषायेन्द्रियनिर्जितः ।

तमेव तद्विजेतारं मोक्षमाहुर्मनीषिणः ॥

अत एव नामादिकदाग्रहं मुक्त्वा गुणोत्कीर्तनद्वार(रे)णैव देवगुरुधर्मतत्त्वानि सर्वैरपि तत्त्वज्ञैः प्रमाणीकृतानि । तद्यथा— वीतरागः परमात्मस्वरूपो भगवान् अर्हन् श्रीसर्वज्ञो देवः । ज्ञानैतपोभ्यां पात्रतामापन्नः संयमी गुरुः । सर्वज्ञभाषितो दयादिमूलो धर्मः । इत्येतत्त्रयस्यैव ज्ञानश्रद्धाने सम्यक्त्वम् । तदुक्तं श्रीविष्णुपुराणे [६. ६. १]—

स्वाध्यायसंयमाभ्यां स दृश्यते पुरुषोत्तमः ।

तत्रासिकारणं ब्रह्म तदेतदिति पठ्यते ॥

तत्र[६.५.६६] देवविषये—

यत् तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् ।

अनिर्दिश्यस्वरूपं च पाणिपादाद्यसाम्प्रतम् ॥

तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।

वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षयात्मनः ॥ [६.५.६८]

परः पराणां सकला न यत्र

क्लेशादयः सन्ति पराऽपरेषु ।

सर्वेश्वरः सर्वगः सर्ववेत्ता

समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥

स ज्ञायते येन सदस्तदोषः

सिद्धः परो निर्मलरूप एकः ।

तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तं

स दृश्यते वाऽप्यथ गम्यते वा ॥

विश्वकर्मणाप्युक्तम्—

इन्द्रियैर्न जितो नित्यं केवलज्ञाननिर्मलः । [5B]

पारं गतो भवाम्भोधेर्यो लोकान्ते वसत्यलम् ॥

ज्योतीरूपेण यस्तत्र पुरूपेणात्र वर्तते ।

रागद्वेषव्यतिक्रान्तः स एष परमेश्वरः ॥२॥

बौद्धैरप्युक्तम्—

भग्नं मारबलं येन चूर्णितं भवपञ्जरम् ।

निर्वाणपदमारूढं तं बुद्धं प्रणमाम्यहम् ॥

योगशास्त्रेऽप्युक्तम्—

सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः ।
यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वरः ॥

योगसारेऽपि—

निष्कलो निर्ममः शाम्भः सर्वज्ञः शुभदः प्रभुः ।
स एव भगवानेको देवो ज्ञेयो निरञ्जनः ॥
व्योमरूपो जगन्नाथः क्रियाकालगुणोत्तरः ।
संसारसृष्टिनिर्मुक्तः सर्वतेजोविलक्षणः ॥
केवलज्ञानसम्पूर्णः केवलानन्दसंश्रितः ।
केवलध्यानगम्यश्च देवेशः सर्वदर्शने ॥

अतस्तत्त्वमिदम्—

भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ [महादेवस्तोत्र, ४४]
ज्ञानतपःपात्रं संयमी गुरुः । उक्तं च—
न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥ [याज्ञवल्क्यस्मृति, १.२००]

तथा—

ये क्षान्तदान्ताः श्रुतपूर्णकर्मा
जितेन्द्रियाः प्राणिवधान्निवृत्ताः ।
परिग्रहे सङ्कुचिताग्रहस्ता—
स्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः ॥१॥ [व्यासस्मृति, ४. ५८]

तथा—

विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत् स्थितम् ।
स्वस्थमेकं चरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥१॥
अहेरिव गणाद्धीतः सन्मानान्नरकादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥२॥
जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मा(र्मो) ज्ञानार्थमेव च ।
अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥३॥ शान्तिपर्वणि ॥

तथा—

अनग्निमनिकेतं तमेकाहावसथाश्रयम्^१ ।

विमुक्तसङ्गं तं दृष्ट्वा प्रोचुः स्वपितरो मुनिम् ॥१॥

—मार्कण्डेयपुराणे [८७.२] रुचिस्तोत्रे ॥

तथा—

अहिंसकः सत्यवक्ता सर्वसङ्गपराङ्मुखः ।

ब्रह्मचारी सवैराग्यो भिक्षुर्वैद्वमते गुरुः ॥

अतः सारमिति—

महाव्रतधरा धीरा भैक्ष्यमात्रोपजीविनः ।

सामायिकस्था धर्मोपदेशका गुरवो मताः ॥१॥[त्रिशष्टि.श.पु.,

२.३.८९६]

तथा क्षमा-मार्दवार्जव-मुक्ति-[6A]तपः-संयम-सत्य-शौचाकिञ्चन्य-ब्रह्मचर्यरूपः
सर्वज्ञप्रणीतो दशविधो धर्मः । तथाहि—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दया दमः क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥१॥

—याज्ञवल्क्यस्मृतौ[१.१२२] ॥

तथा—

अहिंसा ह्येव सर्वेभ्यो धर्मेभ्यो ज्यायसी मता ॥

यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपांश्चोद्दिश्य मानवाः ।

वृथा खादन्ति मांसानि नैष धर्मः प्रदर्श्यते ॥

सुरा मत्स्या मधु मांसमासवाः कृशरौदने ।

धूर्तैः प्रवर्तितं ह्यतन्नैतद्भेषु कल्पितम् ॥

कामान्मोहाच्च लोभाच्च लोक्यमेत(लोके ह्येत)त् प्रवर्तितम् ।

विष्णुमेव हि जानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः ॥

पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतम् ।

याज्ञियाश्चैव ये वृक्षा वेदेषु परिकल्पिताः ॥

यच्चापि किञ्चित् कर्तव्यमन्यचोक्षैः सुसंस्कृतम् ।

महासत्त्वैः शुद्धभावैः सर्वं देवार्हमेव तत् ॥ इति श्रीमहाभारते शान्ति-

पर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे ।

तथा—

सत्यां वाचमहिंसां च वदेदनपवादिनीम् ।
कल्काऽपेतामपरुषामनृशंसामपैशुनाम् ॥१॥

तथा—

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ।
वाङ्मनोनियमः साम्यं मानसं तप उच्यते ॥

तथा—

आनृशंस्यं क्षमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्जवम् ।
अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमस्तथा ।
पन्थानो ब्रह्मणस्त्वेते एतैः प्राप्नोति यत्परम् ॥

—शान्तिपर्वणि ।

इत्येवं सर्वदर्शनसंमतदेवगुरुधर्मरूपस्य तत्त्वत्रयस्य सम्यक्स्वरूपं परिज्ञाय शेष-
मशेषकदाग्रहं मुक्त्वा प्रेक्षावता सर्वज्ञेयसारमेतत्त्रयमेव ज्ञेयं श्रद्धेयं समनुष्ठेयं चेति
यथा सम्पद्यते सकलकल्याणाऽभ्युदयसमृद्धयः । कृतिरियं श्रीमदञ्चलगच्छेशश्रीमेरु-
तुङ्गसूरीन्द्राणाम् ॥छा॥श्री॥छा॥श्री॥शुभं भत(भवतु) ॥छा॥छा॥श्री॥ इति षट्दर्शननि-
र्णय[: ।] सर्वसङ्ख्या ॥१८१॥४॥

अज्ञातकर्तृकम्

॥ पञ्चदर्शनखण्डनम् ॥

ॐ । नैयायिकदर्शने तावत् प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्ता-ऽवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रह-स्थापना-(स्थाना)न्येते षोडशपदार्था अभिहिताः ।

तत्र हेयोपादेयप्रवृत्तिरूपतया येन पदार्थपरिच्छत्तिः क्रियते तत् प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणम् । तच्च प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दभेदाच्चतुर्धा । तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकमिति प्रत्यक्षम् । तत्रेन्द्रियार्थयोर्यः सम्बन्ध-स्तस्मात् यदुत्पन्नं—नाभिव्यक्तं; ज्ञानं—न सुखादिकम्; अव्यपदेश्यमिति—व्यपदेश्यत्वेन शाब्दत्वप्राप्तेः; अव्यभिचारि—न द्विचन्द्रज्ञानवद् व्यभिचरतीति; व्यवसायात्मकमिति निश्चयात्मकं प्रत्यक्षम् ।

तत्रास्य प्रत्यक्षता न बुद्ध्यते । तथाहि—यत्रात्मा अर्थग्रहणं प्रति साक्षाद् व्याप्रियते तदेव प्रत्यक्षम् । तच्चाऽवधि-मनःपर्याय-केवलात्मकम् । एतच्च परोपाधि-द्वारेण प्रवृत्तेरनुमानवत् परोक्षमित्युपचारप्रत्यक्षं तु स्यात्, नोपचारस्तत्त्वचिन्तायां व्याप्रियत इति ।

अनुमानमपि पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टमिति त्रिधा । तत्र कारणात् कार्यानुमानं पूर्ववत् । कार्यात् कारणानुमानं शेषवत् । सामान्यतोदृष्टं तु चूतमेकं विकशि(सि)तं दृष्ट्वा पुष्पिताश्चूता जगतीति । यदि वा, देवदत्तादौ गतिपूर्विकां स्थानात् स्थानान्तरावाप्तिं दृष्ट्वा आदित्येऽपि गत्यनुमानमिति । तत्राप्यन्यथानुपपत्तिरेव गमिका, न कारणादिकम् । तथा विना कारणस्य कार्यं प्रति व्यभिचारात् । यत्र तु सा विद्यते तत्र कार्यकारणादिव्यतिरेकेणापि गम्यगमकभावो दृष्टः तद्यथा—भविष्यति शकटोदयः कृत्तिकादर्शनादिति । तदुक्तम्—

अन्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ।

नान्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ॥ [त्रिलक्षणकदर्थन]

अपि च प्रत्यक्षस्याप्रामाण्ये तत्पूर्वकस्यानुमानस्याप्यप्रामाण्यमिति ।

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानं 'यथा गौर्गव्यस्तथा' । अत्र च संज्ञा-संज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थस्तथापि सिद्धायामन्यथानुपपत्तौ अनुमानस्य लक्षणत्वेन तत्रैवान्तर्भावात् पृथक्प्रमाणत्वमनुपपन्नमेव । अथ नास्त्यन्यथानुपपत्तिस्ततो व्यभिचारादप्रमाणतोपमानस्य ॥

शाब्दमपि न सर्वं प्रमाणम् । किं तर्हि ? आत्मप्रणीतमेव । तस्यैवाऽऽगमस्य प्रामाण्यात् । न चार्हे(र्ह)द्वयतिरेकेणापरस्याऽऽसत्ता युक्तियुक्ता इत्येतच्चान्यत्र निर्लोठितमेव ।

सर्वमप्येतत्प्रमाणमात्मनो ज्ञानम्, ज्ञानं चात्मगुणः पृथक्पदार्थतयाभ्युपगन्तुं न युक्तो रूपरसादीनामपि पृथक्पदार्थतापत्तेः । अथ प्रमेयग्रहणेनेन्द्रियार्थतया तेऽप्याश्रिताः । सत्यमाश्रिताः, न तु युक्तियुक्ता(क्ताः) । तथाहि—द्रव्यव्यतिरेकेण तेषामभावात् तद्ग्रहणे तेषामपि ग्रहणं सिद्धमेवेति न युक्तं पृथगुपादानम् ।

प्रमेयं त्वात्म-शरीरेन्द्रिया-ऽर्थबुद्धि-मनः-प्रवृत्ति-दोष-प्रेत्यभाव-फल-दुःखाऽपवर्गाः । तत्र आत्मा सर्वस्य द्रष्टोपभोक्ता इच्छा-द्वेष-प्रयत्न-सुख-दुःख-ज्ञानानुमेयः । स च जीवपदार्थतया गृहीत एवास्माभिरिति । शरीरं तु तस्य भोगायतनम्, भोगसाधनानीन्द्रियाणि, भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः । एतदपि शरीरादिकं जीवाजीवग्रहणेनोक्तमस्माभिरिति । उपयोगो बुद्धिरित्येतच्च ज्ञानविशेषः । स च जीवगुणतया जीवोपादानतयोपात्त एव । सर्वविषयमन्तःकरणं युगपत् ज्ञानानुपपत्तिलिङ्गं मनः; तदपि द्रव्यमनः पौद्गलिकमजीवग्रहणेन गृहीतं भावमनस्त्वात्मगुणत्वाज्जीवग्रहणेनेति । आत्मनः सुखदुःखसंवेदनायां या निर्वर्तनकरणं प्रवृत्तिः सापि पृथक्पदार्थतया नाभ्युपगन्तुं युक्ता । तथाहि—प्रवृत्तिरित्यात्मेच्छा, सा चात्मगुण एवात्माभिप्रायतया ज्ञानविशेषत्वात् । आत्मानं दूषयतीति दोषः । तद्यथा—अस्यात्मनो नेदं शरीर[म]पूर्वम् अनादित्वादस्य, नाप्यनुत्तरम् अनन्तत्वात् संततेरिति योऽयम् आत्मनोऽध्यवसायः स दोषः, रागद्वेषमोहादिको वा दोषः । अयमपि दोषो जीवाभिप्रायतया तदन्तर्भावीति न पृथग्वाच्यः । प्रेत्यभावः परलोकसद्भावः । अयमपि ससाधनो जीवाजीवग्रहणेनोपात्त एव । फलमपि सुखदुःखोपभोगात्मकम् । तदपि जीवगुण एवान्तर्भवतीति न पृथगुपदेष्टव्यमिति । दुःखमित्येतदपि विविधबाधनायोगरूपमिति न फलादतिरिच्यते । जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदरूपतया सर्वदुःखग्रहाणलक्षणो मोक्षः । स चास्माभिरुपात्त एवेति ।

किमित्यनवधारणात्मकः प्रत्ययः संशयः । असावपि निर्णयज्ञानवदात्मगुण एवेति ।

येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् । तदपीच्छाविशेषत्वादात्मगुण एव ।

अविप्रतिपत्तिविषयापन्नोऽर्थो दृष्टान्तः । असावपि जीवाजीवयोरन्यतरो न, एतावताऽस्य पृथक्पदार्थताऽयुक्ता अतिप्रसङ्गात् । अवयवग्रहणेन च तस्योत्तरग्रहणादिति ।

सिद्धान्तश्चतुर्विधः । तद्यथा—सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । यथा स्पर्शनादीनीन्द्रियाणि; स्पर्शादय इन्द्रियार्थाः; प्रमाणैः प्रमेयस्य ग्रह-

णमिति ॥१॥ समानतन्त्रे सिद्धः प्रतितन्त्रेऽसिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तो यथा साङ्ख्यानां नासत आत्मलाभः । न च सतः सर्वथा विनाश इति । तथा चोक्तम्— 'नासतो जायते भावो नाभावो जायते सतः' इति ॥२॥ यत्सिद्धावन्यस्यानुषङ्गेण सिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तो यथा इन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाताऽऽत्मास्ति दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् । तत्राऽऽनुपप्लव्णोऽर्था इन्द्रियनानात्वम्; नियतविषयाणीन्द्रियाणि; स्वविषयग्रहणाल्लानि च ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि; स्पर्शादिगुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणम्; अनियप- (त)विषया चेतना इति पूर्वार्थसिद्धावेतेऽर्थाः सिध्यन्ति । नैतैर्विना पूर्वार्थः संभवीति ॥३॥ अ[प]रीक्षितार्थाभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणम् अभ्युपगमसिद्धान्तः । तद्यथा—किं शब्द इति विचारे कश्चिदाह द्रव्यं शब्दः, स तु किं नित्योऽथानित्य इत्येवं विचारः ॥४॥ स चायं चतुर्विधोपि सिद्धान्तो न ज्ञानविशेषादतिरिच्यते । ज्ञानविशेषस्य चात्मगुणत्वाद् गुणस्य च गुणिग्रहणेन ग्रहणान्न पृथगुपादानमिति ।

अथावयवाः प्रतिज्ञा-हेतूदाहरणोपनय-निगमनानि । तत्र साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा । यथाऽनित्यः शब्दो नित्यो वेति । हिनोति गमयति प्रतिज्ञातमर्थमिति हेतुः । तद्यथा—उत्पत्तिधर्मकत्वात् । साध्यसाधर्म्यात्तद्गमनं भावी दृष्टान्तः उदाहरणम् यथा घट इति । वैधर्म्योदाहरणं यदनित्यं न भवति तदुत्पत्तिमदपि न भवति यथाकाशमिति । तथा न तथेति वा पक्षधर्मोपसंहार उपनयस्तद्यथाऽनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्, घटवत्, तथा चायम्; अनित्याभावे कृतकत्वमपि न भवति, आकाशवत्, न तथाऽयमिति । प्रतिज्ञाहेत्वोः पुनर्वचनं निगमनम् तस्मादनित्य इति । तत्राऽमी पञ्चाप्यवयवाः ।

यदि शब्दो गडुभाव (?) ततः शब्दस्य पौद्गलिकत्वात् पुद्गलानां चाजीव-ग्रहणेन ग्रहणान्न पृथगुपादानं वाच्यम् । अथ तज्जं ज्ञानं तनो(तो) जीवगुणत्वा-ज्जीवग्रहणेनैवोपादानमिति । ज्ञानविशेषपदार्थताभ्युपगमे च पदार्थबहुत्वं स्यात् । अनेकप्रकारत्वात् ज्ञानविशेषाणामिति ।

संशयादूर्ध्वं भवितव्यताप्रत्ययः सदर्थपर्यालोचनात्मकस्तर्को यथा भवितव्यमत्र स्थाणुना पुरुषेण वेति; अयमपि ज्ञानविशेष एव । न च ज्ञानविशेषाणां ज्ञातुरभिन्नानां पृथक्पदार्थताकल्पन(नं) समनुजानते विद्वांसः ।

संशयतर्कभ्यामुत्तरकालभावी निश्चयात्मकः प्रत्ययो निर्णयः; अयमपि प्राग्वत् न ज्ञानादतिरिच्यते । किञ्चास्य निश्चयात्मकतया प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तर्भावात् न पृथगनिर्देशो न्याय्य इति ।

तिस्रः कथाः वादो जल्पो वितण्डा चेति । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । स च तत्त्वज्ञानार्थं शिष्याचार्ययोर्भ-

वति । स एव विजिगीषुणा सार्धं छल-जाति-निग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः । स एव प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति ।

तत्रासां तिसृणामपि कथानां भेद एव नोपपद्यते यतस्तत्त्वचिन्तायां तत्त्व-निर्णयार्थं वादो विधेयो न च छलजात्यादिना तत्त्वावगमः कर्तुं पार्यते । छलादिकं हि परवञ्चनार्थमुपन्यस्यते । न च तेन तत्त्वावगतिरिति । सत्यपि भेदे नासां पदार्थता यतो यदेव परमार्थतो वस्तुतृ(वृ)त्या वस्त्वस्ति तदेव पदार्थतयाम्युपगन्तुं युक्तम् । वादास्तु पुरुषेच्छावशेन भवन्तोऽनियतार्था वर्तन्ते । न तेषां पदार्थतेति । किञ्च, पुरुषेच्छाविधायिनो वादाः कुक्कुटलवकादिष्वपि पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण भवन्त्यतस्तेषामपि तत्त्वप्राप्तिः स्यात् । न चैतदिष्यत इति ।

असिद्धाऽनैकान्तिकविरुद्धा हेत्वाभासाः । हेतुवदाभासन्त इति हेत्वाभासाः । तन्न सम्यग्हेतूनामपि तत्त्वव्यवस्थितिः, किं पुनस्तदाभासानाम् । तथाहि—इह यन्नियतं वस्तु अस्ति तदेव तत्त्वं भवितुमर्हति, हेतवस्तु कचिद्वस्तुनि साध्ये हेतवः कचिदहेतव इत्यनियतास्त इति ।

अथ छलम् अर्थविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्येति । तत्रार्थविशेषे विवक्षितेऽभिहिते वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम्, यथा नवकम्बलोऽयं देवदत्तः; अत्र नवः कम्ब-लोऽस्येति वक्तुरभिप्रायः, विग्रहे च विशेषो न समासे । तत्रायं छलवादी—नव कम्बला अस्येत्येतद्भवताऽभिहितमिति, न चायं तथेत्येवं प्रतिषेधयति । तत्र छलमित्यसदर्थभिधानम् । तद्यदि छलं न तर्हि तत्त्वम्, तत्त्वं चेद् न तर्हि छलम् । परमार्थरूपत्वात् तत्त्वस्येति । तदेवं छलं तत्त्वमित्यतिरिक्ता वाचोयुक्तिः ।

दूषणाभासास्तु जातयः । तत्र सम्यग्दूषणस्यापि न तत्त्वव्यवस्थितिरनियत-त्वात् । अनियतत्वं च यदेवैकस्मिन् सम्यग्दूषणं तदेवान्यत्र दूषणाभासम्, पुरुषशक्त्य-पेक्षत्वाच्च दूषण-दूषणाभासव्यवस्थितेरनियतत्वमिति । कुतः पुनर्दूषणाभासरूपाणां जातीनां तत्त्वत्वं वास्तवम्, अवास्तवत्वात् तासामिति ।

वादकाले वादी प्रतिवादी वा येन निगृह्यते तत् निग्रह स्थानम् । तच्च वादि-नोऽसाधनाङ्गवचनम्, प्रतिवादिनस्तु असद्वदोषोद्भावनं विहाय 'यदन्यदभिधीयते नैयायिकै-स्तत्प्रलापमात्रमिति । तच्च प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोध इत्यादिकम् । एतच्च विचार्यमाणं न निग्रहस्थानं भवितुमर्हति । तस्योक्तनीत्या सदोषत्वादिति । तदपि च पुरुषस्यैवापराधं कर्तुमलं न तु तत्त्वं भवितुमर्हति । वक्तृगुणदोषौ हि परार्थेऽनु-मानेऽधिक्रियेत न तु तत्त्वमिति । तदेवं न नैयायिकैरुक्तं तत्त्वं तत्त्वेनाश्रयितुं युज्यते तस्योक्तनीत्या सदोषत्वादिति ।

नापि वैशेषिकोक्तं तत्त्वमिति । तथाहि—द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाया-स्तत्त्वमिति । तत्र पृथिव्यप्-तेजोवायूवाकाश-काल-दिगा-ऽऽत्म-मनांसीति नवद्रव्याणि । तत्र पृथिव्यप्-तेजोवायूनां पृथग्द्रव्यत्वमनुपपन्नम् । तथाहि—त एव परमाणवः प्रयोगविप्र(स्र)साम्यां पृथिव्यादित्वेन परिणमन्तोऽपि न स्वकीयं द्रव्यत्वं त्यजन्ति । न चावस्थाभेदेन द्रव्यभेदो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । आकाशकालयोश्च अस्माभिरपि द्रव्यत्व-मभ्युपगतमेव । दिशस्त्वाकाशावयवभूताया अनुपपन्नं पृथग्द्रव्यत्वमतिप्रसङ्गदोषा-देव । आत्मनः शरीरमात्रव्यापिन उपयोगलक्षणस्याभ्युपगतमेव द्रव्यत्वमिति । मन-सश्च पुद्गलविशेषतया पुद्गलद्रव्ये अन्तर्भावः परमाणुवत् । भावमनसश्च जीवगुणत्वाद् आत्मन्यन्तर्भाव इति ।

यदपि तैरभिधीयते यथा पृथिवीत्वयोगात् पृथिवीति तदपि स्वप्रक्रियामात्रमेव । यतो न हि पृथिव्याः पृथग्भूतं पृथिवीत्वमस्ति येन तद्योगात् पृथिवी भवेद् इति । अपि तु सर्वमपि यदस्ति तत्सामान्यविशेषात्मकम् । नरसिंहाकारम्(रवद्) उभयस्वभाव-मिति । तथा चोक्तम्—

नान्वयस्तद्विभेदित्वान्न भेदोऽन्वयवृत्तितः ।

मृद्वेदद्वयसंसर्गवृत्ति जात्यन्तरं घटः ॥

तथा न नरः सिंहरूपत्वात् न सिंहो नररूपतः ।^१

शब्दविज्ञानकार्याणां भेदाज्जात्यन्तरं हि सः ॥ इत्यादि ।

अथ रूप-रस-गन्ध-स्पर्शा रूपिन्द्रव्यवृत्तिविशेषगुणाः । तथा—सङ्ख्याः परिमा-णानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे इत्येते सामान्यगुणा सर्वद्रव्यवृत्तित्वात् । तथा बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्म-संस्कारा आत्मगुणाः । गुरुत्वं पृथिव्यु-दकयोः । द्रव्य(व)त्वं पृथिव्युदकाग्निषु । स्नेहोऽम्भस्येव । वेगाख्यः संस्कारामू(रो मूर्त)-द्रव्येष्वेव । आकाशगुणः शब्द इति । तत्र सङ्ख्यादयः सामान्यगुणाः रूपादिवद् द्रव्यस्वभावत्वेन परोपाधिकत्वाद् गुणा एव न भवन्ति । अथापि स्युस्तथापि गुणानां न पृथग् व्यवस्था । तत्पृथग्भावे द्रव्यस्वरूपहानेः “गुणपर्यायवद् द्रव्यम्” [तत्त्वार्थसूत्र ५. ३७] इति कृत्वा, अतो नान्नरीयकतया द्रव्यग्रहणेनैव ग्रहणं न्याय्यमिति न पृथग्भावः । किञ्च, तस्य भावस्तत्त्वमित्युच्यते । भावप्रत्ययश्च “यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ” इति अनेन भवति । तत्र घटो रक्त उदक-स्याहारको जलवान् सर्वैरेव घट उच्यते । अत्र घटस्य भावो घटत्वम्, रक्तस्य भावो रक्तत्वम्, आहारकस्य भाव आहारकत्वम्, जलवतो भावो जलत्वम् इत्यत्र घटसामान्य-रक्तगुण-क्रिया-द्रव्यसंबन्धरूपाणां गुणानां सद्भावात् द्रव्ये पृथुबुद्धो-

१. तुलना—सादृश्यं नरसिंहादौ युक्तं जात्यन्तरे सति । श्लो० वा० वाक्याधि० १२५ ।
द्र० वाक्यप० २.९०, तत्त्वोप० पृ० ११९ ।

दराद्याकारे उदकाद्याहरणक्षमे कुटकारूपे शब्दस्य घटादेरभिनिवेशस्तत्र त्वतलौ ।
इह च रक्ताख्यः को गुणो यत्सद्भावात् कतरच्च तद् द्रव्यं यत्र शब्दनिवेशो
येन च भावप्रत्ययः स्यादिति । परः—किमिदानीं रक्तस्य भावो रक्तत्वमिति
न भवितव्यम् ? । आचार्य—भवितव्यम् उपचारेण । तथाहि—रक्त इत्येतत् द्रव्यत्वेनो-
पचर्यः । तस्य सामान्यभाव इति रक्तत्वमिति । न च उपचारस्तत्त्वचिन्तायाम्
उपयुज्यते । शब्दसिद्धावेव तस्य कृतार्थत्वाद् इति । शब्दश्च आकाशगुण एव
न भवति । तस्य पौद्गलिकत्वात्, आकाशस्य च अमूर्तत्वाद् इति । शेषं तु
प्रक्रियामात्रम् न साधनदूषणयोरङ्गम् ।

क्रियाऽपि द्रव्यसमदा(वा)यिनी गुणवत् पृथगाश्रयितुं न युक्तेति ।

अथ सामान्यम् । तद् द्विधा परम् अपरं च । तत्र परं सामान्यं सत्ताख्यं
द्रव्यादिपदार्थव्यापि । तथा चोक्तम्—सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता । अपरं
च द्रव्यगुणकर्मत्वात्मकम् ।

तत्र न तावत् महासत्तायाः पृथक्पदार्थता युज्यते । यतस्तस्यां यत्सदिति
प्रत्ययः स किम् अपरसत्तानिबन्धन उत स्वत एव ? । तद्यदि अपरसत्तानिबन्धनस्त-
त्राप्ययमे[व] विकल्पोऽतोऽनवस्था । अथ स्वत एव ततः तद्वद् द्रव्यादिष्वपि स्वत
एव सत्-प्रत्ययो भविष्यतीति किमपरसत्तया अजागलस्तनकल्पया विकल्पितया ।
किञ्च, द्रव्यादीनां सतां सत्तया सत्प्रत्ययो उत असताम् ? । तद्यदि सतां तत एव
सत्प्रत्ययो भविष्यतीति किं तया । अथासतां तर्हि शशविषाणादिष्वपि सत्तायोगात्
सत्प्रत्ययः स्यादिति । तथा चोक्तम्—

स्वतोऽर्थाः सन्तु सत्तावत् सत्तया किं सदात्मनाम् ।

असदाय(दात्म)नस्तु नैषा स्यात् सर्वथाऽतिप्रसङ्गतः ॥ इत्यादि । [लघीयस्त्रय ४०]

एतदेव दूषणम् अपरसामान्येऽपि योज्यं तुल्ययोगक्षेमत्वात् । किञ्चास्माभिरपि
सामान्यविशेषरूपत्वाद्वस्तुनः कथञ्चित् तदिष्यत एवेति । तस्य कथञ्चिदव्यतिरेकाद्
द्रव्यग्रहणेनैव ग्रहणम् इति ।

अथ विशेषाः । ते चात्यन्तव्यावृत्तिशु(बु)द्धिहेतुत्वेन परैराश्रीयन्ते । तत्रेदं चिन्त्यते ।
या तेषु विशेषबुद्धिः सा नापरविशेषहेतुकाऽऽश्रयितव्याऽनवस्थाभयात् । स्वतः समाश्रयणे
च तद्वत् द्रव्यादिष्वपि विशेषबुद्धिः स्यात्, किं द्रव्यादिव्यतिरिक्तैर्विशेषैरिति ? । द्रव्या-
ऽव्यतिरिक्तास्तु विशेषा अस्माभिरपि आश्रीयन्ते सर्वस्य सामान्यविशेषामकत्वादिति ।

एतत्तु प्रक्रियामात्रम् । तद्यथा—नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः । नित्यद्रव्याणि—चतुर्विधा परमाणवः, मुक्तात्मानः, मुक्तमनांसि चेति निर्युक्तिकत्वादपकर्णयितव्यमिति ।

समवायस्त्वयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानां य इह-प्रत्ययहेतुः स समवाय इत्युच्यते । असावपि नित्य एकश्चाऽऽश्रीयते । तस्य च नित्यत्वात् समवायिनोऽपि नित्या आपधेरन् । तदनि[त्य]त्वे च तस्याप्यनित्यतापत्तिस्तदाधाररूपत्वात् तस्य । तदेकत्वाच्च सर्वेषां समवायिनामेकत्वापत्तिस्तस्य वानेकत्वमिति । किञ्चायं समवायः सम्बन्धस्तस्य [च] द्विष्टत्वाद् [समवायिनोः] युतसिद्धत्वमेव दण्डदण्डिनोरिव । वीरणानां कटोत्पत्तौ तद्रूपतया विनाशः, कटरूपतयोत्पत्तिः, अन्वयरूपतया व्यवस्थानमिति दुग्धदध्नोरिवेति ।

एव(वं) वैशेषिकमतेऽपि न सम्यक्पदार्थव्यवस्थितिः ।

साम्प्रतं साङ्ख्यदर्शने तत्त्वनिरूपणं प्रक्रम्यते । तत्र प्रकृत्यात्मसंयोगात् सृष्टिरुपजायते । प्रकृतिश्च सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था । ततो महान्, महतोऽहङ्कारः अहङ्काराद् एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि [च]; पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतानीति । चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम् । स चाकर्ता निर्गुणो भोक्तेति ।

तत्र परस्परविरुद्धानां सत्त्वादीनां गुणानां नियामकं गुणिनमन्तरेणैकत्रावस्थानं न युज्यते कृष्णसितादिगुणानामिव । न च महदादिविकारे जन्ये प्रकृतिवैषम्योत्पादने कश्चिद्वेतुस्तद्व्यतिरिक्तवस्त्वन्तरानभ्युपगमाद् आत्मनश्चाकर्तृकत्वेनाऽकिञ्चित्करत्वात् । स्वभाववैषम्याभ्युपगमे तु निर्हेतुकत्वापत्तेः नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादिति । उक्तं च—

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्याऽनपेक्षणात् ।

अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसंभवः ॥ [प्रमाणवा० ३. ३४]

अपि च, महदहङ्कारौ संवेदनादभिन्नौ पश्यामः । तथाहि—बुद्धिरध्यवसायः, अहङ्कारश्चाहं सुखी अहं दुःखीत्येवमात्मकः प्रत्ययः, तयोश्च चिद्रूपतया आत्मगुणत्वम् न जडरूपायाः प्रकृतेर्विकारावेताविति ।

अपि च, येयं तन्मात्रेभ्यो भूतोतो(भूतो)त्पत्तिरिष्यते तद्यथा गन्धतन्मात्रात् पृथिवी, रसतन्मात्रादापः, रूपतन्मात्रात्तेजः, स्पर्शतन्मात्राद्वायुः, शब्दतन्मात्रादाकाशमिति—साऽपि न युक्तिक्षमा; यतो यदि बाह्यभूताश्रयेणैतदभिधीयते तदयुक्तम्, तेषां सर्वदा भावात् न कदाचिदनीदृशं जगदिति कृत्वा । अथ प्रतिशरीराश्रयणादेतदुच्यते—तत्र किल त्वगस्थिकठिनलक्षणा पृथ्वी, श्लेष्माऽसृग्द्वलक्षणा आपः, पक्ति-लक्षणं तेजः, प्राणापानलक्षणो वायुः, शुषिरलक्षणमाकाशमिति—तदपि न युज्यते ।

यतोऽत्रापि केषाञ्चिच्छरीराणां शुक्राऽसृक्प्रभवोत्पत्तिर्न तत्र तन्मात्राणां गन्धोऽपि समुपलक्ष्यते । अदृष्टस्यापि कारणत्वकल्पनेऽतिप्रसङ्गः स्यात् । अण्डजोद्विजाङ्गरादीनामप्यन्यतपो(तश्चो)त्पत्तिर्भवन्ती समुपलक्ष्यते ।

तदेवं व्यवस्थिते प्रधानमहदहङ्कारादिकोत्पत्तिर्या सांख्यैः स्वप्रक्रिययाऽभ्युपगम्यते सा निर्युक्तिकमेव स्वदर्शनानुरागेणाभ्युपगम्यत इति ।

आत्मनश्चाकर्तृकत्वाभ्युपगमे कृतनाशोऽकृताभ्यागमश्च स्यात्, बन्धमोक्षाभावश्च । निर्गुणत्वे च ज्ञान(न)शून्यतापत्तिरित्यतो बालप्रलपमात्रम् । प्रकृतेश्चाचेतनाया आत्मार्थं प्रवृत्तिर्युक्तिविकलेति ।

अथ बौद्धमतं निरूप्यते । तत्र पदार्था द्वादशायतनानि । तद्यथा—चक्षुरादीनि पञ्च, रूपादयश्च विषयाः पञ्च, मनआयतनम्, धर्मायतनं च । धर्माः सुखादयः ।

द्वादशायतनपरिच्छेदके प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे ।

तत्र चक्षुरादीन्द्रियाण्यजीवग्रहणेनैवोपात्तानि भावेन्द्रियाणि तु जीवग्रहणेनेति । रूपादयश्च विषया अजीवोपादानोपात्ता न पृथगुपादातव्याः । शब्दायतनं तु पौद्गलिकत्वाच्छब्दस्याजीवग्रहणेन गृहीतम् । न च वस्तुप्रतिव्यक्तिपदार्थता युक्ता सङ्गता वा । धर्मात्मकं सुखं दुःखं च यद्यसातसातोदयरूपं ततो जीवगुणत्वाज्जीवेऽन्तर्भावः । अथ तत्कारणं कर्म ततः पौद्गलिकत्वादजीव इति ।

प्रत्यक्षं च तैर्निर्विकल्पकमिष्यते । तच्चानिश्चयात्मकतया प्रवृत्तिनिवृत्त्योरनङ्गमित्यप्रमाणमेव । तदप्रामाण्ये तत्पूर्वकत्वादानुमानमपीति ॥

इति पञ्चदर्शनखण्डनम् ॥ ग्रन्थाग्रं २००॥ संवत् १५०३ वर्षे श्रावणसुदि पञ्चम्यां भोमवारे लिखितम् । समाप्तम् अजाहर्याम् । शुभं भवतु ॥ श्री ॥

अज्ञातकर्तृकः

॥ विविधमतस्थापकोत्थापकानुमानसङ्ग्रहः ॥

१. सर्वज्ञवादः

अस्ति सर्वज्ञः सुनिश्चितासम्भवद्वाधकप्रमाणत्वात् सुखादिवत् ॥१॥ कश्चिदात्मा सकलार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् । यद् यद् ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत् तत् साक्षात्कारि । यथाऽपगततिमिरादिप्रतिबन्धलोचनं रूपसाक्षात्कारि । सकलार्थग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा । तस्मात् सकलार्थसाक्षात्कारी । न चायं विशेषणासिद्धो हेतुरागमद्वारेणाशेषार्थग्रहणस्वभावत्वस्यात्मनि प्रसिद्धत्वात् ॥२॥ रागादयः कस्यचिदत्यन्तमुच्छिद्यन्ते । अस्मदादिषु तदुच्छेदप्रकर्षापकर्षोपलम्भात् । सूर्याद्यावरकजलदपटलवत् ॥३॥ ज्ञानतारतम्यं कचिद्विश्रान्तं तर-तमशब्दवाच्यत्वात् परिमाणतारतम्यवत् ॥४॥ तथा सर्वे भावाः कस्यचित् प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वात् । घटवत् । यस्य च प्रत्यक्षाः सर्वज्ञः सः ॥५॥ सम्भवति सर्वार्थसाक्षात्कारी । अनुपदेशालिङ्गाविसंवादिविशिष्टदिग्देशकालप्रमाणाद्यात्मकचन्द्रादिग्रहणाद्युपदेशदायित्वात् । यो यद्विषयेऽनुपदेशालिङ्गाविसंवाद्युपदेशदायी स तत्साक्षात्कारी । यथा स्वयमनुभूतेऽर्थेऽस्मदादिः । अनुपदेशालिङ्गाविसंवाद्युपदेशदायी च कश्चित् । तस्मात् तत्साक्षात्कारी । न च तथाविधोपदेशदायित्वस्य वृद्धपरम्परायातत्वादसिद्धं तत्साक्षात्कारित्वम् । तेषां रागादिमत्त्वेन तथाविधोपदेशदानाभावात् ॥६॥ कस्मिंश्चिदसर्वज्ञे सर्वज्ञशब्दो मुख्यसर्वज्ञापेक्षः । गौणत्वात् । माणवकेऽग्नित्ववत् ॥७॥ ज्ञानं कचिदात्मनि प्रकर्षवत् । स्वावरणहान्युत्कर्षे सति प्रकाशकत्वात् । चक्षुर्दीपादिवत् । यत्र च प्रकर्षवज्ज्ञानं स सर्वज्ञः ॥८॥ समस्ति समस्तवस्तुविस्तारगोचरं विशदं प्रत्यक्षदर्शनम् । तद्गोचरानुमानप्रवृत्तेः । इह यद्गोचरानुमानं प्रवर्तते तस्य ग्राहकं प्रत्यक्षं समस्ति । यथा चित्रभानोः । प्रवर्तते च सकलार्थविषयमनुमानमस्तदवलोकना विशददर्शनेनाऽपि भवितव्यम् । तद्वान् सर्वज्ञः ॥९॥ तथाविधो विवक्षितः कश्चिज्जीवः सम्भवदत्यन्तविशुद्धिकोऽविशुद्धिप्रतिपक्षाविकलकारणकलापोपेतत्वात् । यो योऽविशुद्धिप्रतिपक्षाविकलकारणकलापोपेतः स सम्भवदत्यन्तविशुद्धिको यथा क्षारमृत्पु-

१. यत्र च विश्रान्तं स सर्वज्ञः ।

२. न च प्रमेयत्वमसिद्धम् । अभावप्रमाणव्यभिचारप्रसक्तेः । तथाहि प्रमाणपञ्चकातिक्रान्तस्य हि वस्तुनोऽभावप्रमाणविषयता भवताऽभ्युपगम्यते । यदि च जलधिजलदलप्रमाणादिषु प्रमाणपञ्चकातिक्रान्तरूपमप्रमेयत्वं तदा तेष्वप्यभावप्रमाणविषयत्वाच्च चात्र तत्त्वेऽपि साऽसंभविनीति ।

३. इदं केवलज्ञानसाधकमनुमानम् ।

टपाकादिविशुद्धिकारणकलापोपेतो जात्यो रत्नविशेषः । तथा च तथाविधो विवक्षितः कश्चिज्जीवः प्रकर्षप्राप्ततपश्चारित्रज्ञानाश्रय-ध्यान-योगनिरोधादिविशुद्धिकारणकलापोपेतस्तस्मात् सम्भवदत्यन्तविशुद्धिकः ॥१०॥ तथाविधस्य कस्यचिद् भव्यजीवस्याष्टादशपापस्थानोपार्जितज्ञानाद्यावृतिरूपं कर्म प्रतिनियतविशिष्टवियोजकभावसामग्र्यामत्यन्तं वियुज्यते । आवृतिरूपत्वात् । यद् यद् आवृतिरूपं तत् तदत्यन्तं वियुज्यते । यथा प्रतिनियतविशिष्टवियोजकभावसामग्रीसद्भावे काञ्चनोपलकाञ्चनस्य मलपटलम् । तथा चेदमष्टादशपापस्थानोपार्जितं ज्ञानाद्यावृतिरूपं कर्म । तस्मादत्यन्तं वियुज्यते । एवंविधः सकलकर्मवियुक्तो जीवो ज्ञानस्वरूपः सकलार्थग्रहणप्रवणः सर्वज्ञ इति ॥११॥ अभ्यस्यमानायाः प्रज्ञाया व्याकरणादिना शास्त्रसंस्कारेणोत्तरोत्तरवृद्ध्या प्रज्ञातिशयो दृष्टस्तत्र कस्यचिदत्यन्तातिशयप्राप्तेः सर्वज्ञत्वं स्यादिति सम्भवानुमानम् ॥१२॥

॥ इति सर्वज्ञसाधकान्यनुमानानि ॥

*

*

*

२. ईश्वरजगत्कर्तृत्ववादः

अथेश्वरजगत्कर्तृत्वसाधकानि ।

असाधारणकारणपूर्वकं जगद्वैचित्र्यं विचित्रत्वाच्चित्रादिवैचित्र्यवत् । १ उर्वी-पर्वत-तर्वादिकं सर्वं बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितम् । स्थित्वा स्थित्वाऽभिमतफलसम्पादनाय प्रवर्तमानत्वात् । यथा वास्यादि द्वैधीकरणादौ ॥२॥ विमतं सकर्तृकम् । सन्निवेशविशिष्टत्वात् घटवत् । अभूतभावित्वात् अचेतनोपादानत्वाद्वा घटवदेव ॥५॥ अयं घट एतज्जनकानित्यज्ञानेतरज्ञानजन्यः । कार्यत्वात् पटवत् ॥६॥ विमतं सर्वप्रमातृपरकर्तृपूर्वकम् । कार्यत्वात् । सर्वप्रमातृपरकर्तृपूर्वकं यन्न भवति तन्न कार्यम् । यथाऽऽत्मा । न च तथेदं कार्यं न भवति । तस्मात् सर्वप्रमातृवत् परकर्तृपूर्वकं (सर्वप्रमातृपरकर्तृपूर्वकं ?) भवति ॥७॥ इच्छादय एतद्ग्राहकानित्यज्ञानातिरिक्तप्रत्यक्षवेद्याः । अपरोक्षत्वात् । रूपादिवत् ॥८॥ इति वक्त्रला(कर्त्रिच्छा)या अनुमानम् । भूधरादिकं कार्यम् । सावयवत्वात् घटवत् ॥९॥ भू-भूधराद्यमु(रादि उत्पादवत् । अवयवित्वात् । घटवत् ॥१०॥

॥ इति ईश्वर-जगत्कर्तृत्वसाधकानि ॥

अथ तन्निषेधे । ईश्वरो जगत्कर्ता न भवति । निरुपकरणत्वात् । दण्ड-चक्र-चीवराद्युपकरणरहितकुलालवत् ॥१॥ तथात्रैव पक्षे व्यापित्वाद् व्योमवत् ॥२॥ एक-

त्वात् तद्वत् ॥३॥ अशरीरत्वात्^४ । सिद्धात्मवत् ॥४॥ ईश्वरस्त्रिजगन्निमित्तं न भवति । विशेषगुणाधिकरणत्वात् । व्यतिरेके दिक्कालौ ॥५॥ ईश्वरो भ्वादिनिमित्तं न भवति, अमूर्तद्रव्यत्वे^५ सति अनिमित्तत्वादन्तरिक्षवत् । व्यतिरेके दिक्कालौ ॥७॥ क्षित्यादिकं बुद्धिमद्विधेयं न स्यादस्मदाद्यनवग्राह्यपरिणामाधारत्वात् । व्योमवत् ॥८॥ विवादाध्यासितमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् । शरीरनिर्मितेतरत्वाद्वा । शरीरिणाऽजनितत्वात् । महाभूतत्वात् । गगनवत् ॥१२

॥ इतीश्वरजगत्कर्तृत्वनिषेधकानि ॥

*

*

*

३. प्रपञ्चमिथ्यात्ववादः

विधिरेव तत्त्वम् । प्रमेयत्वात् । यत्तु न विधिरूपं तन्न प्रमेयम् । यथा खपुष्पम् ॥१॥ सर्वे भावा ब्रह्मविवर्ताः । सत्तैकरूपेणान्वितत्वात् । यद् यद्रूपेणान्वितं तत् तदात्मकमेव । यथा मृद्रूपेणान्विता मृदात्मका एव घटादयः । सत्तैकरूपेणान्विताश्चामी तस्माद् ब्रह्मविवर्ता एव ॥२॥ ग्रामारामादयः पदार्थाः प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः । प्रतिभासमानत्वात् । प्रतिभासस्वरूपवत् ॥३॥ प्रपञ्चो मिथ्या । अनात्मत्वात्^६ । जडत्वात् । दृश्यत्वात् । उत्पत्तिमत्त्वात् । विनाशित्वात् । यत्तु नैवं न तदेवं यथा प्रब्रह्म ॥८॥ तत्र जडत्वं नामाऽनात्मप्रकाशकत्वम् । असंविद्रूपत्वम् । पर्युदासात्मकं^७ वा । दृश्यत्वं तु स्वव्यवहारे स्वातिरेकिस्वदर्शनापेक्षानियतिविधिमात्रमिति । इति जडत्व-दृश्यत्वयोर्भेदः । अपेक्षानियतिर्दृश्यत्वमित्युक्ते स्वप्रकाशस्यापि व्यञ्जकापेक्षानियमोऽस्त्येव व्यवहारे । तदर्थमुक्तं स्वदर्शनपदम् । तथापि स्वरूपभूतस्फुरणाऽपेक्षाऽस्त्येवेति स्वातिरेकिपदम् । तथाप्यात्मनः सोपाधिव्यवहारे स्वातिरेकिस्वदर्शनापेक्षाऽस्तीति तदर्थमुक्तं स्वव्यवहार इति । विधिमात्रमिति केवलविधिरूपम् । न निषेधात्मरूपम् । इति दृश्यत्वार्थः प्रमाणमालायाम् । अद्वैतवादी प्राह—अस्माकं भेदप्रतीतिव्यवस्थापर्यनुयोगबाणधारणाय वज्रवारणायमानाऽनिर्वचनीयता विजयते । ननु किमिदमनिर्वचनीयत्वम् । न तावन्निर्वचनानर्हत्वम् । मूकीभावप्रसङ्गात् । नापि सदै-

४. शरीरप्रेरकेणात्मनानेकान्तः ।

५. अथवाऽमूर्तद्रव्यत्वे सति परापरगुणानधिकरणत्वात् आकाशवत् । (कालेन व्यभिचारोऽस्मिन्हेतौ ।)

६. अनात्मत्वात् = अप्रकाशकत्वात् । अस्यानुमानस्य विपर्ययोऽयम् । यथा —परब्रह्म मिथ्या पराप्रकाशकत्वात् । यत् सत्यं तत् परप्रकाशकं दृष्टम् । यथा भानु-प्रदीपेन्द्रियज्ञान-चन्द्रादयः ।

७. अब्राह्मणत्वादिवदन्यव्यावृत्त्यात्मकं जडत्वम् ।

लक्षण्यम् असतोऽपि तथात्वात् । न चासद्वैलक्षण्यं सतोऽनिर्वचनीयत्वापातात्
नापि सदसद्वैलक्षण्यम् । सदसतोः प्रत्येकमनिर्वचनीयत्वात् । न च सद्विलक्षणत्वे सति
असद्विलक्षणत्वम् । तथाभूतस्य क्वाप्यदर्शनात् प्रमाणाभावाच्चेति चेत् । न ख्यातिविशे-
षविषयत्वे बाध्यत्वानुपपत्तिस्तथात्वसाधिका । तथाहि खपुष्पसमत्वेऽपरोक्षत्वानुपपत्ति-
रात्मसमत्वे बाधाऽनुपपत्तिर्न चान्यत्र दृष्टमेवान्यत्राश्रयणीयं दर्शनाऽनवस्थापातात् ।
उक्तं च—

सत्त्वे न भ्रान्तिबाधौ स्तां नासत्त्वे ख्यातिबाधकौ ।

सदसद्भ्यामनिर्वाच्याविद्या वेद्यैः सह भ्रमाः ॥

तथाऽनिर्वाच्यः प्रपञ्चः । अपरोक्षप्रतिभासबाधाऽन्यथाऽनुपपत्तेः । इति प्रप-
ञ्चस्यानिर्वाच्यत्वसाधकमनुमानम् ॥

॥ इति परब्रह्मसाधकान्यनुमानानि ॥

प्रपञ्चो मिथ्या न भवति । असद्विलक्षणत्वात् । आत्मवत् ॥१॥ प्रतिभासो
ग्रामारामादिषु प्रविष्टस्तान् विना तस्य कुत्राप्यदृश्यमानत्वात् । यद् यद्विना कुत्रापि
न दृश्यते तत् तत्रैवास्ति । यथा परब्रह्मस्वरूपं परब्रह्मणि घटादिस्वरूपं घटादिषु । न
दृश्यते च तान् विना कुत्रापि प्रतिभासः । तस्मात् तेष्वेव विद्यते । ततश्च प्रपञ्चः सत्य
एव ॥२॥ प्रपञ्चस्तत्त्वाऽऽवेदकप्रमाणविषयो धर्मित्वार्दात्मवत् ॥३॥ विवादाधिरूढः
प्रपञ्चः सत्यः प्रमाणसिद्धत्वादात्मवत् ॥४॥ अयं घट एतद्घटनिष्ठबाध्यभेदाति-
रिक्तद्रव्याश्रयः । द्रव्यत्वात् पटवत् ॥५॥ प्रपञ्चः सत्यः प्रतिभास्यत्वे सति प्रतीति-
जनकत्वात् । यथा परब्रह्म ॥६॥

जलचन्द्र-स्वप्नज्ञानादि भावरूपं नैमित्तिकत्वाद् घटवत् ॥१॥ जलबिम्बं
भावः सम्यग्गमकत्वादग्निगमकधूमवत् ॥२॥ प्रतिबिम्बं बिम्बाद्वि(दन्यद्वि)लक्षण-
प्रतीतिग्राह्यत्वात् । यथा मुद्रातः प्रतिमुद्रा । तथा चेदम् । तस्मात् तथा ॥३॥
इदं प्रतिबिम्बस्यार्थान्तरत्वसाधकम् । प्रतिबिम्बस्योत्पादकं कारणं जलमेवो-
पादानकारणं, चन्द्रादिकं तु निमित्तकारणम् । गगनतलावलम्बिनं चन्द्रं निमि-
त्तीकृत्य जलादेस्तथापरिणमनात् । स्वप्नज्ञानं भावः । ज्ञानत्वात् । घटज्ञानवत् ॥४॥
इति प्रपञ्चसाधकान्यनुमानानि । जलचन्द्र-स्वप्नज्ञानादीनां भावरूपत्वसाधकानि च ।

८. शुक्तिरजतादिसंसर्गिधर्मिणि व्यभिचारवारणाय नाऽसौ धर्मा मिथ्यात्वादिति योज्यम् ।

९. बाध्यभेदातिरिक्तं = सत्यभेदं

ॐ॥ प्रपञ्चो मिथ्या न भवति । असद्विलक्षणत्वात् । परब्रह्मवत् । नन्वत्र असद्विलक्षणत्वहेतौ नञ् प्रसज्यः पर्युदासो वा । प्रसज्यपक्षे सतः पदार्थान्न वि[ल]-क्षणः सद्विलक्षण इत्यर्थः । सत्सदृश एवेत्यर्थः । तथा च प्रतिवावसिद्धौ हेतुः । वेदान्तिना प्रतिवादिना सता परब्रह्मणा सह प्रपञ्चस्य साम्यानङ्गीकारात् । यद्वा अन्योन्याश्रयः । तथाहि— सत्सदृक्त्वसिद्धौ मिथ्यात्वाभावसिद्धिः । मिथ्यात्वाभावसिद्धौ च सत्सदृक्त्वसिद्धिः । अथ चेत् सच्छब्देनार्थक्रियाकारित्वमेव विवक्षितं तदाऽसद्विलक्षणत्वादिति पदानर्थक्यम् । सत्त्वादित्येव सिद्धेः । तथा च साध्यस-मोऽप्ययं हेतुः । उभयोः सत्सदृक्त्वज्ञापनात् । अथ चेत् पर्युदासः तदानीमसतः पदार्थाद्विलक्षणत्वादिति हेत्वर्थः सङ्गच्छते । सोऽपि न युक्तः । असच्छब्देन किला-ऽभाव उच्यते । स च प्रागभावादिभेदाच्चतुर्था । तत्राद्याभावत्रयाद्विलक्षणत्वं यदि हेतु-स्तदाऽसिद्ध एव । मृत्पिण्ड-कपाल-स्तम्भादिभ्यः क्रमेण प्रागभावप्रध्वंसाभावाभ्योन्या-भावसंज्ञेभ्यः प्रपञ्चस्य वैलक्षण्यानङ्गीकारात् । प्रपञ्चस्य तदाद्यात्मकत्वादेव । अथ चेत् खरविषाणादेरत्यन्ताभावाद्वैलक्षण्यमिष्टं तदा व्यभिचारी हेतुः । शुक्तिरजतादौ मिथ्यारूपे हेतोर्वर्तनात् । अपि च केन गुणेन प्रपञ्चस्याऽसतो वैलक्षण्यमाकाङ्क्षितम् । किं ज्ञानमात्रगोचरत्वेन उत प्रपञ्चग्राहकज्ञानस्य सत्यत्वादेव । तत्कालमर्थक्रियाकरणेन कालान्तरेऽप्यर्थक्रियाकरणेन वा । इति विकल्पचतुष्कम् । आद्ये शुक्तिरूप्यमृगतृष्णि-कादिना व्यभिचारी हेतुः । द्वितीये चक्रकम् । तथाहि—ज्ञानस्य सत्यत्वं तावत् सम्य-गर्थग्राहकतया । सा चार्थस्य सम्यक्त्वसिद्धेः । तच्च तद्ग्राहकज्ञानसत्यत्वरूपेण सद्विलक्ष-त्वहेतुना सिसा(षा)धयिषितमिति स्पष्टमेव चक्रकं साध्यहेतोः । तृतीये तु शुक्तिरूप्यर-ज्जुभुजगादिभिर्यभ्यभिचारी हेतुः । तत्कालं ज्ञानक्षणेतरैपि द्रष्टुरुपादितसाजिहासोद्भू-तप्रवृत्तिनिवृत्तिर्हर्षभयाद्यर्थक्रियाणां यथाक्रमं विधापनदर्शनात् । तुर्यस्तु क्षोदीयानेव । निरीक्षणक्षणान्तरमेव क्षयमुपगच्छतः स्वच्छपयोबुद्बुदस्य कालान्तरेऽर्थक्रियाकरणाभा-वेऽपि मिथ्यात्वानङ्गीकारात् । तथा च हेतोर्भागासिद्धतापत्तिः । घटादौ वर्तनाद् बुद्बुदावर्तनाच्च । एवं च न किञ्चन प्रपञ्चस्य सदैवलक्षण्यं लक्ष्यते । पर्यन्ते स्वरूपा-सिद्ध एवायम् ॥६॥

*

*

*

४. विज्ञानवादः

नीलादयः पदार्थाः संवेदनरूपा एव । अवभासमानत्वात् । सुखादिवत् ॥१॥ अर्थः संवेदनान्न भिद्यते । नियमेन सहोपलभ्यमानत्वात् । तैमिरिकोपलभ्यमानादे-कस्माच्चन्द्राद् द्वितीयचन्द्रवत् ॥२॥ ज्ञानमया भावाः स्वयंप्रकाशमानत्वात् सुखादि-

वत् ॥३॥ नीलादयो ज्ञानादभिन्ना एव वेद्यमानत्वात् ज्ञानस्वरूपवत् ॥४॥ चित्रज्ञानं नीलसुखाद्यनेकाकारस्वचित्तमाभासते न पुनर्बाह्यार्थस्तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् । यस्य सद्भावे प्रमाणं नास्ति तन्नास्ति । यथा खपुष्पम् । नास्ति च बाह्यार्थसद्भावे किमपि प्रमाणम् । तस्मान्नास्त्येव बाह्योऽर्थः । न चेदमसिद्धम् । यतस्तदग्राहकं ज्ञानं साकारं निराकारं वा स्यात् । द्वितीये तत्त्वाविशेषात् प्रतिकर्मव्यवस्थाविलोपः । प्राच्ये तु सिद्धमेव ज्ञानं नीलाद्यनेकाकाराक्रान्तम् । न तु तद्व्यतिरिक्तो जडोऽर्थः । तद्व्यवस्थाहेतोः कस्यचिदप्यभावात् । न चाऽऽकारविशिष्टचिदेव तद्व्यवस्थाहेतुः । तस्य स्वाकारानुभवमात्रेणैव चरितार्थत्वात् । तदुक्तम्—

धियोऽनीलादिरूपत्वे^{१०} बाह्योऽर्थः किं निबन्धनः ।

धियो नीलादिरूपत्वे^{११} बाह्योऽर्थः किं निबन्धनः ॥

॥ इति योगाचारसंमतज्ञानाद्वैतसिद्धिः ॥

नीलादयः पदार्था अनेके न भवन्ति । एकज्ञानाव्यतिरिक्तत्वात् । यदेकस्माद्व्यतिरिक्तं [तदनेकम् । नीलादयः पदार्थाः नैकज्ञानाद् व्यतिरिक्ताः ।] यथा ज्ञानस्वरूपमिति ॥१॥ चित्रता ज्ञानधर्मो न भवति । बाह्यार्थधर्मतया प्रत्यक्षे प्रतिभासमानत्वात् । यो यद्धर्मतया प्रतीयते स ततोऽन्यधर्मो (तस्यैव धर्मो नाऽन्यस्य) । यथाऽग्निधर्मतया प्रतीयमाना भासुरोष्णता न जलधर्मः । बाह्यार्थधर्मतया प्रतीयते च चित्रता । तस्मात्तद्धर्मः ॥२॥

॥ इति चित्रज्ञानोत्थापकानुमानद्वयम् ॥

*

* *

५. शब्दब्रह्मवादः

॥ॐ॥ सर्वे भावाः शब्दमयाः । तदाकारानुस्यूतत्वात् । ये यदाकारानुस्यूतास्ते तन्मयाः । यथा घट-घटी-शरावोदञ्चनादयो मृदाकारानुस्यूता मृण्मया एव ॥१॥ शब्दान्न व्यतिरिच्यतेऽर्थः । तत्प्रतीतावेव प्रतीयमानत्वात् । यत् प्रतीतावेव यत् प्रतीयते न तत् ततो व्यतिरिच्यते । यथा शब्दस्य स्वरूपम् । शब्दप्रतीतावेव प्रतीयते चार्थः । तस्मात्तथा ॥२॥ इति शब्दब्रह्मसाधकानुमानद्वयम् ॥

१० बाह्यार्थस्य ह्येतदेव फलं यत्तेन बुद्धौ स्वाकारोऽर्पणीयः । तस्याश्चातद्रूपत्वात् किं तेन ।

११ धिय एव बाह्यार्थरूपतया तदर्थक्रियाकरणात् ।

तुलना धियो नीलादिरूपत्वे बाह्योऽर्थः किंप्रमाणकः ।

धियोऽनीलादिरूपत्वे स तस्यानुभवः कथम् ॥ प्र० वा० २.४३३

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिवाऽऽभाति सर्वं शब्दे प्रतिष्ठितम् ॥१॥

वाग्रूपता चेदुत्क्रामेद् अवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥२॥

[वाक्यप० १.१२३-२४]

यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः ।

सङ्कीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरिव मन्यते ॥३॥

तथेदममलं ब्रह्म निर्विकारमविद्यया ।

कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपं प्रपश्यति ॥४॥

[बृहदा० भा० वा० ३.५.४३-४४]

निबद्धैकरूपत्वाद्बीचीबुद्बुदफेनवत् ।

वाचः सारमपेक्षन्ते शब्दब्रह्मोदकाद्वयम् ॥५॥

॥ इति शब्दब्रह्मवादिमतसिद्धिः ॥

शब्दार्थयोस्तादात्म्यं न भवति । विभिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वात् । यथा रूप-रसयोः ॥१॥ न चेदमसिद्धम् । शब्दाकाररहितस्य घटादेर्लोचनविज्ञाने प्रतिभासनात्, तद्रहितस्य तु शब्दस्य श्रोत्रज्ञाने । तथाभूतयोरप्यनयोस्तादात्म्याभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गः । तथा नास्ति शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् । विभिन्नदेश-कालाकारत्वात् । यथा घट-पटयोः । न च विभिन्नदेशत्वमत्रासिद्धम् । प्राक् प्रसाधितत्वात् । नापि विभिन्न-कालत्वम् । घटादीनां तच्छब्देभ्यः प्रागपि सत्त्वप्रतीतिः । नापि विभिन्नाकारव-त्त्वम् । तत्र तस्य सकलजनप्रसिद्धत्वात् । ननु तत्तादात्म्याभावे कथमतोऽर्थप्रती-तिरित्युक्तम् । तदभावेऽप्यस्याः सङ्केतसामर्थ्यादुपजायमानत्वात् । शब्दपरम्परातो हि शब्दानां सहजयोग्यतायुक्तानामर्थप्रतीतिप्रसाधकतमत्वम् । काष्ठादीनां पाकप्र-साधकत्ववत् । तन्न तत्र तादात्म्यं घटते ॥२॥

॥ इति शब्दार्थयोस्तादात्म्यनिषेधः ॥

*

* *

६. शब्दपौद्गलिकत्ववादः

शब्दोऽपौद्गलिकः स्पर्शशून्याश्रयत्वात् । तथात्रैव पक्षे अतिनिविडप्रदेशे प्रवेश-निर्गमयोरप्रतिधातात्, पूर्वं पश्चाच्चावयवानुपलब्धेः, सूक्ष्ममूर्तद्रव्यान्तराग्रेरकत्वाद्, गगनगुणत्वाच्च ॥५॥ न चास्य गगनगुणत्वमसिद्धम् । तथाहि-शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वाद् रूपादिभूत् ॥१॥ न चास्य गुणत्वमसिद्धम् । शब्दो गुणः । द्रव्यकर्मा-

न्यत्वे सति सत्तासम्बन्धित्वात् । यथा रूपादि ॥२॥ न च द्रव्यकर्मन्यत्वमसिद्धम् । शब्दो न द्रव्यमेकद्रव्यत्वात् । रूपादिवत् ॥३॥ न चैकद्रव्यत्वमसिद्धम् । एकद्रव्यं शब्दः । सामान्यविशेषवत्वे सति बह्वेकेन्द्रि(ह्यैकेन्द्रि)यप्रत्यक्षत्वात् । रूपादिवत् ॥४॥ तथा कर्मापि न स्यादसौ । संयोगविभागाकारणत्वाद् रूपादिवत् ॥५॥ इतश्च न द्रव्यं न कर्म शब्दोऽनित्यत्वे सति नियमेनाचाक्षुषप्रत्यक्षत्वात् । रसादिवत् । आत्मना व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमनित्यत्वे सतीति विशेषणम् । तथाप्यचाक्षुषप्रत्यक्षप्रती-
यमानद्रव्य-कर्मभ्यां व्यभिचारस्तन्ननिवृत्त्यर्थं नियमेनेति । तयोः शब्दादिवदचाक्षुषप्र-
त्यक्षत्वनियमासंभवात् ॥६॥ तथा शब्दो द्रव्यं कर्म च न स्यादसौ व्यापकद्रव्य-
समवेतत्वात् सुखादिवत् ॥७॥ अतः सिद्धं द्रव्यकर्मन्यत्वे सति विशेषणम् । द्रव्य-
कर्मन्यत्वादित्युक्ते सामान्यादिना व्यभिचारस्तन्ननिवृत्त्यर्थं सत्तासम्बन्धित्वादित्युक्तम् ।
अतः सिद्धं गुणत्वेन शब्दस्य क्वचिदाश्रितत्वम् । यश्चास्याश्रयस्तत् पारिशेष्यादा-
काशम् । तथाहि—न तावत् स्पर्शवतां परमाणूनां विशेषगुणोऽसावस्मदादिप्रत्यक्ष-
त्वात् । कार्यद्रव्यरूपादिवत् ॥८॥ नापि कार्यद्रव्याणां पृथिव्यादीनां विशेषगुणोऽसौ
कार्यद्रव्यान्तराप्रादुर्भावेऽप्युपजायमानत्वात् । सुखादिवत् ॥९॥ अकारणगुणपूर्वक-
त्वात् । इच्छादिवत् ॥१०॥ अयावद्द्रव्यभावित्वात् ॥११॥ अस्मदादिपुरुषान्तरप्रत्य-
क्षत्वे सति पुरुषान्तराप्रत्यक्षत्वात् । तद्वत् ॥१२॥ स्पर्शवतां हि पृथिव्यादीनां यथो-
क्तविपरीतगुणाः प्रतीयन्त इति । नाप्यात्मविशेषगुणोऽहङ्कारेण विभक्तग्रहणात् ।
आत्मान्तरग्राह्यत्वाच्च बुद्ध्यादीनां चात्मगुणानां तद्विपरीत्येनोपलब्धेः । नापि मनो-
गुणोऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वाद् रूपादिवत् ॥ नापि दिक्कालयोर्विशेषगुणः । [तयोः]
पूर्वापरादिप्रत्ययहेतुत्वात् । इति पारिशेष्यात् सिद्धं गगनगुणत्वं शब्दस्य ।

॥ इति शब्दस्यापौद्गलिकत्वसाधकानि ॥

पौद्गलिकः शब्द इन्द्रियार्थत्वाद् रूपादिवत् ॥१॥ शब्दो द्रव्यं गुण-क्रियाव-
त्वाद् बाणादिवत् ॥२॥ न चास्य गुण-क्रियावत्वमसिद्धं शब्दस्य गुणक्रियावत्वसाधक-
प्रमाणसद्भावात् । तथाहि—गुणवान् शब्दः स्पर्शाल्पत्वमहत्त्व-परिमाण-सङ्ख्या-
संयोगाश्रयत्वाद् बदरामलकादिवत् ॥३॥ न तावत् स्पर्शाश्रयत्वमसिद्धम् । तथाहि—
स्पर्शवान् शब्दः स्वसम्बद्धार्थान्तराभिधातहेतुत्वात् । मुद्गरादिवत् ॥४॥ न चेदम-
सिद्धं कंसपात्रादिध्वानाभिसम्बन्धे श्रोत्राभिधातप्रतीतेः । तथा स्पर्शवान् शब्दः
स्पर्शवताऽर्थेनाभिहन्यमानत्वात् तृणादिवत् ॥५॥ न चेदमप्यसिद्धम् । प्रतिवातभित्त्या-
दिभिः स्पर्शवद्विस्तदभिधातप्रतीतेः । नाप्यल्पत्वमहत्त्वपरिमाणाश्रयत्वमसिद्धम् । अल्प-

महत्त्वपरिमाणप्रतीतिविषयत्वात् । यथा बदरामलकादि । न चायमसिद्धो हेतुः । अल्पः शब्दो महान् शब्द इति प्रतीतेर्विद्यमानत्वात् । इति सिद्धं शब्दस्य गुणक्रियावत्त्वम् । तथा पौद्गलिकः शब्दो गुणक्रियावत्त्वे सत्यस्मदादिकस्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् । घटादिवत् ॥७॥ न गगनगुणः शब्दोऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वाद् रूपादिवत् ॥८॥

॥ इति पौद्गलिकत्वसाधकानि शब्दस्य ॥

७. प्रमाणवादः

प्रमाणं द्विधा । प्रत्यक्षपरोक्षभेदात् । अत्र केचित् प्राहुः प्रत्यक्षं ज्येष्ठं प्रमाणं स्वार्थनिर्णीतावन्यानपेक्षत्वात् । एवं तर्हि अनुमानमपि ज्येष्ठमस्तु । तत एव । न हि तदपि तस्यामन्यापेक्षम् । स्वोत्पत्तौ तदन्यापेक्षमिति चेन्न प्रत्यक्षमपि स्वोत्पत्तावन्यापेक्षमेव । तत् स्वनिमित्तमक्षादिकं तत्रापेक्षते न पुनः प्रमाणमन्यदिति चेत्तर्ह्यनुमानमपि तथैवास्तु । न हि तदपि लिङ्गहेतुमपेक्ष्य जायमानमन्यत्प्रमाणमपेक्षते । यत्तु लिङ्गस्वरूपग्राहि प्रमाणम् तदनुमानोत्पत्तिनिमित्तमेव न स्यात् । लिङ्गपरिच्छित्तावेव चरितार्थत्वात् । अथ प्रत्यक्षं ज्येष्ठं विशदावभासित्वात् । एवं चेत् तर्हि द्विचन्द्राद्यवभासिसंवेदनस्यापि ज्येष्ठत्वापत्तिः ॥

अथ चार्वाकः प्राह—नानुमानं प्रमाणं गौणत्वात् । पक्षधर्मत्वं हि तज्जनकस्य हेतोः स्वरूपम् । पक्षश्च धर्मधर्मिसमुदायात्मा । तदनिश्चये कथं तद्धर्मतया हेतोर्निश्चयस्तन्निश्चये वाऽनुमानवैफल्यम् । ततोऽवश्यं पक्षधर्मव्यवहारसिद्धये धर्मधर्मिसमुदायरूढोऽपि पक्षशब्दस्तदेकदेशे धर्मिण्युपचरणीयः । तस्मादित्थं पक्षस्य गौणत्वम् । तद्वौणत्वे च हेतोरपि गौणता । तद्धर्मत्वलक्षणत्वात्तस्य । तस्माद् गौणकारणजन्यत्वेन गौणमनुमानम् । गौणत्वाच्च न प्रमाणम् । अपि चानुमानस्य धर्मी धर्मस्तत्समुदायो वा साध्यः स्यात् । तत्र यथायः सोऽयुक्तः । धर्मिणः प्रसिद्धत्वेन साधनवैफल्यप्रसक्तेः हेतोरनन्वयानुषङ्गाच्च । न खलु यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र पर्वतनितम्ब इत्यन्वयः सम्भवति । द्वितीयपक्षेऽपि धर्मः सामान्यरूपो विशेषरूपो वा साध्यः स्यात् । तत्राद्ये सिद्धसाधनम् । न च तन्मात्रप्रतीतौ किञ्चित् फलमुपलभामहे । न हि वह्नित्वं दाहपाकादावुपयुज्यमानं प्रतीतम् । विशेषरूपस्य च धर्मस्य साध्यत्वेऽनन्वयहेतुर्भवेत् । न ह्यत्रत्येदानीं तनेन खदिरादिस्वभावेन वह्निना वह्निमान् पर्वतनितम्ब इत्यत्र विशेषेणान्वयः सङ्गच्छते । महानसादौ दृष्टान्ते तथाविधसाध्येन समं धूमस्य व्याप्त्यप्रतीतेः । तन्न धर्मोऽपि साध्यः, नापि तत्समुदायस्तस्याप्यन्यत्राऽनन्वयात् । न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र [अग्निमतु]पर्वतनितम्ब इत्यन्वयः प्रतीतिधुरामधिरोहति । मूलाऽनुमानविषयापहारिणोऽनुमानविरोधस्य विशेषविरुद्धापराभिधानस्येष्टविधातकृतः सन्दे-

हहेतोर्विरुद्धाव्यभिचारिणो वा सर्वत्रानुमाने सम्भाव्यमानत्वाच्च दुष्प्रापं प्रामाण्यम् ।
तदुक्तम् —

विशेषेऽनुगमाभावात् सामान्ये सिद्धसाधनात् ।

तद्वतोऽनुपपन्नत्वादनुमानकथा कुतः ॥

अनुमानविरोधो वा यदि वेष्टविधातकृत् ।

विरुद्धाव्यभिचारात्तु सर्वत्र सुलभोदयः ॥२॥

अथ जैनः प्रत्युवाच । यत्तावदूचे प्रत्यक्षमेकं घटते प्रमाणमिति तदसम्यक् ।
स्वपरव्यवसायि ज्ञानं हि प्रमाणस्वरूपम् । तस्य च परोक्षेऽपि विद्यमानत्वात् ।
तथाहि—अनुमानादिकं प्रमाणं स्वपरव्यवसायित्वात् प्रत्यक्षवदिति । यच्चाजल्पि-
नानुमानादिकं प्रमाणं गौणत्वादित्यादि तत्र यदि संक्षिप्तासंक्षिप्तचेतोभिः शास्त्रकारै-
र्धर्मधर्मिसमुदाये सङ्केतितोऽपि पक्षशब्दस्तदेकदेशे धर्मिण्युपचारेण प्रयुक्तः स्यान्नैतावता
शास्त्रे पक्षशब्दात् प्रतिपत्तौ धर्मिणो गौणता । अनुमानसमये पुनः प्राकृतैरिव तार्किकै-
रप्यप्रयुक्तपक्षशब्दैरेव धर्मिणः प्रत्यक्षतः प्रतीयमानत्वे कथं गौणता । तदगौणतायां
च तदधिकरणस्य हेतोरप्यगौणत्वात् कथं तज्जन्यस्यानुमानस्य गौणत्वं गदितुमनु-
गुणम् । यच्चापरं न्यगादि—अनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभ इति तदेतत्तद्वचनं दर्शनादर्श-
नमात्रेण हेतुव्याप्तिग्रहणवादिनो जैमिनीयान् दुनोति न पुनस्तर्काख्यप्रमाणेन
सर्वत्र साध्यसाधनसम्बन्धबोधामिधायिनो जैनान् । यथैव हि तर्कप्रमाणेन लौकिक-
हेतूनामव्यभिचारनिश्चयः कर्तुं शक्यस्तथा तन्त्रप्रसिद्धहेतूनामपीति कथं न तेभ्योऽपि
सा प्रतिपत्तिः । तन्न गौणत्वादनुमानस्याप्रामाण्यं वक्तुं युक्तमिति । अथास्पष्टस्वरू-
पत्वात् १ स्वनिश्चये परापेक्षत्वात् २ प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् ३ अर्थादनुपजायमानत्वात्
अवस्तुविषयत्वात् ५ बाध्यमानत्वात् ६ साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धप्रमाणाभावाद्वा ७
तस्याप्रामाण्यमुच्यते तदप्यल्पम् । न तावत् प्रथमः । यदि हि स्पष्टत्वं
प्रमाणलक्षणं स्यात्तदाऽनुमानान्निवर्तमानं प्रामाण्यमादाय निवर्तत इत्यप्रामाण्य-
मस्य युक्तं स्यात् । न चैतत् प्रमाणलक्षणं द्विचन्द्रादिज्ञाने स्पष्टत्वसद्भा-
वेऽपि प्रामाण्याभावात् ॥१॥ न द्वितीयः । प्रत्यक्षवदनुमायाः स्वार्थनिश्चयेऽभ्या-
सावस्थायां परानपेक्षत्वादनभ्यासावस्थायां त्वत्र परापेक्षत्वं प्रत्यक्षस्याप्यस्ति ॥२॥ तृतीय-
स्त्वसिद्धः । तर्काख्यप्रमाणपूर्वकत्वेनानुमानस्याभिधीयमानत्वात् । अस्तु वा प्रत्यक्षादेवा-
नुमितेर्जन्म तथापि नाऽप्रामाण्यम् । प्रत्यक्षं ह्यनुमानस्य जन्मनि [निमित्तमेव] स्वसामग्रीत-
श्चोपजायमानस्य तस्याऽप्रधान्ये (ऽप्रामाण्ये) प्रत्यक्षस्यापि तत एवाऽप्रामाण्यमस्तु ।
किञ्च, प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनाऽनुमानस्याऽप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्यापि कस्यचिदनुमानपूर्वकत्वे-

नाऽप्रामाण्यानुषङ्गः । दृश्यते ह्यनुमानान्निश्चित्य प्रवर्तमानस्य प्रमातुरनुमानपूर्विका प्रवृत्तिः ॥३॥ नापि तुर्यः । प्रत्यक्षवदनुमानस्यार्थादुत्पत्तेरनुभूयमानत्वात् ॥४॥ नापि पञ्चमः । तद्वत् सामान्यविशेषात्मकार्थगोचरत्वात् तस्य । न हि अवस्तुभूताऽपोहगोचरमनुमानं सौगतवज्जैर्नैरिष्टम् । तत्र तद्वोचरत्वस्यानङ्गीकाराद् ॥५॥ नापि षष्ठः । यतो बाध्यमानत्वं किं सत्यानुमानस्य तदाभासस्य वा । नाद्यः सत्यधूमादिसाधनादग्न्याद्यनुमाने बाध्यमानत्वस्यासम्भवात् । तदाभासस्य तु तत्सम्भवे तस्यैवाप्रामाण्यं युक्तम् । न सत्यानुमानस्य । अन्यथा प्रत्यक्षाभासस्य बाध्यमानत्वेनाऽप्रामाण्योपलम्भात् सत्यप्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यापत्तिः ॥६॥ सप्तमोऽप्यसिद्धः । तर्काख्यप्रमाणस्य तद्ग्राहकस्य सद्भावात् । तर्कप्रमाणस्य हि सार्वत्रिकसम्बन्धप्रतिपत्तावपि सामर्थ्यस्वीकारात् ॥७॥ किञ्च, अनुमानस्योपद्रवस्तत्स्वरूपाभावान्निवद्यतल्लक्षणाभावाद्वा ? नाद्यः । तत्स्वरूपस्य सकलजनप्रतीतत्वाद् यतः—

गोपालोऽपि प्रबलविगलद्वाष्पबिन्दुप्रबन्धे

नेत्रे कर्तुर्मधुरमधुयुग्मञ्जरीम्लानिहेतोः ।

धूमात् पीडां कचिदपि समालोक्य मानात् प्रदेशे

जानात्येव ज्वलनमखिलं क्षिप्तशङ्काविलासः ॥^{१८}

कथं चानुमानस्वरूपाभावे 'प्रत्यक्षमेव प्रमाणमगौणत्वात्' इत्यनुमानं वदतस्तव वचनविरोधो न स्याद् ? तथा च—

सद्भावमस्यति सदाऽनुमितेर्मतस्य

स्वीयस्य सिद्धिरनयैव च संतनोति ।

आभात्यलौकिकममुष्य मनीषिलोके

लोकायतस्य सकलं चरितं तदेतत् ॥

प्रामाण्यमितरच्चेह स्वत एवेति कापिलाः ।

प्रामाण्यं च स्वतोऽन्यच्च परतो जैमिनीयकाः ॥

अप्रामाण्यं प्रामाण्यं च बौद्धाः स्वपरतो विदुः ।

उभयं परतो यौगा जैनानां [तु] यथायथम् ॥

*

१२ नापि निरवद्येति द्वितीयः । हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानमित्यादेर्निरवद्यतल्लक्षणस्य सत्त्वात् । यच्चावाचि अनुमानस्य धर्मी धर्मस्तत्समुदायो वेत्यपि न प्रयोगकालापेक्षया साध्यस्य भेदात् । व्याप्तौ हि साध्यं धर्मसमान्यम्, प्रयोगकाले तु तद्विशिष्टः प्रसिद्धो धर्मोऽप्यभिधानात् । तत्कथं सिद्धसाधनं हेतोरनन्वयो वा स्यात् । यदपि मूलानुमानविषयापहारिण इत्यादिप्रत्यवादि तन्न सम्यक् । सम्यक्साधने प्रयुक्तेऽनुमानविरोधाद्यसम्भवात् । इति नास्तिकतिरस्कारः ।

अज्ञातकर्तृकः

॥ वादचतुष्कः ॥

१. अग्निशीतत्वस्थापनावादः

ॐ नमः । शीतो वह्निर्दाहकत्वात् । यद् यद् दाहकं तत्तच्छीतम् [हिमवत्] । दाहकश्च वह्निस्तस्मात् शीत एव । अथ सकलप्रज्ञालप्रवालचक्रवालावचूलैर्वावद्यते वादि शार्दूलैर्यथा—प्रत्यक्षविरुद्धाऽसौ प्रतिज्ञा । यतः समस्तैरपि जनैर्वह्निवुष्णत्वमेवोपलभ्यते । न शीतत्वलेशोऽपि । तन्न वाच्यम् यतः हेमन्तसमयवासरमुखव्यज्यमानार्द्रा-कृततालवृन्तप्रान्तप्रोच्छलत्शीतशीकरासारशिशिरे वैश्वानरे उष्णत्वोपलब्धिभ्रान्तैव यथा विरहिणां सकलजननेत्रपात्रैकलेह्यमानमहसि चन्द्रमसि उष्णत्वप्रतीतिः ।

अथैवमुदण्डपुण्डरीकपाण्डुरनिजयशःप्रसरदुग्धमकराकरान्तःपरिस्फुरत्पाण्डित्यादि-गुणडिण्डीरपिण्डीकृतब्रह्माण्डभाण्डैर्वम्भण्यते विद्वत्प्रकाण्डैः यथा शीतद्युतावुष्णत्वप्रती-तेभ्रान्तत्वं भवतु बहुभिस्तच्छीतत्वोपलम्भात् । बहेस्तूष्णत्वं सर्वैरपि प्रतीयते न केनापि शीतत्वम् । तस्मात् प्रत्यक्षविरुद्धः । इदमपि विचार्यमाणं न स्थेमानमाप्नोति । यतः निर्दोषाणां कुशीचाटनफालग्रहणादिदिव्यं कुर्वतामनुस्मृतमन्त्राणां च हुताशने शीतत्व-प्रतीतिः समस्त्येव ।

अथैवं निविडजडिमवननिकुञ्जोज्जा(०ज्जोद्वा) सनकुञ्जरैः प्रजल्प्यते यथा — कुशी-चाटनफालग्रहणादिदिव्यं कुर्वतां देवतानुभावात् कृशानोः शीतत्वोपलम्भः संभवति न पुनः स्वयं शीतः । यदि पुनः स्वयं शीतः स्यात् तत्कथं दोषवतां जिह्वास्फोटक-दंष्ट्रिकादाहादीन्युपलभ्येरन् । तस्मादुष्ण एव [।] तदप्याशामात्रमेव । यतः यदोषवतां स्फोटकादिकमुपलभ्यते तदपुण्यानुभावेन तदीयदोषाविष्करणाय देवतादिवशात् संजायते न पुनर्वह्नैरौष्ण्यात् ।

अथानवद्यविद्याविबुधव्रतश्रेणिसंप्रीणन्प्रफुल्लन्मल्लिकाभिः समुल्लप्यते विद्वन्मत-ल्लिकाभिः—यथा नाम दोषवतां स्फोटादिकं देवतादिभिस्तदीयदोषाविष्करणाय । परं यदि स्वाभाविकं बहेरुष्णत्वं नास्ति तत्कथं सर्वेषामपि जनानां वह्निंसर्गे स्फोट-कादिकमुत्पद्यमानं दरीदृश्यत इति । तस्मात् स्वभावेनाप्युष्ण एव श्रयितव्यः । तदेतदपि वावद्यमानं न विदुषामानन्दसम्पदं सम्पादयति । यतः नोष्णत्वं स्फोटकोत्पत्तिकारणम् ; भिल्लातकराजिकादिसम्पर्केऽपि स्फोटकोत्पत्त्युपलम्भात् । न च तेषामुष्णत्वमस्ति । तन्न स्फोटकोत्पादकत्वेन बहेरुष्णत्वं कल्पनीयमिति ।

अथैवं सार्वभौमयशसः प्रजल्पन्ति सुमनसः—यथा बहुभिर्वह्नैरुष्णत्वोपलभ्यमानत्वा दुष्णत्वमेव तात्त्विकम् ; शीतत्वोपलम्भो भ्रान्त एवेति । तदेतदपि न सुधीमतो धिनोति ।

न हि धत्तूरकभावितानां बहूनामपि लोष्टादिषु सुवर्णज्ञानं भ्रान्तं न भवति । श्रूयते च शास्त्रेषु लोकेषु च शतम् अप्यन्धानां न पश्यति । किञ्च, यदि बहूनामुपलम्भः प्रमाणं तर्हि ज्ञानमयामूर्तत्वादिलक्षणयथावस्थितात्मनः स्वरूपे योगिपरिज्ञानमप्रमाणं स्यात् । योगिव्यतिरिक्तैः समस्तैरपि जनैस्तथाविधस्यात्मस्वरूपस्यापरिज्ञानात् । न च स्तोक्रानामपि योगिनां ज्ञानम् अप्रमाणं भवति । तस्मात् स्वल्पानामपि यज्ज्ञानं सम्यग् भवति तदेव प्रमाणम् । ततश्च भवदादीनां शीतेऽपि वह्नौ उष्णत्वसंवेदनं भ्रान्तमेव ।

अथैवं प्रकटविकटकोपाटोपप्रकम्पमानतनूकैः प्रतिपाद्यते वावदूकैः यथा—अस्मदादीनां बह्वेरुष्णत्वग्राहकं ज्ञानं भ्रान्तमिति कथं निश्चियते । न हि सर्वज्ञमन्तरेणान्यस्यैवंजातीया शक्तिरस्ति । तदेतदपि प्रकटान्तर्वा(व्या)प्तितां भवतां प्रकटयति । यतो यथा ह्येकत्र-महानसादौ धूमधूमध्वजयोरविनाभावग्रहणे सति सर्वत्रायम् असर्वज्ञस्यापि निश्चयो भवति यथा यत्र धूमस्तत्र वह्निर्भवत्येवेति । तथाऽत्राप्येकज्ञानस्य विपरीतार्थग्राहकस्य भ्रान्तत्वं निश्चीयते । एवं तथा विपरीतार्थपरिच्छेदकत्वात् । यद् यद् विपरीतार्थपरिच्छेदकं तत् तत् भ्रान्तम् । यथा शुक्तिकाशकले रजतज्ञानम् । विपरीतार्थपरिच्छेदकं चैतत् । तस्माद् भ्रान्तमिति ।

अथैवं निगद्यते निरवद्यहद्यगद्यपद्यप्रबन्धबन्धुराभिर्वाग्भिर्भवद्भिः—यथा शुक्तिकाशकले दूरदेशावस्थितत्वसदृशत्वादिकारणवशाद् रजतबुद्धिर्भवन्ती भ्रान्ता भवति । इह तु शीते वह्नौ उष्णत्वोपलब्धिः कुतः संजायते । इति न हि तावत् किमपि कारणमुपलभामहे येन भ्रान्तत्वं स्यात् । अतस्तस्माद् बह्वेरुष्णत्वसंवेदनमभ्रान्तमेव । तदेतदपि वावद्यमानं वसन्तसमयवन्न भवन्मनोरथमल्लिकावल्लिकां पल्लवयति । यतोऽनाद्यविद्यावासनावशात् तुषारकणशीतलेऽपि वह्नौ उष्णत्वबुद्धिर्भवतां बोभवीति यथा दुःखरूपेष्वपि विषयेषु सुखबुद्धिः कैश्चित्तु मन्त्रदेवतादिसान्निध्येन सकलपदार्थसार्थयाथात्म्यम् । तस्मात् प्रत्यक्षेणैवाशुशुक्षणे शीतत्वोपलम्भात् न प्रत्यक्षविरुद्धः पक्षः ।

नाप्यनुमानविरुद्धः । अथ प्रचण्डपण्डितप्रकाण्डमण्डलीमौलिमण्डनायमानैर्निरूप्यतेऽभिरूपप्रधानैः — यथा उष्णो वह्निर्दाहकत्वात् । यद् यद् दाहकं तत् तदुष्णम् । यथा मार्तण्डमण्डलम् । दाहकश्चायम् । तस्माद् उष्ण एवेत्यनुमानेनानुमानविरुद्धोऽयम् । नन्वेतदपि विचारासहमेव । तथाहि प्रत्यक्षविरुद्धाऽसौ प्रतिज्ञा, बह्वेः शीतत्वस्य प्रत्यक्षपक्षविनिस्थापितत्वात् । अनुमानविरुद्धा नास्मदीया [प्रतिज्ञा] । अनुमाने न (च) हेतुरप्यनैकान्तिकः । हिमे शीते त्वपि (शीतेऽपि) दाहकत्वोपलम्भात् । दृष्टान्तोऽपि साध्यविकलः तस्यापि शीतत्वात् ।

अथानुमानमन्तरेण शीतत्वं नाङ्गीक्रियते तर्हि अनुमानमप्युच्यते । शीतं मार्त-
ण्डमण्डलं पार्थिवत्वात् स्फटिकोपलादिवत् । अथैतदोषभीतैर्मार्तण्डमण्डलांशुवदिति
दृष्टान्तान्तरमाश्रीयते । नन्वेवं सति दृष्टान्तान्तरप्रतिपत्तिलक्षणं दूषणं समापनीपयेत
भवताम् । किञ्च, किरणान्यपि शीतलान्येव । अत्राप्यनुमिमीमहे । शीतलानि मार्तण्डमण्ड-
लांशूनि पार्थिवसंभवत्वाद् घटवत् । ततश्च दृष्टान्तान्तराश्रयणेऽपि न काचिदप्यर्थ-
सिद्धिरभूत् । एवं च सति सोऽयमाभाणकः सत्यः सम्पन्नः—यथा काकोऽपि भक्षि-
तोऽजरामरत्वमपि न संजातमिति । हेतुरपि नासिद्धः । विपर्ययसाधने दृष्टान्ताभावात् ।
नाप्यनैकान्तिकः । विपक्षे वृत्त्यभावात् । दृष्टान्तोऽपि न साध्यविकलः साधनविकलो
वा, हिमे शीतत्वस्य दाहक[त्व]स्य च सकलजगत्प्रतीतित्वात् । तस्मात् सकलकलङ्क-
चक्रवालविकलानुमानेन स्वसाध्यं साध्यत एवेति स्थितम् ।

॥ अग्निशीतत्वस्थापनावदः ॥

*

*

*

२. सर्वज्ञव्यवस्थापकस्थलम्

इह केचिदज्ञानमहामहीधरभाराक्रान्तचेतसः सकलविमलाकरलोकालोकविलो-
किताशेषपदार्थसार्थस्य भगवतः सर्वज्ञस्य निराकरणार्थमित्थं प्रमाणपञ्चकाभावमुद्घा-
वयन्ति । नास्ति सर्वज्ञस्तद्ग्राहकप्रमाणपञ्चकाभावात् खरविषाणवत् । न तावत् प्रत्यक्षं
प्रमाणं सर्वज्ञसाधनायोत्सहते । तस्यातीन्द्रियत्वात् । प्रत्यक्षस्य च सदिन्द्रियविषयत्वात् ।
“सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्” [मी०सू० १.१.४] इति वच-
नात् ॥१॥ नाप्यनुमानम् । तद्धि लिङ्गलिङ्गिनोरविनाभावग्रहणे सति प्रवर्तते । यथा
महानसादावग्निधूमयोरध्यक्षेणायं धूमोऽग्निं विना न भवतीत्यविनाभावं विनिश्चित्य
पश्चात् पर्वतन्तिम्बादौ गगनतलवलम्बिनीं बहुलधूमरेखामवलोक्य तत्कारणभूत-
स्याग्नेः प्रतीतिर्भवति । न चैवं सर्वज्ञाविनाभूतं किञ्चिल्लिङ्गमुपलभामहे येन तत्क-
ल्पना साध्वी स्यात् ॥२॥ नाप्युपमानं तत्साधनाय कक्षां बध्नाति, उपमा-
नोपमेयसद्भावे प्रवर्तनात् । यथा नगरायातेन केनचित् कश्चिद् ग्रामवासी प्रपच्छे—
क्रीदृशो गवय इति । स च प्रयुङ्क्ते—यथा गौः खरविषाणकुकुन्द(ककुत्)सास्ना-
लाङ्गूलाद्यवयवसम्पन्नस्तथा गवयोऽपीति वचनाहितसंस्कारस्य पश्चादटव्यां क्वचित्
पर्यटतो गवयदर्शनात् तस्य विमर्शः प्रवर्तते यथा गौरुकलक्षणस्तथा गवयोऽयमिति

स प्रतिपद्यते । न चात्रामुक्त्वत् सर्वज्ञ इति कल्पना युक्ता तथाविधस्य कस्यचिदभावात् ॥३॥ नापि शाब्दं प्रमाणं तदस्तित्वं साधयति । ततोऽपि तस्याप्रतिपत्तेः । तथाहि—यथा कश्चिदाहपाकाद्यर्थी कश्चिदविप्रतारकमप्राक्षीत्—क्वाग्निरस्ति । स चाभिधत्ते अस्मात् कूटात् परत्र प्रविभागे वह्निस्तिष्ठतीति वचनानन्तरं प्रवृत्तस्य जाज्वल्यमानज्वालाकलापाकुले दाहपाकाद्यर्थक्रियाक्षमे हुतभुजि प्रतीतिर्भवति । नैवं सर्वज्ञशब्दादात्तप्रयुक्तादपि सर्वज्ञे प्रतिपत्तिस्तथा तददर्शनात् ॥४॥ नाप्यर्थपत्तिरत्र गमिका । सा हि कार्यनिष्पत्त्यन्यथानुपपत्तौ व्यवस्थाप्यते । यथा ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते’ । पीनत्वस्यान्यथानुपपत्तेर्निशि भुङ्क्त इति गम्यते । न च सर्वज्ञसद्भावमन्तरेण कश्चिदर्थो नोत्पद्यते (नोपपद्यते) येन तद्भावदर्शनात् [तत्सिद्धिः भवेत्] ॥५॥ तस्मात् प्रमाणपञ्चकाभावादभाव एवात्र प्रवर्तत इति । उक्तं च—

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्त्वसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥ [श्लो० वा० अभाव १]

तदेतद् पित्तज्वरोपरुद्धस्येव प्रलापमात्रम् । न पुनर्विवक्षितार्थसाधकमित्यपहस्तयितव्यम् । तथापि विद्वज्जनमनोरञ्जनाय किञ्चिदुच्यते । तत्र यत्तावन्नास्ति सर्वज्ञस्तद्ग्राहकप्रमाणपञ्चकाभावात् खरविषाणवदिति साधनमुपन्यस्तं तत्र प्रतिज्ञापदयोर्विरोधं प्रकटमेव लक्षयामः । तथाहि—यदि सर्वज्ञो, नास्ति कथम्; नास्ति चेत्, सर्वज्ञः कथमिति । अथेत्यमाचक्षीथाः—‘परैः सर्वज्ञोऽभ्युपगम्यते—तेषामनिष्टसम्पादनार्थं सर्वज्ञ इत्युच्यते’ । तर्हि भवन्तं पृच्छामः परकीयोऽभ्युपगमो भवतां प्रमाणमप्रमाणं वा स्यादिति । यदि प्रमाणं तर्हि परैः सर्वज्ञस्याभ्युपगमकत्वान्निर्मूलतया तावकीनं प्रमाणं त्वाभिमतं (प्रमाणत्वाभिमतं) साधनमप्रमाणताकोटिमरोहतीति । अथाप्रमाणं तर्हि प्रतिज्ञापदयोर्विरोधस्तदवस्थ एवावतिष्ठते । तथा हेतुरप्याश्रयासिद्धः प्रमेयाभावात् ।

अथ पर्याकुलितचेतोवृत्तिरेवं ब्रूयात् परिकल्पनाकृतप्रमेय इति तर्हि सा विद्यमानस्याविद्यमानस्य वेति विकल्पौ जन्मान्तरोपात्तधर्माधर्माविवाव्याहतप्रसरौ पुरतोऽवतिष्ठेते । यदि विद्यमानस्य [तर्हि] व्यर्थं परिकल्पना । तामन्तरेणापि तस्य विद्यमानत्वात् । विद्यमानस्यापि यदि परिकल्पना तदाऽतिप्रसङ्गो वेदस्यापि कल्पनापत्तेः । ततश्च प्रमाणोपन्यासेनापि प्रतिक्षेप्तुमशक्यत्वेन विपरीतसाधनाद्विरुद्धश्च स्यात् । अथाविद्यमानस्य कल्पनाऽभिप्रेयते । एवं च सति न कश्चिदपि हेतुराश्रय(या)सिद्धिमास्कन्देत् । तथासति अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादित्यादेरपि गमकत्वप्रसङ्गः । तत्रापि कस्यचिद्धर्मिणः कल्पयितुं शक्यत्वात् ।

किञ्च, प्रमाणपञ्चकाभावः किं ज्ञातः सर्वज्ञाभावं साधयेदज्ञातो वेति कल-
हंसयुगलमिव विमलविकल्पयुगलमवतरति । यदि ज्ञातः कुतो ज्ञप्तिरिति वाच्यम् ।
अपरप्रमाणपञ्चकाभावात् चेत् सोऽपि कुतो ज्ञात इति निर्लज्जकुट्टिनीवानवस्था पश्चा-
द्भावन्ती दुर्निवारा स्यात् । अथ प्रमेयाभावात् प्रमाणाभावस्तर्हि प्रमेयाभावे [प्रमाणाभावः]
प्रमाणाभावे च प्रमेयाभाव इति समुद्रोदकवद् दुस्तरमितरेतराश्रयत्वं समापनीयचेत् ।
अथाज्ञातस्तर्हि, अविशेषेणाविद्वदङ्गनादीनामपि सर्वज्ञाभावं गमयेन्न चैतत्, गृहीतस-
ङ्केतस्यैव तदभावप्रतिपत्त्यभ्युपगमादिति । स्वरूपस्यापि ज्ञातुमशक्यत्वात् स्वरूपासि-
द्धश्च । तथा खरविषाणस्यापि दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तस्यापरदृष्टान्तमन्तरेणासिद्धेरन्यदृष्टा-
न्तोपन्यासापत्तिस्तत्राप्ययमेव वृत्तान्त इत्यपर्यन्ताऽनवस्था स्यात् ।

अथ स्वत एव खरविषाणस्याभावसिद्धिस्तर्हि तद्वत् सर्वज्ञस्यापि सा
भविष्यति । किमनर्थमूलेन दृष्टान्तोपन्यासेनेति । तदेवं प्रत्ययवयवं विचार्यमाणं साधनं
जीर्णकुटीरमिव विशीर्यत इत्युपेक्षामर्हति ।

किञ्च, किं भवत एव तद्ग्राहकप्रमाणपञ्चकाभावः किं वा सर्वेषां प्रमातृणामिति
विकल्पद्वयं भीमार्जुनद्वयमिव प्रतिपक्षपक्षविक्षोभदक्षमुपतिष्ठते । यदि भवतः, सिद्धं साध्यते,
भवतो महामोहान्ध्याभिभूतत्वाद् यद्वचनाच्च तदपनोदो भवति तस्य च भगवतः
सर्वज्ञस्यानु(न)भ्युपगमात् । अथ सर्वेषां तदसिद्धम्, तस्य हि एतद्वक्तुं युज्यते यस्य
भुवनोदरान्तरवर्तिप्राणिपरिषच्चेतोवृत्तिः प्रत्यक्षा भवति, न भवतः । तत्प्रत्यक्षीकरणे
च तवैव सर्वज्ञत्वप्राप्तिरिति सिद्धं नः समीहितम् । य एव राधावेधं विधत्ते स एवा-
र्जुन इति ।

अथानुमानान्तरं सङ्गीर्यते—यो यः पुरुषः स सर्वज्ञो न भवति पुरुष-
त्वादस्मदादिवदित्येतदपि नदीस्रोतोऽन्तःप्र(प्ल)वतः कुशकाशाबलम्बनप्रायम् ।
पुरुषत्वस्यैकान्तेनास्मदादिसादृश्यसाधकत्वानुपपत्तेः । तथाहि पुरुषत्वाविशेषेऽपि मूर्ख-
विपश्चिदादिभेदः संलक्ष्यते । तद्वत् कश्चित् सर्वज्ञोऽपि भवत्यति ।

अथ विकल्पाभ्यां प्रत्यवतिष्ठेथाः—स सर्वं जानन् किमिन्द्रियद्वारेण जानाति
तदन्तरेण वा । प्रथमपक्षेऽक्षाणां सन्निहितार्थग्राहिवान्मकराकरादीनां च व्यवहि-
तत्वादज्ञाने सर्वज्ञत्वहानिः अदृष्टमुद्गरक(रपात)कल्पा स्यात् । द्वितीये त्वन्धवधिरादीनामपि
सर्वज्ञत्वप्राप्तिरित्येतदप्यनभ्युपगमवज्रपातनिर्दलितमस्तकत्वान्नोत्थातुमुत्सहते । तस्याती-
न्द्रियज्ञानाभ्युपगमात् । यो यः पुरुषस्तस्यातीन्द्रियं [ज्ञानं] नास्ति पुरुषत्वादस्म-

दादेरिवेति चेत् तर्हि तावकेनानुमानेन किमिदानीं तथाभावः साध्यते किं वा कालत्रयेऽपीति दन्तिदन्तयुगलमिवामलं विकल्पद्वयमापतति । यद्यधुना, सिद्धं साध्यते । कालत्रये चासिद्धम्, कालत्रयस्याप्रत्यक्षत्वात्, कस्मिंश्चित् काले तथाभूतस्यापि सम्भवात् ।

अथ यो यः कालः स सोऽतीन्द्रियज्ञानवच्छून्यः कालत्वादिदानींतनवदित्यनुमानप्रत्यवस्थानं कुर्वीथास्तर्हि यो यः कालः स मत्त्वत्पितामहादिशून्यः कालत्वादिदानींतनकालवदिति नास्माकमपि सर्वोत्तरमतिदुर्लभं (?) स्यादित्यनिष्टप्राप्तिः । अभ्युपगमे च भवतो निर्हेतुकं जन्म स्यात् ।

अथैवं पर्थनयुञ्जीथाः किमेते भावा इन्द्रियज्ञानग्राह्यस्वभावा उतातीन्द्रिज्ञानग्राह्यस्वभावाः । आद्यपक्षे प्रतिज्ञाहानिः भवद्विवक्षितस्यातीन्द्रियज्ञातृत्वेनाभ्युपगमात् । द्वितीयपक्षे तु प्रतीतिबाधाऽक्षज्ञानेन तेषां वेद्यमानत्वात् । एतदपि जलभृतकुम्भस्योदकविन्दुरिव बहिः प्लवते । तेषामनेकस्वभावत्वेनातीन्द्रियज्ञानेनापि ग्राह्यमाणत्वात् । अनेकस्वभावत्वं चेन्द्रियज्ञानेनापि भेदेन ग्रहणदर्शनात् । यदि पुनः सर्वथैकस्वभावा भावा भवेयुः तदेन्द्रियज्ञानेनापि भेदो न स्यात् । स च दृश्यते । एकस्मिन्नेव वस्तुनि मन्दचक्षुषा संस्थानमात्रस्य, विमललोचनेन तुतदधिकस्य रक्तत्वादेः प्रतिपत्तेरिति । अतीन्द्रियज्ञानसद्भावश्चाविसंवादिज्योतिःशास्त्रादिप्रणयनान्यथानुपपत्त्या निश्चीयते । तदन्तरेण तथाविधस्यानुपपत्तेरिति ।

किञ्च, सर्वज्ञभावोऽपि कथं प्रमाणपञ्चकेन गृह्यत इति चिन्त्यम् । प्रत्यक्षस्य सद्विन्द्रियविषयत्वेनाभावग्रहणाभावाद् भावे चाभावप्रमाणवैयर्थ्यं तेनैव तद्विषयस्य परिलिङ्गत्वात् । अनुमानस्यापि लिङ्गलिङ्गिग्रहणसम्बन्धस्मरणोत्तरकालप्रवृत्तेरभावस्य तुच्छत्वेन भावतोऽभावात्, भावे वा अभावत्वविरोधात् । उपमानस्याप्युभयसद्भावे भावात् सर्वज्ञस्य चाभावरूपेणाभ्युपगमात् । भावाभावयोश्चोपमानोपमेयाभावात् । भावरूपत्वे च विद्यमानत्वेनैव ग्रहणात् खरविषाणवत् सर्वज्ञः सर्वज्ञवद्वा खरविषाणमित्युपमानोपन्यासः प्रलापमात्रफल एव स्यात् । शब्दस्यापि विधिसाधकत्वेनैव प्रमाणताभ्युपगमात् । यथा 'अग्निहोत्रं जुह्या(हुया)त् स्वर्गकामः' इत्यादेः । न च सर्वज्ञभावमन्तरेण कश्चिदर्थो नोपपद्यते येन तदभावः स्यादित्यर्थापत्तेरविनाभावसाधकत्वमिति । अत एव साधकवाधकप्रमाणाभावात् संशयोऽस्त्विति चेन्न साधकप्रमाणस्य विद्यमानत्वात् । तथाहि—अस्ति कश्चिदतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारी । अनुपदेशालिङ्गाविसंवादविशिष्टदिग्देशकालप्रमाणात्मकचन्द्रादिग्रहणाद्युपदेशदातृत्वात् । यो यद्विषयेऽनुपदेशालिङ्गाविसंवादाद्युपदेशदासामतशालूपकारीदृष्टो (द्युपदेशदायी

स तत्साक्षात्कारी दृष्टो) यथाऽस्मदादिः स्वयमनुभूतेऽर्थेऽनुपदेशालिङ्गाविसंवादाद्युपदेश दायी तत्साक्षात्कारी । अनुपदेशालिङ्गाविसंवादादिविशिष्टदिग्देशकालप्रमाणात्मकचन्द्रा दिग्रहाद्युपदेशदायी च कश्चित्तस्मात् तत्साक्षात्कारी । न चायमसिद्धो हेतुः । अनुपदेशालिङ्गाविसंवाद्युपदेशस्यास्मदादिष्वपि अविगानेन विद्यमानत्वान्नाप्यनैकान्ति- कस्तथाविधोपदेशदायित्वस्यासाक्षात्कारित्वतः सर्वथा निवृत्तेः, ततो व्यावृत्तत्वादेव च न विरुद्ध इति । एवंभूतश्च सर्वज्ञ एव ।

तथाविधोपदेशस्य वृद्धपरम्परातः समायातत्वादसिद्धं तत्साक्षात्कारित्व- मिति चेन्न तेषां रागादिमत्त्वेन तथाविधोपदेशदानाभावात् । अत एव कचि- दन्यथा प्ररूपणात् । दृश्यन्ते च कचित् परप्रतारकाः पुंसासोऽन्यथा विचिन्त्यान्या- न्यशब्दप्रयोगं कुर्वाणाः—‘नद्यास्तीरे गुडशकटं पर्यस्तं धावत डिम्भकाः’ इत्यादिवत् । तथाप्यतान्त(प्यानतर)रागादिविश्लेषोऽस्यायुक्तः पुरुषत्वादिति चेन्नात्यन्तोच्छे- दसद्भावे प्रमाणोपपत्तेः । तथा हि—रागादयः कस्यचिदत्यन्तमुच्छिद्यन्ते । उत्कर्षापकर्ष- कत्वात् । प्रदीपज्वालावत् । यथा हि वातादिना प्रदीपादेरत्यन्तोच्छेदो भवत्येवं कचित् पुंसि विपक्षभावतो रागादीनां निर्मूलोच्छेदो भविष्यति । यदि च तथाविधः पुरुषो नाङ्गीक्रियते तदा रागादिमता वेदार्थस्य विज्ञातुमशक्यत्वात् वेदस्य स्वत एव स्वकी- यार्थापरिज्ञानान्न वेदार्थे याथात्म्यनिश्चयः । तथा ‘अग्निहोत्रं जुह्या(हुया)त् स्वर्गकामः’ इत्यादेर्वाक्यस्य ‘मांसं भक्षयेत् स्वर्गकामः’ इत्यप्यर्थः कस्मान्न [भ]वति निया[म]- काभावात् । भावे च नियतं पौरुषेयतासिद्धिः । वेदस्य स्वत एव प्रमाणान्न पौरुषे- यत्वमिति चेन्न पदवाक्यरचनाविशिष्टस्यापौरुषेयत्वासिद्धे । यत् पदवाक्यरचनाविशिष्टं शास्त्रं [तत् पौरुषेयम्] । तथाभूतं चैतत् । तस्मात् पौरुषेयमेतत् । एवं प्रमाणपञ्चका- भावस्याभावसाधकत्वानुपपत्तेः

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्त्वसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥ [श्लो० वा० अभाव १]

इति शब्दगुडमात्रं विवक्षितार्थरहितत्वात् । न च प्रमाणपञ्चकाभावो लोकेऽ- प्येकान्तेनाभावं साध[य]ति । समुद्रोदकसिकतादिपरिसङ्ख्यानेन व्यभिचारात् ।

अथेत्थमभिधत्से किमिदं सर्वज्ञविज्ञानं निराकारमाहोस्वित् साकारम् । यदि निराकारं न तेनार्थपरिच्छेदः । साकारं चेत् तदपि किं स्वाकारमुतार्थाका- रमिति विकल्पौ राग-द्वेषाविवा[भि]प्रेतार्थव्याधातकारानुधावतः । यदि स्वाकारं पूर्वो दोषः । अर्थाकारं चेत् तर्ह्यर्थानामानन्त्याद् भिन्नजातीयत्वाच्च तच्छव-

लरूपप्राप्त्या नैकस्याप्यर्थस्य याथात्म्यग्रहणं स्यात् । नैतदपि चतुरचेतसि चारु चकास्ति । विज्ञानस्यार्थस्य ग्रहणाभ्युपगमात् । यदि ह्यर्था विज्ञाने स्वाकारमर्पयन्तीत्यभ्युपगम्यते तदेव दोषोऽनुपपद्यते । यदा च विज्ञानमेवार्थग्राहकत्वेन पारणमिति (परिणमति) तदा दूषणं कथं स्यात् । तत्परिणामश्च वस्तुनोऽनेकस्वभावादन्वयार्था (था)ऽर्थपरिच्छेदानुपपत्तेः । तथाप्यतीतानागतार्थग्रहणमनुपपन्नमसत्त्वात् तेषामिति चेन्न सर्वथाऽसत्त्वानु (न)भ्युपगमात् । सतः सर्वथाऽसत्त्वानापत्तेरसतश्चोत्पत्तिप्राप्तेः । तदा तेषामेव वर्तमानत्वात् । वर्तमाना एव हि भावास्तथापरिणामेनातीतादिव्यपदेशभाजो भवन्तीति । अन्यथा वर्तमानस्याप्यनुपपत्तिरिति भूत-भवत्-भविष्यत्-सकलपदार्थतत्त्वावबोधकः सुव्यवस्थितः सर्वज्ञ इति ।

॥ सर्वज्ञव्यवस्थापकस्थलम् ॥

*

*

*

३. चीवरस्थापकस्थलम्

एगया अचेलओ होई सचेले आवि एगया ।

एयं धम्महियं नच्चा नाणी नो परिदेवए ॥ [उत्तरा० २.१३]

इति महार्थकर्मप्रवादपूर्वोद्धृतपरीषहाधीतम् ।

सम्यक्त्वज्ञानशीलानि तपश्चेतीह सिद्धये ।

तेषामुपग्रहार्थाय स्मृतं चीवरधारणम् ॥

जटी कूर्ची शिखी मुण्डी चीवरी नग्न एव च ।

तप्यन्नपि तपः कष्टं मौढ्याद्विस्त्रो न शुद्ध्यति ॥

सम्यग्ज्ञानी दयावांस्तु ज्ञानी यस्तप्यते तपः ।

नग्नश्चीवरधारी वा स सिद्ध्यति महामुनिः ॥

इति वाचकवचनानूदितं सचेलत्वमनुचितं केचिदाहुस्तन्न । इह यो यदर्थं स न तन्निमित्तोपादानं प्रत्यनादते । यथा घटार्थं मृत्पिण्डोपादानं प्रति । चारित्रार्थिनश्च यतयस्तन्निमित्तं च चीवरम् । न चास्यासिद्धत्वम् । तद्वि तस्य तदनिमित्तता स्यात् । सा च तत्र तस्य बाधाविधायितया औदासीन्येन वा । न तावद्वाधाविधायितया, यतोऽसौ पञ्चमव्रतविधातकतया संसक्तिविषयतया दोषकारणत्वेन वा । यदि पञ्चमव्रतविधातकत्वेन तदपि कुतो ? युक्तिरिति चेन्नन्वियं स्वतन्त्रा सिद्धान्ताधीना वा । यदि स्वतन्त्रा तर्हि 'सलोमा मण्डूकश्चतुष्पाज्वे (पादे) सति

उत्प्लुत्य गमनात् । हरिणवत् । अलोमा वा हरिणश्चतुष्पाञ्चे(पादे) सत्युत्प्लुत्य गमनात् । मण्डूकवत्' इतिवन्निर्मूलयुक्तेः साध्यसाध्य(ध)कत्वं कथम् । उक्तं च—
यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥ [वाक्यप० १.३४]

सिद्धान्तयुक्तिस्तु तदभावादसम्भविनी । अथास्त्यसौ 'गामे वा नगरे वा अप्पं वा बहुं वा जाव नो परिणिहेज्जा' इत्यादिस्तदनुगृहीता युक्तिश्च 'यद् यत् परिग्रह-स्वरूपं तत् तदुपादीयमानं पञ्चमव्रतविधातकम् । यथा धन-धान्यादिकम् । परिग्रह-स्वरूपं च चीवरम् ।' नन्वसिद्धो हेतुरयम् । तथाहि—परिग्रहहेतुत्वं किं मूर्च्छाहेतु-त्वेन धारणामात्रेण वा । यदि मूर्च्छाहेतुत्वेन शरीरमपि मूर्च्छाया हेतुर्न वा । न तावदहेतुस्तस्यान्तरङ्गत्वेन दुर्लभतया च विशेषतस्तद्वेतुत्वात् । उक्तं च—

अहं कुणसि थुल्लवत्थाइएसु मुच्छं धुवं सरीरम्मि

अक्केज्जदुल्लभतरे काहिसि मुच्छं विसेसेणं ॥ [विशेषा० भा० ३०४७]

अथास्तु तन्निमित्तमेतत् । तर्हि चीवरवत् तस्यापि किं न प्रथमत एव त्यागो दुस्त्यजत्वेन मुक्त्यङ्गतया वा ? दुस्त्यजत्वेन चेत् तदपि परिहार्यम् । मुक्त्यङ्गतये-त्याश्रयणे च किं चीवरेणापराद्धम् ? तस्यापि तथाविधशक्तिविकलानां शीतकालादिषु स्वाध्यायाद्युपष्टम्भेन मुक्त्यङ्गत्वात् । अभ्युपगम्य च मूर्च्छाहेतुत्वमुच्यते । न हि निगृ-हीतात्मनां कचिन्मूर्च्छाऽस्ति । तदुक्तम्—

सव्वत्थुवहिणा बुद्धा संरक्खणपरिगहे ।

अवि अप्पणो वि देहम्मि नायरंति ममाइयं ॥ [[दशवै० ६.२२]

नापि धारणामात्रेण । एवं शीतकालादौ प्रतिमाप्र[तिप]त्यादौ केनचिद्भक्त्यादिनोप-रिक्षितस्यापि चीवरस्य परिग्रहताप्रसङ्गः । अथ तत्र स्वयं ग्रहणाभावाददोषः । यदि स्वयंग्रहः परिग्रहहेतुस्तर्हि कुण्डिकाद्यपि नोपादेयम् । दृष्टेष्टविरोधि चेदम् । अथ तत्र मूर्च्छाया अभावादपरिग्रहत्वम् । एवं सति संयमरक्षणायोपादीयमाने चीवरे को दोषः । उक्तं च—

जंपि वत्थं च पायं वा कंबलं पायपुंछणं ।

तं पि संजमलज्जट्ठा धारंति परिहरंति य ॥ [दशवै० ६.२०]

अथ संसंस्कृतविषयतया । यद्येवमाहारे सा किमस्ति न वा ? न तावन्नास्ति । कृमिगण्डूपदाद्युत्पादस्य तत्र प्रतिप्राणि प्रतीतत्वात् । अथास्ति परं यतनया न दोष-स्तदितरत्रापि तुल्यम् । कषायकारणत्वेन चेत् तत् किमात्मनः परेषां वा । यथात्म-

नस्तदा श्रुतमपि केपाञ्चिदहङ्कारहेतुत्वेन कषायकारणमिति तदपि नोपादेयं स्यात् । अथ विवेकिनां न तदहङ्कृतिहेतुः । 'प्रथमं ज्ञानं ततो दया' इति नीतितो धर्मोपकारि चेति तदुपादानम्, चीवरस्य समानमेतत् । अथ चीवरस्य धर्मानुपकारितयाऽतुल्यता । ननु कुत एतदवसितम् । किमचीवरास्तीर्थकृत इति श्रुतेस्त जिनकल्पाऽऽकर्णनात्, 'जिताचेलपरीषहो मुनिः' इति वचनाद्वा । न तावदाद्यो विकल्पः । तीर्थकृतां हि अचीवरत्वं कदाचित् सर्वदा वा । क(का)दाचिके को वा किमाह । कदाचिदस्माकमप्यभिमतत्वात् । अथ सर्वदा, तन्न 'सर्वे वि एगदूसेण निगया जिणवरा चउव्वीसं' [आ० २०६] इति वचनात् । तत्र 'एक(ग)दोसेण' ति पाठः । सर्वेऽपि संसा[र]दोषेण एकेन निर्गता इति कृत्वा । नन्वेवमनवस्था । सर्वत्र सर्वैरपि स्वेच्छारचितपाठानां सुकरत्वात् । किञ्च, तीर्थकृतामचीवरत्वे तेषामेव तद् धर्मोपकारीति निश्चयोऽस्तु नापरेषाम् । न हि यदेव तेषां धर्मोपकारि तदेवेतरेषामपि । अन्यथा यथा न ते परोपदेशतः प्रवर्तन्ते यथा च छद्मस्थावस्थायां परोपदेशं दीक्षां [च] न प्रयच्छन्ति तथान्यैरपि विधेयमिति मूलोच्छेद एव तीर्थस्य । उक्तं च—

ण परोवएसविसया न उ छउमत्था परोवएसं पि ।

दिति न य सीसवगं दिक्खंति जिणा जहा सव्वे ॥

तह सेसेहि वि सव्वं कज्जं जइ तेहि सव्वसाहम्मं ।

एवं च कओ तित्थं न चेदचेलो ति को गाहो ? ॥ [विशेषा० भा० ३०७१-७२]

अथ जिनकल्पाऽऽकर्णनात् । तत्र हि न किञ्चिदुपग(क)रणमिति चीवरस्याप्यभावस्तथा च तस्य न धर्मोपकारिता । ननु जिनकल्पिकानामुपकरणाभाव आगमतः प्रवादतो वा । न द्वितीयो, न हि 'वसति किल वृक्षे रक्षः' इत्यादिनिर्मूलप्रवादानां प्रमाणता । नाप्यागमस्तेषामपि शक्त्यपेक्षयोपकरणप्रतिपादनात् । तदुक्तं—

जिणकप्पिआदयो पुण सोवधओ सव्वकालमेगंतो ।

उवगरणमाणमैसि पुरिसाविक्खाय बहुभेअं ॥ [विशेषा० भा० ३०६७]

अथवा अस्तु जिनकल्पिकानामुपकरणाभाव(वो) धृतिशक्तिसंहननश्रुतातिशय-युक्तानामेव तत्प्रतिपत्तिः, अथ रथ्यापुरुषाणामपि । यद्याद्यो विकल्पस्तर्हि एवंविधाः सम्प्रत्यपि सन्ति न वा । सन्ति चेदुपलब्धिलक्षणप्राप्ता उपलभ्येरन् । अनुपलब्धिलक्षण-प्राप्ताश्च कुतः सत्त्वेन निश्चीयन्ते । अथ न सन्ति तर्हि तादृशमेव जिनकल्पप्रतिपत्तिरिति वृथैव —

मण-परमोहि-पुलाए आहारग-खवग-उवसमे कप्पे ।

संजमतिय-केवलि-सिज्झणा य जंबुम्मि वोच्छिन्ना ॥ [विशेषा० भा० ३०७६]

इत्यासवचनानाश्रयणम् । यदि तु रथ्यापुरुषाणामपीति कल्प्यते तिरश्चामपि तत्काल्पनाऽस्तु । अथ देशविरतिभाज एव ते इति न तेषां तत्प्रतिपत्तिस्तर्हि सर्व-विरतिस्तत्कारणम् । तथा च तद्वता एकेन यद् कृतं तत् किमखिलैः कर्तव्यं, तथा-विधशक्तियुक्तैर्वा ? यद्याद्यस्तदा एकस्मिन्नपि मास-षण्मासादिकतपश्चरणेऽपरैरपि तदाचरणीयं स्यात् । अथ द्वितीयः पक्षस्तर्हि जिनकल्पोऽपि तथाविधशक्तियुक्तैरेव प्रतिपत्तव्यः । तथाविधशक्तिविकलानां च तत् तपश्चरणं बहुतरदोषायेति न तत् तपश्चरणीयम् । तद् वज्रेऽपि समानं भवत्येवेदानीं तनयतीनां तथाशक्तिसंहननविकलतया हिमकणानुक्तशीतादिषु बहुतो बहुतो दोषहेतुकमग्न्यारम्भादिकम् । आह च वाचकः —

शीतवातातपैर्दशमशकैश्चापि खेदितः ।

मा सम्यक्त्वादिषु ध्यानं न सम्यक् संविधास्यति ॥ [ ]

यच्च 'जिताचेलपरीषहो मुनिः' इति वचनतो न चीवरं धर्मोपकीति (धर्मोपका-रीति) । तत्र जिताचेलपरीषहत्वं चेलाभावेनैवाहोस्विदेषणाशुद्धतत्परिभोगेनापि । यदि चेलाभावेनैव ततः क्षुत्परीषहजयनमप्याहाराभावेनैवेति व्रतग्रहणकाल एवानशनमाया-तम् । एतच्च तवापि न संमतम् । ततः परिशुद्धोपभोगितयापि जिताचेलपरीषहत्वमिति द्वितीय एव पक्षः । स चास्मत्पथवर्त्येवेति न कुतोऽपि चीवरस्य धर्मानुपकारित्वनिश्चयः । अथ परेषां कषायकारणत्वेन चारित्रबाधकत्वं चीवरस्य, तर्हि धर्मादयोऽपि कस्यचित् कषायकारणं न वा ? न तावन्न तेऽपि कस्यचित् कषायकारणमिति चीवरत्वेऽपीति । उक्तं च—

अत्थि व किं किं वि जए जस्स व तस्स व कसायबीजं जं ।

वत्थू न हुज्ज एवं धम्मो वि [तुमे ण] वेत्तव्वो ॥

जेण कसायनिमित्तं जिणो वि गोसालसंगमार्इणं ।

धम्मो धम्मपरा वि य पडिणीआणं जिणमयं च ॥ [विशेषा० भा० ३०४२-४३]

अथैषां मुक्त्यङ्गतया कषायहेतुत्वेऽपि न हेतुता, तदिहापि समानम् । उक्तं च वाचकसिद्धि(द्व?)सेनेन

मोक्षाय धर्मसिद्धयर्थं शरीरं धार्यते यथा ।

शरीरधारणार्थं च भैक्षग्रहणमिष्यते ॥

तथैवोपग्रहार्थाय पात्रचीवरमिष्यते ।

जैनैरुपग्रहः साधोरिष्यते न परिग्रहः ॥ [ ]

औदासीन्येनापि न चीवरस्य चारित्रं प्रत्यनिमित्तता तस्य तदुपकारित्वात् ।
यच्च यत्रोपकारि न तत् तस्मिन्नुदासीनम् । यथा तन्त्वादयः पटे । चारित्रोपकारि
च चीवरम्, तथ हि—संयमात्मकं चारित्रम् । न त्वत्(त्वेत)स्य तत्परिहारेण शुद्धिरस्ति ।
आगमश्च—

किं संजमोवयारं करेइ वत्थाइ जति मई सुणसु ।

सीअत्ताणं ताणं जलणतणगताण सत्ताणं ॥

तह निसि चाउक्कालं सञ्जायञ्जाणसाहणमिसीणं ।

महिमहियावासोसारयातिरक्खानिमित्तं च ॥ [विशेषा० भा० ३०५८-५९]

जो वि दुवत्थ-तिवत्थो एगेण अचेलगो वि संथरइ ।

न हु ते हीलंति परं सव्वे वि अ ते जिणाणाए ॥^१

इत्यतः स्थितमेतत् चारित्रनिमित्तं चीवरमिति । नासिद्धता हेतोः । विरुद्धानैका-
न्तिकते चेतत्का(च तर्का)नुसारतः परिहर्तव्ये । ततश्च—

‘निर्ग्रन्थानाममलज्ञानयुतैस्तीर्थकृद्भिरुक्तानि ।

सम्यग्गतानि यस्मान्नैर्ग्रन्थमतः प्रशंसन्ति ॥

रागाद्यपचयहेतुर्नैर्ग्रन्थं स्वप्रवृत्तितस्तेषाम् ।

तद्वृत्तिरतोवश्यं वस्त्रादिपरिग्रहयुतानाम् ॥’

इत्यादि दुर्मतिस्पन्दितमकर्णनीयम् ।

गरीयस्त्वा[त्] सचेलस्य धर्मस्यान्यैस्तथागतैः ।

शिष्यस्य प्रत्ययाच्चैवं वस्त्रं दध्रेत लज्जया ॥

॥ इति चीवरस्थापकस्थलम् ॥

*

*

*

४. ईश्वरोत्थापकस्थलम्

॥ॐ॥ ईश्वरवादिनः ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वस्थापनार्थमित्थं प्रमाणयन्ति । क्षित्या-
दिकं बुद्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वाद् घटादिवदिति । न चायमसिद्धो हेतुः । क्षित्यादेः
सावयवत्वेन कार्यत्वप्रसिद्धेः । तथा हि—उर्वीपर्वततर्वादिकं सर्वं कार्यं सावयवत्वाद्

घटवत् । नापि विरुद्धो निश्चितकर्तृके घटादौ कार्यत्वदर्शनात् । नाप्यनैकान्तिको निश्चिताकर्तृकेभ्यो व्योमादिभ्यो व्यावर्त्तमानत्वात् । नापि कालात्ययापदिष्टः प्रत्यक्षागमाबाधितविषयत्वात् । न च वाच्यं घटकर्त्रादिदृष्टान्तदृष्टासर्वज्ञत्वासर्वकर्तृत्वादिधर्मानुरोधेन सर्वज्ञादिविशेषणविशिष्टसाध्यविपर्ययसाधनाद् विरुद्धो हेतुर्दृष्टान्तश्च साध्यविकलः घटादौ तथाभूतबुद्धिमतोऽभावादिति । यतः साध्य-साधनयोर्विशेषेण व्याप्तौ गृह्यमाणायां सकलानुमानोच्छेदप्रसक्तिः । किन्तु सामान्येनान्वयव्यतिरेकाभ्यां हि व्याप्तिरवधार्यते, तौ चानन्त्याद् व्यभिचाराच्च विशेषेषु ग्रहीतुं न शक्यौ । तेन बुद्धि-मत्पूर्वकत्वमात्रेण कार्यत्वस्य व्याप्तिः प्रत्येतव्या न शरीरत्वादिना । न खलु कर्तृत्वसामग्र्यां शरीरमुपयुज्यते । तद्व्यतिरेकेणापि ज्ञानेच्छाप्रयत्नाश्रयत्वेन स्वशरीरकरणे कर्तृत्वोपलम्भात् । अकिञ्चित्करस्यापि सहचरत्वमात्रेण कारणत्वे बहेः पैङ्गल्यस्य धूमं प्रति कार[ण]त्वप्रसङ्गः स्यात् । विद्यमानेऽपि हि शरीरे ज्ञानादीनां समस्तानां व्यस्तानां वाऽभावे कुलालादावपि कर्तृत्वं नोपलभ्यते । प्रथमं हि कार्योत्पादककारण-कलापज्ञानं ततः करणेच्छा ततः प्रयत्नस्ततः फलनिष्पत्तिरित्यमीषां त्रयाणां समुदि-तानामेव कार्यकर्तृत्वे सर्वत्राव्यभिचारः । सर्वज्ञता चास्याखिलकार्यकर्तृत्वात् सिद्धा । प्रयोगोऽत्र—ईश्वरः सर्वज्ञोऽखिलक्षित्यादिकार्यकर्तृत्वात् । यो हि यस्य कर्ता स तदुपा-दानाद्यभिज्ञः, यथा घटोत्पादकः कुलालो मृत्पिण्डाद्यभिज्ञः, जगतः कर्ता चायम्, तस्मात् सर्वज्ञ इति । उपादानं हि जगतः पार्थिव-आप्य-तैजस-वायवीयल-क्षणाश्चतुर्विधाः परमाणवः, निमित्तकारणमदृष्टादि, भोक्ताऽत्मा, भोग्यं तन्वादि । न चैतदनभिज्ञस्य क्षित्यादौ कर्तृत्वं संभवत्यस्मदादिवत् । ते च तदीयज्ञानादयो नित्याः, कुलालादिज्ञानादिभ्यो विलक्षणत्वात् । एकत्वं च क्षित्यादिकर्तुरनेककर्तृणा-मेकाधिष्ठातृनियमितानां प्रवृत्त्युपपत्तेः सिद्धम् । सिद्धा हि स्थपत्यादीनामेकसूत्रधार-परतन्त्राणां महाप्रासादादिकार्यकरणे प्रवृत्तिः । न च—ईश्वरस्यैकरूपत्वे नित्यत्वे च कार्याणां कादाचित्कत्वं वैचित्र्यं च विरुद्धयते इति—वाच्यम् । कादाचित्कविचित्र-सहकारिलाभेन कार्याणां कादाचित्क[त्वादि]विरोधासंभवात् । ननु क्षित्यादेर्बुद्धिम-द्धेतुकत्वे क्रियाऽदर्शनेऽपि जीर्णकूपादिष्विव कृतबुद्धिरुत्पद्येत, न चात्र सोत्पद्यमाना दृष्टा, अतो दृष्टान्तदृष्टस्य हेतोर्धर्मिण्यभावादसिद्धत्वं । तदप्युक्तम् । यतः प्रामाणि-कस्य तु नासिद्धत्वं कार्यत्वस्य बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वेन प्रतिपन्नाविनाभावस्य क्षित्यादौ प्रसिद्धेः, पर्वतादौ धूमादिवत् । न च यावन्तः पदार्थाः कृतकास्तावन्तः कृतबुद्धि-मात्मन्याविर्भावयन्तीति नियमोऽस्ति । स्वातप्रतिपूरितायां भुव्यक्रियादर्शिनः

कृतबुद्ध्युत्पादाभावात् । किञ्च, बुद्धिमत्कारणाभावोऽत्रानुपलब्धितो भवता प्रसाध्यते । एतच्चायुक्तं दृश्यानुपलब्धेरैवाभावसाधकत्वोपपत्तेः न चेयमत्रे न सम्भवति (चेयमत्र सम्भवति) । जगत्कर्तुरदृश्यत्वात् । अनुपलब्धस्य चाभावसाध्यत्वे पिशाचादेरपि तत्प्रसक्तिः स्यादिति ।

अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावत् क्षित्यादेर्बुद्धिमद्भेतुकत्वसिद्धये कार्यत्वसाधनमुक्तं तत् किं सावयवत्वम् १ प्रागसतः स्वकारणसत्तासमवायः २ कृतमिति प्रत्ययविषयत्वम् ३ विकारित्वं ४ वा स्यात् ?

यदि सावयवत्वं तदेतदपि किमवयवेषु वर्तमानत्वं १ अवयवैरारभ्यमाणत्वं २ प्रदेशवत्त्वं ३ सावयवमिति बुद्धिविषयत्वं वा ४ ? तत्राप्ये पक्षे अवयवसामान्येनानैकान्तिकोऽयं हेतुस्तद्व्यवयवेषु वर्तमानमपि निरवयवमकार्यं च प्रोच्यते । द्वितीयपक्षे तु साध्यसमो हेतुर्यथैव हि क्षित्यादेः कार्यत्वं साध्यमेवं पर[मा]ण्वाद्यवयवारभ्यत्वमपि । तृतीयोऽप्याकाशेनानैकान्तिकस्तस्य प्रदेशवत्त्वेऽप्यकार्यत्वात् । प्रसाधयिष्यते चाग्रतोऽस्य प्रदेशवत्त्वम् । चतुर्थकक्षायामपि तेनैवानेकान्तो न चास्य निरवयवत्वं व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् ॥१॥

नापि प्रागसतः स्वकारणसत्तासमवायः कार्यत्वं तस्य नित्यत्वेन तल्लक्षणायोगात् । तल्लक्षणत्वे वा कार्यस्यापि क्षित्यादेस्तद्वन्नित्यत्वानुषङ्गात् कस्य बुद्धिमद्भेतुकत्वं साध्यते । किञ्च, योगिनामशेषकर्मक्षये पक्षतः पातित्यप्रवृत्तत्वेन भागासिद्धोऽयं हेतुस्तत्पक्ष(क्षे) तस्य प्रध्वंसाभावरूपत्वेन सत्तास्वकारणसमवाययोरभावात् ॥२॥

कृतमिति प्रत्ययविषयत्वमपि न कार्यत्वं खननोत्सेचनादिना कृतमाकाशमित्यकार्येऽप्याकाशे वर्तमानत्वेनानैकान्तिकत्वात् ॥३॥

विकारित्वस्यापि कार्यत्वे महेश्वरस्यापि कार्यत्वानुषङ्गः । सतो वस्तुनोऽन्यथाभावो हि विकारित्वम्, तच्चेष्टरस्याप्यस्तीत्यस्यापरबुद्धिमद्भेतुकत्वप्रसङ्गादनवस्था स्यात् । अविकारित्वे चास्य कार्यकारित्वमतिदुर्घटमिति कार्यस्वरूपस्य विचार्यमाणस्यानुपपद्यमानत्वादसिद्धः कार्यत्वादित्ययं हेतुः । किञ्च, कादाचित्कं वस्तु लोके कार्यत्वेन प्रसिद्धं जगतस्तु महेश्वरवत् सदा सत्त्वात् कथं कार्यत्वम् । तदन्तर्गततरुतृणादीनां कार्यत्वात् तस्यापि कार्यत्वे महेश्वरान्तर्गतानां बुद्ध्यादीनां परमाण्वाद्यन्तर्गतानां पाकजरूपादीनां कार्यत्वात् महेश्वरादेरपि कार्यत्वानुषङ्गः । तथा चास्याप्यपरबुद्धिमद्भेतुककल्पनायामनवस्थाऽपसिद्धान्तश्चानुषज्येते ।

अस्तु वा यथाकथञ्चिज्जगतः कार्यत्वम् । तथापि कार्यमात्रमत्र हेतुत्वेन विवक्षितम् तद्विशेषोवा ? यद्याद्यस्तर्हि न ततो बुद्धिमत्कर्तृविशेषसिद्धिः । तेन सह तस्य व्याप्यसिद्धेः । किन्तु, कर्तृसामान्यस्य [तु सिद्धेः] तथा च हेतोरकिञ्चित्करत्वं साध्यविरुद्धसाधनाद् विरुद्धत्वं वा । ततः कार्यत्वं कृतबुद्ध्युत्पादकं बुद्धिमत्कर्तुर्गमकं न सर्वं; सारूप्यमात्रेण च गमकत्वे बाष्पादेरप्यग्निं प्रति गमकत्वप्रसङ्गो महेश्वरं प्रत्यात्मत्वादेश्च सादृश्यात् संसारित्वप्रसङ्गः । किञ्चिज्ज्ञत्वाऽखिलजगदकर्तृत्वानुमानापकानुषङ्गस्तुल्याक्षेपसमाधानत्वात् । ततो बाष्पधूमयोः केनचिदंशेन साम्येऽपि यथा कुतश्चिद्विशेषाद् धूमोऽग्निं गमयति न बाष्पादिस्तथा क्षित्यादीतरकार्यत्वयोरपि कश्चिद्विशेषोऽभ्युपगमः(म्यः) । अथ द्वितीयस्तर्हि हेतोरसिद्धत्वं कार्यविशेषस्याभावात्, भावे वा जीर्णकूपप्रासादादिवदक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्युत्पादकत्वप्रसङ्गः । समारोपान्नेति चेत् सोऽभ्युभयत्राविशेषतः किं न स्यात्, उभयत्र कर्तुरतीन्द्रियत्वाऽविशेषात् ।

अथ प्रामाणिकस्यास्तेवा(स्यास्त्येवा)त्र कृतबुद्धिः । ननु कथं तस्य तत्र कृतत्वावगमोऽनेनानुमानेनाऽनुमानान्तरेण वा ? आद्येऽन्योन्याश्रयस्तथा हि सिद्धविशेषणाद्धेतोरस्योत्थानम्, तदुत्थाने च हेतोर्विशेषणसिद्धिरिति । द्वितीयपक्षेऽनुमानान्तरस्यापि सविशेषेण हेतोरेवोत्थानम् । तत्राप्यनुमानान्तरात् तत्सिद्धावनवस्था । तन्न कृतबुद्ध्युत्पादकत्वरूपविशेषणसिद्धिस्तथा च विशेषणासिद्धत्वं हेतोः ।

यदुच्यते स्वातप्रतिपूरितभूनिदर्शनेन कृतकानात्मनि कृतबुद्ध्युत्पादकत्वनियमाभाव इति तदप्यसत् । तत्राकृत्रिमभूभागादिसारूप्यस्य तदनुत्पादकस्य सद्भावात्, तदनुत्पादकस्योपपत्तेः । न च क्षित्यादावप्यकृत्रिमसंस्थानसारूप्यमस्ति येनाकृत्रिमत्वबुद्धिरुत्पद्यते, तस्यैवानभ्युपगमादभ्युपगमे वाऽपसिद्धान्तप्रसक्तिः स्यादिति कृतबुद्ध्युत्पादकत्वरूपविशेषणासिद्धत्वं हेतोः । सिद्धचतु वा तथाप्यसौ विरुद्धो घटादाविव शरीरादिविशिष्टस्यैव बुद्धिमत्कर्तुरत्र प्रसाधनात् ।

नन्वेवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाम्यान्वेषणे सर्वत्र हेतूनामनुपपत्तिरिति चेन्न । धूमाद्यनुमाने महानसेतरसाधारणस्याग्नेः प्रतिपत्तेः । अत्राप्येवं बुद्धिमत्सामान्यप्रसिद्धेर्न विरुद्धत्वमित्युक्तम्; दृश्यविशेषाधारस्यैव तत्सामान्यस्य कार्यत्वहेतोः प्रसिद्धेर्नदृश्यविशेषाधारस्य, तस्य स्वप्नेऽप्यप्रतीतेः स्वरविषाणाधारतत्सामान्यवत् । ततो यादृशात् कारणाद् यादृशं कार्यमुपलब्धं तादृशादेव तादृशमनुमातव्यम् । यथा यावद्भर्मात्मिकाद् वह्निर्यावद्भर्मात्मकस्य धूमस्योत्पत्तिः सुदृढप्रमाणात् प्रतिपन्ना तादृशादेव धूमात् तादृशस्यैवाग्नेरनुमानमित्यैतेन साध्य-साधनयोर्विशेषेण व्याप्तौ गृह्यमाणायां सर्वानुमानोच्छेदप्रसक्तिरित्या-

घपास्तं द्रष्टव्यमिति । तथाऽकृष्टप्रभवैस्तरुतृणादिभिर्व्यभिचार्यं हेतुः । द्विविधानि कार्याणि उपलभ्यन्ते । कानिचिद् बुद्धिमत्पूर्वकाणि यथा घटादीनि । कानिचित्तु तद्विपरीतानि यथाऽकृष्टप्रभवतृणादीनि । तेषां पक्षीकरणादव्यभिचारे स श्यामस्तत्पुत्रत्वादितरपुत्रवदित्यादेरपि गमकत्वप्रसङ्गान्न कश्चिद्वेतुर्व्यभिचारी स्याद् व्यभिचारविषयस्य सर्वत्रापि पक्षीकर्तुं शक्यत्वात् । ईश्वरबुद्ध्यादिभिश्च व्यभिचारस्तेषां कार्यत्वे सत्यपि समवायिकारणादीश्वराद् विभिन्नबुद्धिमत्पूर्वकत्वाभावात् । तदभ्युपगमे चानवस्था । तथा कालात्ययापदिष्टश्चायमकृष्टप्रभवाङ्कुरादौ कर्त्रभावस्याध्यक्षेणाध्यवसायात् । अग्नेरनुष्णत्वे साध्ये द्रव्यत्ववत् ।

ननु तत्राप्यदृश्य ईश्वरवत् कर्तेति चेत्तन्न । यतस्तत्र तत्सद्भावोऽस्मादेवाऽन्यतो वा प्रमाणात् सिद्धयेत् । प्रथमपक्षे चक्रकम्, अन्यतो हि तत्सद्भावे सिद्धेऽस्यादृश्यत्वेनालम्भसिद्धिस्तत्सिद्धौ च कालात्ययापदिष्टत्वाभावस्ततश्चास्मत्तत्सद्भावसिद्धिरिति । द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्तस्तद्भाववेदकस्य प्रमाणान्तरस्यैवाभावात् ।

अस्तु वा तत्र तत्सद्भावस्तथाप्यस्यादृष्टत्वे शरीराभावः कारणं विद्यादिप्रभावो जातिविशेषो वा । प्रथमपक्षे कर्तृत्वानुपपत्तिरशरीरत्वान्मुक्तात्मवत् । ननु शरीराभावेऽपि ज्ञानेच्छाप्रयत्नाश्रयत्वेन स्वशरीरकरणे कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यप्यसमीक्षिताभिधानम् । शरीरसम्बन्धेनैव तत्प्रेरणोपपत्तेः । शरीराभावे मुक्तात्मवत् तदसंभवात् । शरीराभावे च ज्ञानाद्याश्रयत्वमप्यसंभाव्यम् । तदुत्पत्तावस्य निमित्तकारणत्वात् । अन्यथा मुक्तात्मनोऽपि तदुपपत्तिप्रसक्तेः । विद्यादिप्रभावस्य चादृश्यत्वहेतुत्वे कदाचिदसौ दृश्येत । न खलु विद्याभृतां शाश्वतिकमदृश्यत्वं ददृशे । पिशाचादिवज्जातिविशेषोऽपि नादृश्यत्वे हेतुः, एकस्य जातिविशेषाभावात्, अनेकव्यक्तिनिष्ठत्वात् तस्याः ।

अस्तु वा दृश्योऽदृश्यो वाऽसौ, तथापि किं सत्तामात्रेण १ ज्ञानवत्त्वेन २ ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वेन ३ तत्पूर्वकव्यापारेण ४ ऐश्वर्येण ५ वा क्षित्यादेः कारणं स्यात् ? तत्राप्यपक्षे कुलालादीनामपि जगत्कर्तृत्वमनुषज्यते सत्त्वाविशेषात् । द्वितीये तु योगिनामपि कर्तृत्वापत्तिः । तृतीयोऽप्यसाम्प्रतोऽशरीरस्य पूर्वमेव ज्ञानाद्याश्रयत्वप्रतिषेधात् । चतुर्थोऽप्यसंभाव्योऽशरीरस्य कायवाक्कृतव्यापारत्वासंभवात् । ऐश्वर्यमपि ज्ञातृत्वं कर्तृत्वमन्यद्वा ? ज्ञातृत्वं चेत् तत् किं ज्ञातृत्वमात्रं सर्वज्ञत्वं वा ? आद्यपक्षे ज्ञातैवासौ स्यान्नेश्वरोऽस्मदाद्यन्यज्ञातृवत् । द्वितीयेऽप्यस्य सर्वज्ञत्वमेव स्यान्नेश्वर्यं सुगतादिवत् । अथ कर्तृत्वं तर्हि कुम्भकारादीनामप्यनेककार्यकारिणामैश्वर्यप्रसक्तिः । नाप्यन्यत्, इच्छाप्रयत्नव्यतिरेकेणान्यस्यैश्वर्यनिबन्धनस्येश्वरेऽभावात् । किञ्चे-

श्वरस्य जगन्निर्वा(र्मा)णे यथारुचिप्रवृत्तिः १ कर्मपारतन्त्र्येण २ करुणया ३ क्रीडया ४ निग्रहानिग्रहविधानार्थं ५ स्वभावतो ६ वा । अत्राऽऽद्यविकल्पे कदाचिदनादस्येव सृष्टिः स्यात् । द्वितीये स्वातन्त्र्यहानिस्तृतीये सर्वमपि जगत् सुखितमेव करोति । अथेश्वरः किं करोति पूर्वाजितैरव कर्मभिर्वशीकृता दुःखमनुभवन्ति । तदा तस्य कः पुरुषकारः ? अदृष्टापेक्षस्य च कर्तृत्वे किं तत्कल्पनया जगतस्तदधीनतैवास्तु । चतुर्थपञ्चमयोस्तु वीतरागद्वेषताऽभावः प्रसज्यते । तथाहि—रागवाने(नी)श्वरः क्रीडाकारित्वात् बालवत् तथाऽनुग्रहप्रदत्वाद् रागवत् तथा द्वेषवानसौ निग्रहप्रदत्वात् तद्वदेवेति । अथ स्वभावतस्तर्हि अचेतनस्यापि जगत एव स्वभावतः प्रवृत्तिरस्तु किं तत्कर्तृकल्पनयेति ।

न कार्यत्वहेतुर्बुद्धिमन्तं कर्तारमीश्वरं साधयति । एवं सन्निवेशविशिष्टत्वादचेतनोपादन(दानं ?)त्वादभूतभावित्वादादयोऽपि स्वयमुत्थाप्यास्तुल्याक्षेपसमाधानत्वात् । किञ्च, क्षित्यादेर्बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये प्रदीयमानाः सर्वेऽपि हि हेतवो विरुद्धा दृष्टान्तानुग्रहेण सशरीरासर्वज्ञासर्वकर्तृपूर्वकत्वसाधनात् । न च धूमात् पावकानुमानेऽप्ययं दोषः । तत्र तार्णपाणादिविशेषाधारवहिमात्रव्याप्तस्य धूम्स्य दर्शनात् । नैवमत्र सर्वज्ञासर्वज्ञकर्तृविशेषाधिकरणतःसामान(न्य)कार्यत्वस्यास्ति व्याप्तिः । सर्वज्ञस्य कर्तुरतोऽनुमानात् प्रागसिद्धेर्व्यभिचारिणश्चामी, बुद्धिमन्तमन्तरेणापि विद्युदादीनां प्रादुर्भावविभावात् । स्वप्नाद्यवस्थायामबुद्धिमत्पूर्वस्यापि कार्यस्य दर्शनाच्चेति । काया(ला)त्ययापदिष्टाश्चैते, प्रत्यक्षागमबाधितपक्षानन्तरं प्रयुक्तत्वात् । तद्वाधा च पूर्वमेव दर्शिता । प्रकरणसमाश्चामी प्रकरणचिन्ताप्रवर्तकानां हेत्वन्तराणां सद्भावात् । तथाहि—ईश्वरो जगत्कर्ता न भवति निरुपकरणत्वाद् दण्डचक्र-चीवराद्युपकरणरहितकुलालवत् । तथा व्यापित्वादाकाशवत् । एकत्वात् तद्वद् इत्यादय इति ।

नित्यत्वादोनि तु विशेषणानि तद्वचवस्थापनायानीयमानानि षण्ढं प्रति कामिन्या रूपसम्पन्निरूपणप्रायाप्यपकर्णनीयान्येव । विचारासहत्वख्यापनार्थं तु किञ्चिदुच्यते । तत्रादौ नित्यत्वं विचार्यते । तच्चेश्वरे न घटते । तथाहि—नेश्वरो नित्यः स्वभावभेदेनैव क्षित्यादिकार्यकर्तृत्वात् । अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं कूटस्थं नित्यमिति हि नित्यत्वलक्षणाभ्युपगमात् । स्वभावभेदानभ्युव(भेदानभ्युपगमे) सृष्टिसंहारादिविरुद्धकार्यकारित्वमतिदुर्घटम् । नापि तज्ज्ञानादीनां नित्यत्वं वाच्यं प्रतीतिविरोधात् । ईश्वरज्ञानादयो न नित्या ज्ञानादित्वादस्मदादिज्ञानादिवदित्यनुमानविरोधाच्चेति । एतेन

तदीयज्ञानादयो नित्या इत्यादि यदवादि तदपोहितमूहनीयम् । सर्वज्ञत्वमप्यस्य केन प्रमाणेन ग्राह्यम् । न तावत् प्रत्यक्षेण तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वेनातीन्द्रियार्थ-ग्रहणासमर्थत्वात् । नाप्यनुमानेनाव्यभिचारिलिङ्गाभावात् । ननु जगद्वैचित्र्याऽन्य-थाऽनुपपत्तिरूपं तदस्त्येवेति चेन्न तेन सहाविनाभावाभावात् । जगद्वैचित्र्यस्य सार्वज्ञं विनापि शुभाशुभकर्मपरिपाकादिवशेनोपपद्यमानत्वात् । किञ्चायं यदि सर्व-ज्ञस्तदा जगदुपप्लवकरणस्वैरिणः पश्चादपि कर्तव्यनिग्रहानसुरादींस्तदधिक्षेपकृतोऽस्म-दादींश्च किमर्थं सृजतीति नायं सर्वज्ञः । तथा बहूनामेकार्यकरणे वैमत्यसम्भावनया महेशितुरेकत्वकल्पना भोजनादिव्ययभयात् कृपणस्यात्यन्तवल्लभपुत्र-कलत्र-मित्रादिप-रित्यजने शून्यारण्यानोसेवनतुलामाकलयति । अनेकक्रीटिकासरघाशतसम्पाद्यत्वेऽपि शक्रमूर्ध्नि मधुच्छत्रादिकार्याणामेकरूपतयाऽविगानेनोपलम्भात् । किञ्चेश्वरस्याखिलजग-त्कर्तृत्वेऽभ्युपगम्यमाने शास्त्राणा(णां) प्रमाणेतरव्यवस्थाविलोपः स्यात् । तथाहि सर्वं प्रमाणं शास्त्रमीश्वरप्रणीतत्वादितरतत्प्रणीतशास्त्रवत् । प्रतिवाद्यादिव्यवस्थाविलोपश्च सर्वेषामीश्वरादेशविधायित्वेन तत्प्रतिलोमाचरणानुपपत्तेः प्रतिवाद्यभावप्रसङ्गादिति न सृष्टिकरस्य महेश्वरस्य कथञ्चिदपि सिद्धिः ।

॥ ईश्वरोत्थापकस्थलं समाप्तम् ॥^१

*

श्रीभुवनसुन्दरसूरिरचितम्

॥ परब्रह्मोत्थापनस्थलम् ॥

श्रीवीरजिनमानम्य सर्वातिशयशालिनम् ।

वैतण्डिकनिरासेन स्थाप्यते जैनशासनम् ॥

इह हि युक्तिकलापोल्लोलकलोलमालाव्याप्तसकलदिक्चक्रवालस्याद्वादं समुद्रमि-
वावगाहयितुमथ सामर्थ्यं बिभ्राणाः, नित्यानित्यत्वसदसत्त्वादिस्ववचनरचनाप्रसृत्वरकरप्र-
करैर्भासितभूमण्डलान्तं च कौशिका इव सहस्रकरं दृग्गोचरीकर्तुमथ प्रभुतां दध्नाणाः,
गतसर्वप्रतिभाविलासाः कृकलासा इव तं चोपहसन्तः, प्रचण्डस्वतुण्डताण्डवाडम्बरबले-
नैव सर्वत्र विकसन्तः प्रमाणप्रमेयव्यवस्थाबाहीकाः, प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतिष्ठितप्रपञ्चा-
दिवस्तुनोऽपि निर्लोठनेन गतसकलहीकाः, स्वीकृतस्याद्वादवादवादिवृन्दारकवदनोद्धूत-
प्रभूत्युक्तिव्यक्तिमहानदीपूरप्लाव्यमानाः कुशकाशावलम्बनानीव नानामतानि प्रापनी-
पद्यन्तः अन्यतीर्थीयाः ।

तत्र वेदान्तमतानुसारिण एवं प्रमाणयन्ति—प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्ति-
शकलकलधौतवत् रज्जुभुजङ्गवत् स्वमोपलब्धराज्यादिवच्च ।

अत्र परतुण्डकण्डुव्यपोहाय व्यापार्यन्ते काश्चिदुत्तरव्यतिकरौषधप्रक्रियाः । असि-
द्धविरुद्धानैकान्तिकदोषाः प्रत्यक्षा हर्यक्षा इव त्रयस्त्रासयन्त्यमुं हेतुहरिणपोतम् । तथाहि—
दृश्यत्वम् अत्र कस्यापेक्षया विवक्षितं शुभवद्विर्भवद्विः ? किं परमाण्वादिसूक्ष्माकारा-
पेक्षया स्तम्भादिस्थूलाकारापेक्षया वा ? आद्यविकल्पोऽसम्भवबाधितत्वेनावकेशितरुरिव
न भवतां मनोरथफलावलीप्राप्त्यै, परमाणूनां तद्रतरूपरसगन्धस्पर्शादीनां च भवताम-
दृश्यत्वात् । द्वितीयविकल्पोऽप्यसत्कल्प एव स्थूलाकाराणामपि मन्दरपुरन्दरस्वर्गभर्ग-
भार्गवादीनां भवतामदृश्यत्वात् ।

अथ मा भवन्त्वस्माकं सर्वेऽपि दृश्याः किन्तु कस्यापि पुरुषविशेषस्य भविष्यन्ति
तर्हि सोऽपीन्द्रियज्ञानग्राही अतीन्द्रियज्ञानग्राही वा ? आद्यविकल्पे प्रागुक्तमेव दूषणं
लालगीति । द्वितीयविकल्पेऽतीन्द्रियज्ञानग्राह्यपि सर्वज्ञो वा स्यादसर्वज्ञो वा ? द्वितीय-
विकल्पे प्राच्य एव दोषः । आद्यविकल्पोऽपि न जाघटीति सर्वज्ञस्य भवद्विरनङ्गीकारात् ।

अथ न हि परमाण्वाद्यस्माभिरङ्गीक्रियते प्रपञ्चमिथ्यात्वस्यैव प्रतिज्ञानात् तर्हि
आश्रयासिद्धतामातङ्गीस्पर्शपातकं हेतुश्रोत्रियस्य, प्रपञ्चस्याऽऽश्रयस्य युष्मन्मतेनासत्त्वात् ।

अथ प्रपञ्चो असन्नप्यनाद्यविद्याबलेन दृश्यते इति चेत् तर्हि सा सती असती

अवाच्या वा ? यदि सती तर्हि “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” [छा० उ० ६.२.१] इत्य-
सम्बद्धम्, अविद्याया द्वितीयायाः सद्भावात् । असती चेत् तर्हि न तद्वलात् प्रपञ्च-
प्रतीतिः द्वयोरप्यसत्त्वात् । अवाच्या चेत् तर्हि सर्वथा एकदेशेन वा ? आद्यविकल्पेऽविद्येति
नाम्नाऽप्यावाच्यत्वं स्यात् । अस्ति च युष्मन्मतेनाविद्याशब्देन सा वाच्या । ततः प्रकट
एवात्र विरोधः । द्वितीयविकल्पे सर्वेऽप्यवाच्याः स्युः पदार्थाः, कैश्चित् प्रकारैः सर्वे-
षामवाच्यत्वात् । सदसद्विलक्षणत्वमवाच्यत्वमित्याशयः । तदपि क्लीबस्य कामिनीकाम-
नायामपत्योत्पत्यभिलाषप्रायम्, सदसद्विलक्षणस्य वस्तुन एवासत्त्वात् । अथ सर्वव्यवहा-
रापेक्षयाऽस्ति तर्हि व्यवहारोऽपि सन्नसन् वेति तदेव दूषणम् ।

किञ्च, प्रपञ्चो दृश्यः प्रत्यक्षेण । तच्चासद्रूपं सद्रूपं वा ? आद्यविकल्पे न हि
तेन बन्ध्यास्तनन्धयेनेव किञ्चित् साधयितुं पार्यते । द्वितीयविकल्पे प्रत्यक्षस्य सद्रू-
पत्वेऽद्वितीयवादहानिः । तथा प्रत्यक्षं विधायकं निषेधकं वा ? नाद्यविकल्पः प्रपञ्च-
निषेधसिद्धौ निबन्धनम्, प्रत्यक्षस्य विधायकत्वादेव । तथा चोक्तम्—“आहुर्विधातृ प्रत्यक्षं
न निषेद्ध विपश्चितः” [ब्र० सि० २.१] इति वचनात् । द्वितीयविकल्पस्तु स्वानङ्गी-
कारादेव बाधितः ।

अथानुमानगम्यः प्रपञ्चस्तर्हि दृश्यत्वादिति स्थाने अनुमेयत्वादिति वाच्यम् ।
एवं कल्पनेऽप्यजागलस्तनदोहनेनेव न भवदिष्टस्य दुग्धस्येव प्राप्तिः । तदप्यनुमानं सद-
सद्वेति दूषणपरम्परोद्घोषणा कार्या । अथासत्यादपि अनुमानात् परब्रह्मसिद्धिर्यथा
असत्यादपि जलचन्द्रान्नभचन्द्रस्य । एतदपि न चतुरचेतश्चमत्कारकारकम्, असत्येन
स्वरविषाणेनेव कस्यापि साधयितुमशक्यत्वात् ।

अथ मिथ्यात्वं परमार्थसत्यत्ववैधुर्यं सिसाधयिषितम् । एवं तर्हि सद्रूपता सिद्धा
प्रपञ्चस्य । परमार्थसत्यत्वे विवादः । सोऽप्यपाकरिष्यते । तथाहि—किमिदं परमार्थ-
सत्यत्वं नाम परब्रह्मरूपसत्त्वं प्रमाणप्रतिष्ठितार्थविषयत्वं वा ? आद्यविकल्पे सुतरां घट-
पट-शकट-मुकुटादिपदार्थसार्थपुरुषोत्तमस्य परमार्थसत्यत्वलक्ष्मीसम्भोगभाजनत्वम्, भव-
द्भिरेव परमब्रह्मविवर्तत्वेन स्वीकारात् “सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म” [छा.उ.३.१४.१] “नेह
नानास्ति किञ्चन” [बृ० उ० ४.४.१९] इत्यागमप्रामाण्यात् । द्वितीये ब्रह्मणः प्रमाण-
प्रतिष्ठितार्थविषयत्वे प्रपञ्चस्यापि प्रमाणप्रतिष्ठितार्थरूपत्वम्, ब्रह्मरूपत्वात् तस्य । तथा
च घटपटादयः पदार्थाः सत्याः, प्रतिभासमानत्वात् परब्रह्मवत् इत्यनेनापि तत्सिद्धिः ।

अथ स्वव्यवहारातिरेकि स्वदर्शनापेक्षया नियतविधिमात्रं दृश्यत्वमाकाङ्क्षितं तर्हि
एतदेव विचार्यते । स्वशब्दस्य प्रपञ्चापेक्षत्वे प्रपञ्चः सत्योऽसत्यो वा ? आद्यविकल्पे

अस्मन्मतप्रवेशः । असत्यश्चेत् तेन व्यवहारः कथम् ? किञ्च, महाविद्यानुमानस्येव बह्वक्षरस्वल्पार्थस्यास्य मतस्य तात्पर्यार्थस्त्वयमेव यत् स्वप्रकाशे परापेक्षितत्वं तच्च विचार्यमाणं युष्मच्चित्तवृत्तिमहिलायाः षण्ढालिङ्गनमिव न चिन्तिताभिलाषपूर्त्यै । यत् यत् स्वप्रकाशे परापेक्षं तत् तत् मिथ्येति प्रतिवादिनो व्याप्त्यसिद्धेरसिद्ध एवायं हेत्वाभासः । चित्रभानु-सुधाभानु-प्रदीपादीनां प्रपञ्चान्तर्गतत्वेऽपि स्वप्रकाशे परापेक्षितत्वाभावेन भागासिद्धोऽयम् । तथा ब्रह्मणोऽपि स्वरूपनिरूपणं वेदागमवाक्यैरेव कर्तुं शाश्वक्यते अतस्तस्यापि प्रकाशे परापेक्षितत्वेन मिथ्यात्वं बभूव । किञ्च, स्वातिरेक इत्यत्र स्वस्मादतिरेकस्तदैव स्यात् यदा द्वयं सिद्धं भवति, यथा भीमार्जुनयोर्मध्ये भीमोऽधिकः ।

अथ “सत्यानृते मिथुनीकृत्य व्यवहारः प्रवर्तते”^१ । एवमपि सत्यानृतयोर्मिथुनीकरणं कथमिति वाच्यम् । नहि खरविषाणस्यासत्यस्य सत्येन घटपटादिना संयोगः सम्भवी । सम्भवे वा बन्ध्यास्तनंधयपरब्रह्मणी अपि संयोजयितव्ये ।

अथ लोकव्यवहारापेक्षया प्रपञ्चः सत्योऽप्यङ्गीक्रियते । तत्र प्रातीतिकव्यावहारिकपारमार्थिकभेदात् त्रेधा सत्यम् । तथाहि—प्रथमज्ञाने रजतस्य सत्यस्य प्रतिभासात् तत्र प्रवृत्तिहेतुकत्वेन शुक्तिशकले रजतप्रतीतिः प्रातीतिकं सत्यं प्रथमम् । घटपटादयः प्रतिक्षणवीक्ष्यमाणा व्यवह्रियन्ते इत्येतत् द्वितीयं सत्यं व्यावहारिकम् । व्यावहारिकत्वं चैषां घटपटादीनां बाधप्रतिभासाभ्यां अनिर्वचनीयरूपत्वात् । बाधश्च ज्ञानान्तरेण शुक्तिकायां तत्कालमेव, रजताभायेन शुक्तिकाप्राप्तेः । घटपटादिपदार्थसार्थे तु परब्रह्मस्वरूपपरिज्ञानेनोत्तरकालं बाधः । प्रतिभासश्चोभयत्रापि विद्यत एव । पारमार्थिकसत्यं तु परब्रह्मैव तस्यैव तात्त्विकस्य सद्भावात् । तात्त्विकत्वं च बाधप्रतिभासाभावात् ।

एतदपि हि सत्यतालक्षणं विचार्यमाणं विशाररुतां अञ्चति । तथाहि—प्रतीतिश्चेदसत्या तर्हि तद्वलात् सत्यं कथम् ? सत्यं चेत् प्रतीतिरसत्या कथम् ? एवं व्यावहारिकसत्येऽपि व्यवहारः सत्योऽसत्यो वेति तदेव दूषणम् । किञ्च, घटपटादयो ब्रह्मणो भिन्ना अभिन्ना वा ? भिन्नत्वे द्वयसिद्धिः । अभिन्नत्वे तेषामसत्यत्वे तदप्यसत्यं जातम् । किञ्च, परब्रह्म एकमनेकं वा ? एकं चेत् तर्हि कथं नवनवाकारैः प्रतीयते ? अनेकता त्वभिगमेनैव बाधिता । अथाविद्यावशात् तदनेकधा प्रतिभासते । एवं तर्हि अविद्यासिद्धौ नानात्वसिद्धिः नानात्वसिद्धौ च अविद्यासिद्धिरिति स्फुटमितरेतराश्रयत्वम् ।

किञ्चाविद्या किंस्वरूपा ? सदसद्विलक्षणत्वेनाव्याच्येति चेत् तर्हि परमार्थसत्या,

सदसद्विलक्षणत्वात् परब्रह्मवत् । अथ परब्रह्माऽवाच्यं न भवति तर्हि वाच्यं लक्ष्यं व्यङ्ग्यं तात्पर्यगम्यं वा ? यदि वाच्यं तर्हि तद्वत् प्रपञ्चोऽपि वाच्य एवास्तु । अथ लक्ष्यं तर्हि ब्रह्मेत्युक्ते कथं मुख्यार्थबाधः ? किञ्च, मुख्यार्थासंबद्धं न लक्ष्यं नाम षड्भेदायां लक्षणायां, अतो न लक्षणा । किञ्च, यल्लक्ष्यं भवति तद्वाच्यमपि स्यात् यथा 'गंगायां घोषः' इत्युक्ते तटं लक्ष्यं, तटमित्युक्ते वाच्यं च । तस्मात् सर्वार्थानां वाच्यत्वे सिद्धे लक्ष्यं ब्रह्मेति वचनं न किञ्चिद् विशेषं पुष्पाति । अथ व्यङ्ग्यं तर्हि मुख्यगौणलक्ष्यावर्धव्यतिरिक्तः प्रतीतिविषयो व्यङ्ग्योऽर्थः, अयं च वस्त्वलङ्काररसादि-भेदात् त्रेधा, सोऽपि विधिप्रतिषेधादिरूपो अनेकधा, एतेषु को नामायं व्यङ्ग्योऽर्थः ? व्यङ्ग्यत्वेऽपि वाच्यत्वं लक्ष्यत्वं च स्वीकर्तव्यमेव । तस्मात् व्यङ्ग्यं ब्रह्मेत्युक्तेऽपि न कश्चिद् विशेषो दृश्यते । अथ शृङ्गारादिरसा यथा व्यङ्ग्या एव भवन्ति न वाच्या एवं ब्रह्मापि तर्हि अभिव्यक्तस्वभावं तद् विद्यते अनभिव्यक्तस्वभावं वा ? आद्यविकल्पो-ऽसत्कल्पः पुराऽप्यभिव्यक्तस्वभावत्वात्^१ । अथ तात्पर्यगम्यं ब्रह्म तथाहि वैदिकवाक्यैरज्ञाननिवृत्तिस्तस्यां च जातायां ब्रह्मैवाविशिष्यत इति तस्य तात्पर्यगम्यत्वम् । एतदप्यविचारितरमणीयं यतो ब्रह्मणस्तात्पर्यगम्यत्वं तदा कल्पते यदा वाच्यत्वं सिद्धं न स्यात् । “निर्मलनिश्चलनिष्क्रियरूपं व्योम यथैव घटे बहिरन्तः तद्वदिदं परमार्थसत्तत्त्वं भूतगणेषु भवेद् बहिरन्तः” तथा “पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम्” [श्वेता० उप० ३. १५] इत्यादि तथा “सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म” [छां० उ ३. १५. १] इत्यादि तथा “तत्त्वज्ञानोत्पाद्यमिध्याकारणप्रध्वंसतत्कार्यसामानाधिकरण्यं मोक्षः” [ ], “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तैत्ति० उ० २. ३] इत्यादिवाक्यैर्वाच्यत्वस्यापि स्वीकारात् । किञ्च, यथा भवद्विरेवमुच्यते प्रपञ्चस्य विचार्यमाणस्याघटमानत्वात् ब्रह्मैवाविशिष्यते तथा कैश्चित् एवमपि वक्ष्यते प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोऽपि चाघटमानत्वात् शून्यवाद एव तात्पर्यभूतः । अथ ब्रह्म घटमानं प्रपञ्चोऽपि घटमान एवेति त्यज्यतां मत्सरः । किञ्च, वेदवाक्यैर्दानाध्ययनयज्ञादीनां स्वरूपं प्रतिपाद्यते तथा ब्रह्मणोऽपि । न चैतेषां विशेषो दृश्यते । एवं सत्यपि यदि ब्रह्म तात्पर्यगम्यं तर्हि तेऽपि तात्पर्यगम्या भवन्तु समानत्वात् । भवतु वा ब्रह्म तात्पर्यगम्यं किन्तु यथा ब्रह्म तात्पर्यगम्यं प्रपञ्चोऽपि तथैवास्तु । किञ्च, ब्रह्मणो लक्ष्यत्वे प्रपञ्चस्य मुख्यार्थवाच्यत्वं बलादायातम् । अथ मायावशात् प्रपञ्चस्य मुख्यार्थवाच्यत्वं तर्हि लक्ष्यत्वमपि ब्रह्मणस्तद्वशादेव भवतु ।

अथ प्रपञ्चोऽनिर्वाच्य एव यथा शुक्तिशकले कलधौतम् । तथाहि—शुक्तिशकले कलधौतं तावत् सन्न भवति रजतसाध्यार्थक्रियाया अकरणात् । असदपि

न भवति तत्र प्रतीयमानत्वात् । न च सर्वथाऽसत् प्रतीयते खरविषाणवत् । तस्मात् शुक्तिशुकले कलधौतवत् सदसद्विलक्षणत्वेनानिर्वाच्य एवायं प्रपञ्चः ।

एतदपि न प्रामाणिकपर्वदहम् । तथाहि—शुक्तिशकलकलधौतस्य सदसद्विलक्षणत्वे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानं वा ? नाद्यः पक्षः सदसद्विलक्षणग्राहकत्वा-भवात् । अथानुमानमस्ति तन्निश्चायकम् । तथाहि—अनिर्वाच्यं शुक्तिशकलकलधौतम् अपरोक्षप्रतिभासबाधान्यथानुपपत्तेः । एतदप्यनुमानं अयुक्तं हेतोर्विरुद्धत्वात् । प्रत्यक्षप्रतिभासबाधा च यत्र स्यातां तत्र प्रथमं कलधौतादिशब्दैः पश्चाच्च शुक्तिका-दिशब्दैः सर्वैरपि वाच्यत्वस्यैव स्वीकारात् । तथाऽत्र व्याप्तिरुभयसिद्धा नास्ति । न ह्यपरोक्षतया प्रतिभासो बाधा च यस्य स्यातां तदनिर्वाच्यत्वेनाऽस्माभिः स्वी-क्रियते । तत्रासत्त्वस्यैव स्वीकारात् । ततो दृष्टान्तविकलत्वेनाव्याप्तमेवेदं साधनम् ।

किञ्च, मतिवैगुण्याद् विपर्यय एव शुक्तौ रजतज्ञानस्याङ्गीकार्यः । एकत्र चेन्मतिमान्वाद् विपर्ययो जातः तर्हि सर्वत्र विपर्ययेणैव किं भवितव्यम् ? ऐकेन चेत् तिमिरादिदोषेण द्वौ चन्द्रौ दृष्टौ तर्हि सर्वैरपि किं तथैव द्रष्टव्यौ ? तथाभ्यु-पगमे दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च । तथा सर्वेऽप्येवं वदन्ति यथाऽस्य शुक्तिशकलकल-धौतभ्रान्तिर्जाता । न हि पुनः कोऽप्येवं वावदीति घट-पट-लकुट-शकट-मुकुटादौ सर्वत्र सर्वेषां भ्रान्तिरेव । न हि यथा मरुमरीचिकायां जलप्रतीतिर्भ्रान्ता तथा तटाकतटिन्यादावपि भ्रान्तैव, कैश्चिदपि तथाऽकथनात् । अथ सर्वेषां वचन-मप्रमाणं तर्हि भवतोऽपि वचनं कथं प्रमाणम् ? सर्वान्तर्गतत्वाद् भवतः । बहूनां वचनाप्रामाण्ये चैकस्य वचनं प्रमाणीक्रियते तर्हि द्विचन्द्रज्ञानमपि सत्यं स्यात् । किञ्च, प्रतीतिः सैव सत्या याऽर्थक्रियाकारिणी, अन्या तु भ्रान्तैव । यदि च मरुमरीचिका-जल-तटाकजलप्रतीती द्वे अपि भ्रान्तत्वेन समाने स्यातां तदा मरुमरीचिकायामिव तटाकादावपि न क्रियेत प्रवृत्तिर्जाततत्त्वैर्भवद्भिः, क्रियते च । तस्मादपि विशेषः । विशेषे च सिद्धे एका प्रतीतिः सत्या, एका भ्रान्ता चेति बलात् प्रतिपत्त-व्यम् । तत्प्रतिपत्तौ च न हि भ्रान्तप्रतिपत्तिबलेनाभ्रान्ताऽपि प्रतिपत्तिर्भ्रान्ता कर्तुं शक्या । समुत्थलद्वबलधूलिपटलं, शीतकाले जलादौ बाष्पादिमण्डलं वा दृष्ट्वा एकत्रान्यनुमानभ्रान्तौ किं सर्वत्र भ्रान्त्यैव भाव्यम् ? तथाङ्गीक्रियमाणेऽनुमानव्यव-हारोऽपि न युक्तः । तथा च सति प्रपञ्चो मिथ्येत्याद्यनुमानं न युक्तम् । एवं चैकस्य दोषदुष्टतायां त्रिभुवनमपि दोषदुष्टं स्यात् । ततो नाऽनेन दृष्टान्तेन सद-सद्विलक्षणत्वं साधयितुं शक्यते प्रपञ्चस्यास्मान् प्रति दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात् ।

अथ शुक्तिशकले कलधौतमसत् तर्हि प्रतिभासते कथमिति चेत् चाकचि-
क्यादिसाधारणधर्मसद्भावादिति ब्रूमः । ननु तर्हि खरविषाणस्यापि कथं न प्रति-
भासः ? साधारणधर्माभावादित्यवेहि । यतो यत् सर्वथा नास्त्येव तस्य धर्मा अपि
कथं कल्पयितुं शक्याः । अथ कलधौतमपि तत्र नास्ति । माऽभूत् तत्रान्यत्र सद्भा-
वेन पुरा दृष्टत्वेन च तद्धर्मणा प्रतिभासो युक्त एव । अथ या या प्रतीतिः सा सा
भ्रान्तैव तर्हि ब्रह्मणोऽपि प्रतीतिर्भान्ता स्यात् प्रतीयमानत्वात् । एवं च लाभमिच्छतो
मूलहानिः । अथ ब्रह्माऽप्रतीयमानं तर्हि सर्वथा किञ्चिद्वा ? आद्यश्चेद् विकल्पस्तर्हि
ब्रह्मविषयवचनानामप्रवृत्तेर्भौनमेव वः श्रेयः तदुक्तौ । अथ द्वितीयः पक्षस्तर्हि कथ-
ञ्चित् प्रपञ्चो न प्रतीयते परमाण्वादीनामप्रतीयमानत्वात् । तस्मात् सदसद्विलक्षणत्वं
प्रपञ्चस्य कथमपि न जाघटीति । तदघटने च दूरापास्तमेवानिर्वचनीयत्वम् ।

भवतु वाऽनिर्वचनीयत्वं स्वीकार्यं, युक्तीनामुभयत्र समानतया [याः] काश्चित्
प्रपञ्चयुक्तयः प्रपञ्चयिष्यन्ते ताः सर्वा अपि ब्रह्मणि लालगत्यः कथं निवारणीयाः ?
किञ्च, सर्वथाऽनिर्वाच्यत्वे प्रपञ्चस्य सदसद्विलक्षणत्वशब्देनापि वाच्यत्वं न युक्तम् ।
तथा प्रपञ्चशब्देन घटपटादिशब्दैरपि च वाच्यता न युक्ता । किञ्च, प्रपञ्चस्याऽनि-
र्वाच्यत्वे मिथ्यात्वावगमोऽपि कथम् ? तथात्वप्रतिपादकाऽऽगमादिति चेत् तर्हि तथात्व-
प्रतिपादकवचनैः स वाच्योऽवाच्यो वा ? वाच्यत्वे दुर्निर्वचनीयताविरोधः । अवाच्यत्वे
तत्परिज्ञानं दुर्घटम् । किञ्च, तत्तथात्वप्रतिपादकवचनानि प्रपञ्चमध्ये बहिर्वा ? मध्ये चेत्
तर्हि तान्यपि वाच्यान्यवाच्यानि वा ? वाच्यानि चेत् तर्हि तद्वत् प्रपञ्चस्यापि
वाच्यता । अवाच्यानि चेत् तर्हि यानि वक्तुमशक्यानि तैः प्रपञ्चमिथ्यात्वं कथं
प्रतिपादयितुं शक्यम् । अथ द्वितीयो विकल्पस्तर्हि तानि सत्यान्यसत्यानि वा ?
सत्यानि चेत् तर्हि अद्वैतवादहानिः । असत्यानि चेत् तर्हि न तैः काऽपि सिद्धिः ।
अथ व्यवहारसत्यानि तर्हि व्यवहारोऽपि ज्ञानरूपोऽज्ञानरूपो वा ? ज्ञानं चेत् तर्हि
प्रपञ्चान्तर्बहिर्वा सत्यमसत्यं वेति तदेवाऽऽवर्तते ।

किञ्च, प्रपञ्चशब्देन सर्वे पदार्थाः एकः कश्चिद् वा विवक्षितः ? एकश्चेत्
तत्र युक्तं यतः केनापि पृष्टं भो ! एतद्वस्तु तव कीदृशमित्युक्तेऽवाच्यमिति न वक्ष्यते
तूष्णीमपि न स्थास्यते भवता किन्तु समग्रमपि तत् स्वरूपमाख्यास्यते । तथा च
सति जातं वाच्यत्वम् । अथ सर्वे, तर्हि यथा एकस्तथा सर्वेऽपि भवन्तु वाच्या का
नाम क्षतिः । अथ सामस्त्येन एकस्यापि स्वरूपं प्रतिपादयितुं न शक्यं तर्हि
सामस्त्येन ब्रह्मणोऽपि स्वरूपं तथैवास्ति(स्तु) । एवमनिर्वाच्यत्वं विचार्यमाणं कथमपि

न जाघटीति । तस्मात् कदाग्रहं मुक्त्वा प्रपञ्चस्य मायाया ब्रह्मणोऽपि च वाच्य-
त्वमेव स्वीकार्यमिति दृश्यत्वहेतोरसिद्धतोद्भावनप्रकारः ।

अथास्य हेतोर्विरुद्धतोद्भाव्यते । तथाहि- साध्यविपर्ययेणैव यस्य हेतोरन्य-
थानुपपत्तिः स विरुद्धः । अत्र च प्रपञ्चमिथ्यात्वविपर्ययेणैवास्य हेतोर्वृत्तिः ।
तथाहि—यत्र यत्र दृश्यमानत्वं तत्रैव सद्रूपता । न हि असत् केनापि दृष्टम् । अथ
जलचन्द्रादयोऽसन्तोऽपि दृश्यन्ते । न, जैनैस्तेषां सत्यत्वस्वीकारात् । दृष्टान्तस्य
प्रतिवाधसिद्धत्वात् । तथाहि—जलचन्द्रस्वप्नज्ञानादि भावरूपं नैमित्तिकत्वात् घटवत् ।
जलबिम्बं भावः सम्यग्गमकत्वात् अग्निगमकधूमवत् । स्वप्नज्ञानं भावः ज्ञानत्वात्
घटज्ञानवत् । शुक्तिशकलकलधौत-रज्जुभुजङ्गादयोऽपि न सर्वथाऽसत् एव प्रतीयन्ते,
धावल्यादिसमानगुणत्वेन भ्रान्तिजनकत्वादपटुदृशाम् । न हि निर्मलदृशां तत्र भ्रान्तिः ।
बहूनां मध्ये एकस्यैव कस्यचिदपटुदृक्त्वात् । सर्वथाऽसदपि चेत् दृश्यते तदा षष्ठ-
भूतमपि क्वचित् दृश्यताम् ।

अथानैकान्तिकता हेतोर्भाव्यते । यस्याऽन्यथानुपपत्तिः सन्दिह्यते सोऽनैका-
न्तिकः । सन्दिग्धविपक्षवृत्तित्वेन निर्णीतविपक्षवृत्तित्वेन च सा द्विधा । अयं च निर्णी-
तविपक्षवृत्तिकः । तथाहि—न हि यत् दृश्यं तन्मिथ्यैव । परब्रह्मणो दृश्यत्वेऽपि
सत्यत्वेन स्वीकारात् । किञ्च, दृश्यत्वं कस्यापेक्षया युष्मदाद्यपेक्षया योग्यपेक्षया
वा ? योगिनां तु सर्वं प्रत्यक्षमेवास्ति । भवदादीनां तु मेवादयोऽप्यदृश्याः । अथा-
दृश्यं परब्रह्म अव्यवहार्यत्वात् स्वपुष्पवत् । एवं तर्हि नास्ति परब्रह्म अदृश्यत्वात्
अव्यवहार्यत्वाच्च स्वपुष्पवदेव । तथाऽयं पक्षः प्रत्यक्षबाधितः प्रत्यनुमानबाधितश्च ।
प्रत्यक्षबाधा तावदावालगोपालाङ्गनाप्रसिद्धैव । अनुमानबाधा चेत्थम्—प्रपञ्चोऽपि
मिथ्या न भवति असद्विलक्षणत्वात् आत्मस्वरूपवत् । तथा साध्यविकलश्चायं दृष्टान्तः
शुक्तिशकलकलधौते प्रपञ्चान्तर्गतत्वेन मिथ्यात्वस्य साध्यमानत्वात् । अथेदमनुमानम-
साध्यसाधकं मिथ्यारूपत्वात् जलचन्द्रवदिति चेन्न असाध्यसाधके गन्धर्वनगरशुक्ति-
शकलकलधौतादौ विपक्षे जलचन्द्रादौ सपक्षे पक्षे चास्मिन्ननुमाने मिथ्यारूपत्वस्यास्य
हेतोर्वर्तनेनानैकान्तिकत्वात् । तदेवेदमनुमानं यथा यथा विचार्यते तथा तथा न
क्षोदं क्षमते ।

तथा ग्रामारामादयः पदार्थाः प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः प्रतिभासमानत्वात्
प्रतिभासस्वरूपवत् । अत्र प्रतिभासः स्वतः परतो वा ? नाद्यः पक्षः घटपटादीनां
स्वतः कदापि प्रतिभासाभावात् । न हि ते स्वस्वरूपं कदापि जानन्ति । अथ

द्वितीयः सोऽपि न युक्तः, परस्य ज्ञाने चेदेते प्रतिभाताः तदैतावता तेषामसत्त्वं कथं भवेत् ? अथ ते सन्त एव सन्ति परब्रह्मणो दिवर्ताः तर्हि ब्रह्म अजडं ते च जडा इति भेदः कथं ? यस्य यद्रूपं भवति तत् तदाकारमेव दृष्टम् । न हि घटपटादयो मृदाकाराद् व्यतिरिक्ता दृष्टाः कुत्रापि । किञ्चैवमनुमाने क्रियमाणे इत्थमप्यनुमानं भविष्यति—घटपटादयो दीपप्रभायां प्रविष्टाः दीप्यमानत्वात्, यदीप्यते तदीपप्रभायां प्रविष्टम् यथा दीपप्रभास्वरूपम् तथा प्रतिभासो ज्ञानम् । यदि तत्र ग्रामारामादयः प्रविष्टास्तदा दृश्यन्ते कथम् ?, प्रतिभासो हि हृदयान्तर्वर्तते, तत्र प्रविष्टानां तेषां दर्शनाभावात् । अथ प्रदीपप्रभायां न घटपटादयः सर्वेऽपि दीप्यन्ते । एवं तर्हि युष्मदादिप्रतिभासेऽपि न परमाणुमन्दरपुरन्दरादयः प्रतिभासन्ते । तस्मान्न किञ्चदेतत् । अथानुमानवैपरीत्यमप्यत्र सम्भाव्यते । तथाहि—प्रतिभासो ग्रामारामादिप्रविष्टः, तान् विना तस्य कुत्राप्यदृश्यमानत्वात् । यद् यद् विना कुत्रापि न दृश्यते तत् तत्रैवास्ति, यथा परमब्रह्मस्वरूपं परमब्रह्मणि, घटादिस्वरूपं घटादिषु । एवं च लाभमिच्छतो मूलहानिः ।

अथ विधिरेव साध्यते नाविधिस्तदप्यसत् । कुत्रापि भूतले घटपटादीनामभावे प्रतीयमानेऽविधेरपि प्रतीयमानत्वात् । किञ्च, घटपटादिषु विधौ साध्यमानेऽनन्त एव सिद्धाः परमब्रह्मवत् । अथोच्यते अनुवृत्ताकारं सत्तैकरूपं सर्वं प्रतीयते । एतदपि न, अनुवृत्तव्यावृत्ताकारस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा चोक्तम्—

निर्विशेषं हि सामान्यं भवेत् खरविषाणवत् ।

सामान्यरहितत्वेन विशेषास्तद्वदेव हि ॥ [श्लो० वा० आकृति० १०]

अथ प्रपञ्चो मिथ्या अनात्मप्रकाशत्वात् । यत् सत्यं तदात्मप्रकाशं यथा परब्रह्म । अत्रानुमाने विपर्यासोऽपि कर्तुं शक्यः । तथाहि—परब्रह्म मिथ्या पराप्रकाशनात् । यत् सत्यं भवति तत् परप्रकाशकं दृष्टं यथा इन्द्रियज्ञान-भानु-प्रदीपादयः । अथ ब्रह्म परप्रकाशकं तदा सिद्धं प्रपञ्चस्य सत्यत्वं प्रकाश्यप्रकाशकयोरुभयोरपि सिद्धत्वात् ।

अथ भावा ब्रह्मविवर्ता सत्त्वैकरूपेणान्वितत्वात् । यद् यद्रूपेणान्वितं तत् तदात्मकमेव यथा घटपटादयो मृद्रूपेणान्विताः मृदात्मका एव, सत्त्वैकरूपान्वितं च सकलं वस्तु तस्माद् ब्रह्मविवर्तरूपमेव तत् । अत्रोच्यते—अनैकान्तिको हेतुः । न हि यद् यद्रूपेणान्वितं तत् तदेव भवति । रूपान्वितत्वेऽपि घटपटादीनां रूपस्वरूपत्वस्याभावात् । प्रत्यक्षबाधितश्च पक्षः । घटपटादिषु ब्रह्मविवर्तत्वस्य केनाप्यप्रतीयमान-

त्वात् । न हि ब्रह्मणो घटपटादिरूपत्वेन विवर्तो युक्तः, विजातीयेन सह विवर्ता-
योगात् । इन्द्रियगम्येषु तथादर्शनात् । न हि मृद् अम्भोरूपेण विवर्तते तद्वा तद्रूपेण ।
सकलसिद्धमेतत् । अस्यान्यथात्वे प्रतीतिबाधा । घटपटादिषु च मृदन्वय एव
दृश्यते, न चैतन्यान्वयः । अथ तत्र सत्तान्वयोऽस्ति । एवं न हि यत्र सत्ता तत्र
प्रपञ्चान्वयोऽप्यस्ति । तथा च सति प्रपञ्चरूपमेव स्याद् विश्वम् । किञ्च, सत्तापि
घटपटादीन् विना न भवति । न हि गुणिनं विना गुणान् कोऽपि दृष्टपूर्वी । तस्मा-
देतदप्यनुमानं भवदिष्टार्थप्रापणप्रवणं न भवति ।

किञ्च, ब्रह्मणः साधकं किं प्रमाणम् ? आगम इति चेत् तर्हि स तस्माद्विन्नो
वा स्यादभिन्नो वा ? भिन्नत्वेऽद्वैतवादहानिः । अभिन्नत्वे साध्यसाधकभावानुप-
पत्तिः । किञ्च, आगमः अर्थरूपो वा स्यात् ज्ञानरूपो वा ? आद्यपक्षे प्रपञ्चसिद्धिः ।
द्वितीयपक्षे भिन्नत्वे ज्ञानद्वैतसिद्धिः । अभिन्नत्वे ब्रह्मैव केवलम् न तत्साधकागमो
नाम प्रमाणं किञ्चित् । अथ, आगमः अर्थरूपो ब्रह्मसाधकः अर्थोऽपि ज्ञानरूप एव ।
एतदपि विचार्यमाणमसङ्गतमेव । अर्थस्य ज्ञानरूपत्वासिद्धेः तथाप्रतिभासाभावात् ।
तथाप्रतिभासाभावेऽपि तस्य तथारूपत्वं चेत् साधयिष्यते तर्हि सर्वं सर्वात्मना
साध्यं साध्यव्यवस्थाया युष्मदायत्तीभूतत्वात् । अथ ब्रह्मैवाऽऽगमरूपं स्वसाधकं तर्हि
आगमः पदवाक्यरूपो वाच्यः, ब्रह्म च अवाच्यम् तयोरैक्यं कथं स्यात् ? एकत्वे वा
ब्रह्मैव, नागमप्रमाणं तस्माद् भिन्नं किञ्चित् ।

अथ प्रदीपः स्वसाधकः एवं ब्रह्माऽपीति चेत् तर्हि आगमो ब्रह्मसाधक इति
बालप्रलपितं जातम् । किञ्च, प्रदीपः स्वप्रकाशको जनानाम्, परब्रह्म च कस्य स्व-
प्रकाशकं इति वाच्यम् ? जन्तूनामिति चेत् तर्हि परब्रह्मणा जन्तूनां स्वरूपं ज्ञाप्यते
इति तात्त्विकत्रितयसिद्धिः । एवं सति “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इति वचनमात्रम्, ज्ञाप्य-
ज्ञापकाद्यङ्गीकारात् ।

किञ्च, सर्वदेहेषु एकस्यैव निर्विशेषस्य परब्रह्म[ण]स्तात्त्विकत्वे एकस्य मुक्तौ
सर्वेषां मुक्तिः, एकस्य बन्धे सर्वेषां बन्धः, एकस्य पीडायां सर्वस्य पीडा, एकस्य
सौख्ये सर्वस्य सौख्यमेवाभियुज्यते । अथैकस्मिन्नपि देहाधिष्ठातरि यथैकस्य पादस्य
पीडायां नापरस्य पादस्य पीडा एवं समानेऽपि ब्रह्मणि यथादृष्टमेव पीडाद्यङ्गीकार्यम्,
एतदप्यसङ्गतम् । पादपीडायां तस्यैव देहाधिष्ठातुरेकस्यैव पीडाद्यङ्गीकारात् सौख्येऽपि
तस्यैव सौख्यास्वादात् न तु पादादेः । किञ्च, वयं देहाधिष्ठातारं सांशम् एवाङ्गीकुर्महे ।
तथा च कापि पीडा कापि सौख्यं इत्यादि युज्यत एव । भवद्विस्तु परमब्रह्म निरंशमेवा-

ङ्गीक्रियते । तथा च सति एकरूपमेव युज्यते न त्वनेकरूपम् । अनेकरूपत्वे वा सांशानन्तित्वं तदङ्गीकार्यम् तथा च स्वमतक्षतिः । एकं देहाधिष्ठातृ, एकं जगद्व्यापकं ब्रह्मेत्याद्यपि न युक्तम् । ब्रह्मणो द्वैरूप्ये चैकत्वहानिः । एवं च युष्मन्मते परमब्रह्मणः साधकं न किञ्चित् घटाकोटिसंटङ्कमाटीकते ।

किञ्च, एकमेव परब्रह्म यदि परमार्थसत्यं तदाऽपरं सर्वमप्यपरमार्थम् । एवं च सति भवतां सुवर्णे लोष्टे, पुष्पस्रजि सरीसृपे, हालाहले परमान्नभोजने च समानैव प्रवृत्तिर्विलोक्येत । न चास्ति तथा । तस्मादस्ति कोऽपि विशेषः । किञ्च, एकस्यैव परमब्रह्मणस्तात्त्विकत्वात् तस्य च सर्वत्र समानत्वात् श्वपाककृतपाके ब्राह्मणकृतपाके च समानैव भवतां भोजनवृत्तिर्युज्यते । किञ्च, श्वपाकस्पृष्टानां भवतां स्नानमपि न युक्ति[युक्त]म्, उभयोरपि भवतोः परमब्रह्मविवर्तत्वात् पावित्र्य-हेतुकत्वेन जलादेः कस्याप्यस्वीकाराच्च । अथ लोकव्यवहारेण सर्वं प्रमाणम् । एवं लोकव्यवहारश्च चण्डालादिभिरपि क्रियमाणोऽस्त्यतस्तेऽपि स्वसाध्यसाधका भविष्यन्ति । किञ्च, एकस्यैव परमब्रह्मणस्तात्त्विकत्वेनाङ्गीकारे ब्राह्मणक्षत्रियादिवर्णविभागोऽप्ययुक्तः । तदेवमद्वैतवादस्य विचार्यमाणस्याधटमानत्वात् सिद्धं प्रमाणप्रमेयरूपं सकलं तत्त्वम् । तथा जैनमतमेव सकलपरवादिनिराकरिष्णुत्वेन विजयते ।

दुर्वादिकोलमदमर्दनसिंहरूपं

स्याद्वादसंश्रवणनष्टकुयुक्तिपङ्क्ति ।

रागादिदोषरहितं सहितं गुणौघैः

जैनं मतं विजयते विजयप्रदायि ॥

[इति] परमब्रह्मोत्थापनस्थलम् ।

भुवनसुन्दरसूरिकृतं स्थलम्

य इह उज्ज्वलधीः प्रयतिष्यते ।

शठकुवादिकणोऽनणयुक्तिभिः

प्रतिहतो लुठयिष्यति तत्पदोः ॥

इति श्रीभुवनसुन्दरसूरिविरचितं स्थलं संपूर्णम् ।

जिनमण्डननिबद्धम् ॥ हेतुविडम्बनस्थलम् ॥

प्रणम्य श्रीमदर्हन्तं परमात्मानमव्ययम् ।

^१हेतोर्विडम्बनोपायो निरपार्यः प्रतायते ॥

इह हि यः कश्चिद् विपश्चित्प्रचण्डप्रामाणिकप्रैकाण्डश्रेणीशिरोमणीयमानः, सर्वाङ्गीणाऽनणीयः प्रमाणधोरणोऽप्रगुणीभवदखण्डपाण्डित्योद्धामरतां स्वात्मनि मन्यमानः, स्वान्यानन्यसमसौजन्यधन्यत्रिभुवनमान्यवदान्यगणाऽवगणनानुगुणाननुगततद्गणितिरण—रणककरं रणन्निस्समानाभिमानः, अप्रतिहतप्रसरप्रवरनिरवद्यसद्यस्कानुमानपरम्पराबो-भुवितनिस्तुषमनीषाविशेषोन्मिषन्मनीषिपरिषज्जाग्रत्प्रत्यग्रोदग्रमहीयोमहिमसन्मानः, शत-मखगुरुमुखाब्जविमुखताकारिहारिसर्वतोमुखशेमुषीमुखराऽसङ्ख्यसङ्ख्यावद्विख्यात—पर्षदि विदिततर्ककर्मकशवितर्कणचणः प्रामाणिकग्रामणीः प्रमाणयति, तस्याशस्याहङ्कार-प्राग्भारतिरस्काराय चारुविचारचातुरीगरीयश्चतुरनरचेतश्चमत्काराय च किञ्चिदुच्यते । हं हो मनस्विन् ! मान्यमनीषिमनोमनोहरविनोदाय प्रशस्तशब्दार्थसार्थविन्याससौव-नवोपन्यासप्रोल्हासलीलायितदर्शनाय च यदनुमानमवादि वादिवृन्दारकवृन्दपुरन्दरेण निष्प्रतिभप्रातिभवता भवता तत्र 'आदौ हेतुना साध्यसिद्धिर्विधेया धीधनेन' इति कृत्वा साध्यमेव किञ्चिद् विचार्यते ।

यथाहि—यदत्र पवित्रानुमाने साध्यमभ्यधायि भाग्यलभ्यसम्यहर्षप्रकर्षाधायि तत् किं स्वरूपतः सिद्धस्वभावं बोध्यादसिद्धस्वभावं वा ? न तावदसिद्धस्वभावम्, तस्य हि सकलोपाख्याविकलताविख्यातखरविषाणप्रख्यत्वेन साध्यत्वाऽघटनात् । तथारूपस्यापि साधने सप्रश्रयाश्रयासिद्धेर्दुर्निवारत्वात् । साध्यस्वरूपासिद्धौ चेह हेतोः 'यत्र यत्र साधनं तत्र तत्र साध्यम्' इत्येवंरूपव्याप्तिः तदुपपत्तिप्रकाशनोपक्रमोऽपि बन्ध्यास्तनंधयभाग-धेयवर्णनमिव कस्य हास्याय न स्यात् प्रशस्यात्मनः ? ।

अथ सिद्धस्वभावमिति मन्येथास्तथापि किं तद् भवतः सिद्धस्वभावमुत सर्वेषां वा ? न तावत् सर्वेषाम् । न हि कोऽपि विकसत्प्रवेकविवेकवाचस्पतिः सर्वेषां सिद्ध-स्वभावसाध्यसाधनाय चेकिलश्यते । न हि क्वापि धवलस्य धवलीकरणम् पिष्टस्य पेष-णम् चर्वितस्य चर्वणं वा केनापि दृष्टमिष्टं वा ।

अथ भवत इति संमतं तर्हि तत्रापि तत् किमभीप्सितं भवेदनभीप्सितं वा ? नाऽनभीप्सितम्, यतः स्वानभिप्रेते साध्ये साध्यमाने धीमतोऽनित्यत्वसाधने साङ्ख्य-

स्येवानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणत्वदूषणापत्तिः पक्षेऽनिवारणीया स्यात् । अथाभीप्सितमपि किं भवतः सर्वेषां वेति द्वयी गतिः । न तत्राग्रेत्वरी प्राग्रहरा गतिः, सर्वेषामभीप्सितत्वे विप्रतिपत्तेरभावेन साध्योपन्यासस्य मुधा प्रयासप्राप्तेः । अथ भवत एवेति प्राग्रहराऽग्रेतेना गतिर्मतिमता प्रतायते । तत्रापि किं तद् विशेषरूपं स्यादुताहो सामान्यरूपं वा ? न तावद् विशेषरूपम्, तस्य हि नियतैकधर्मव्यक्तिमात्रनिष्ठत्वेनान्यत्राननुयायित्वात् । तथात्वे च निदर्शनस्य साध्यविकल्पा कलावता कथमुन्मूलनीया ? अन्वयव्याप्तिरपि साध्यसाधनयोः सपक्षसद्भावबलेन जल्प्यमाना प्रलापमात्रमेवात्र । अथ सामान्यरूपम् तत्रापि किं तन्नित्यमनित्यं वा स्यात् ? न तावन्नित्यं तस्य साध्यत्वायोगात् । पूर्वमसाध्यमधुना तु साध्यमिति स्वभावभेदापत्त्याऽनित्यत्वप्राप्तेः । भवतु वा नित्यं परम् अर्थक्रियासंमुखं वा तद्विमुखं वा ? अर्थक्रियासांमुख्यं तस्य क्रमेण यौगपद्येन वा ? इत्याद्यनेकानल्पविकल्पकल्पनाया अपरिसमाप्तेर्न साध्यसिद्धिर्युगान्तेऽपि ।

अथैतद्व्यात् तत् साध्यमनित्यमङ्गीकुर्वीथाः । तत्रापि किं तत् क्षणिकं वा कियत्कालावस्थायि वा स्यात् ? न तावत् क्षणिकम्, तस्य हि तथात्वे द्वितीयक्षणभावी हेतुः किं साधयेत् । न हि पूर्वमेव यशःशेषस्य पश्चाच्चिकित्साप्रस्तावः; साध्यस्य तु क्षणविनाशित्वे हेतोराश्रयासिद्धिवन्धकीकलङ्कोऽपि केन पराक्रियते ?

अथैतदोषदोषाचरप्रचारत्रस्तः कियत्कालावस्थायि साध्यं मन्येथास्तत्रापि किं तत् प्रतीतप्रतीतं वा बोभूयेत ? प्रतीतमपि किं [सर्वपेक्षया] भवदपेक्षया वेति पक्षद्वयी । सर्वपेक्षयेति पक्षे कक्षीक्रियमाणे समाप्तिसौधमध्यमध्यासीन एव विवाददुर्धरकेसरी यतः सर्वप्रतीते वस्तुनि 'आपो द्रवाः' इत्यादिवद् विवादायोगात् । तस्यापि साधने न मन्दरपुरन्दरादयोऽपि साध्यत्वमासादयेयुः । प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणत्वपक्षदूषणापत्तेरनिवार्यत्वात् । न हि कोऽपि मनस्वी [सर्वस्वी] कृतप्रतीतसाध्यसाधनाय साधनोपन्यासक्लेशमाशेश्रीयते । अथ भवदपेक्षयेति पक्षोऽपि दक्षोदितेनोदितो न स्थेमानमधिगच्छति । तथाहि—तत् साध्यं भवतः प्रतीतं प्रमाणतोऽन्यथा वा ? न तावदन्यथा, अतिप्रसक्तिपराहतत्वेन युक्तिरिक्तत्वात् ।

अथ प्रमाणतस्तत्प्रतीतिरिति प्रणिगद्येत चातुर्वैधह्येन । तत्रापि किं तत् प्रमाणं सामान्यात्मकं विशेषात्मकं वा ? सामान्यात्मकमपि किं ज्ञानं वाऽन्यद् वेति विकल्पयुगली मञ्जुलमरालयुगलीव विमलीभावमाविभ्रती प्रतीतिपथमवतेतीर्यते । अन्यदपि किं सन्निकर्षो वा कारकसाकल्यं वा ? द्वयोरप्येतयोरज्ञानि(न)त्वेन स्वपरानिश्चायक-

त्वात् प्रमाणप्रगुणानुपपङ्क्तौ प्रवेशानर्हत्वात् पवित्रश्रोत्रियश्रेणाविव चाण्डालस्य । ज्ञानमपि किमबाधितानुभवस्वभावं किं वाऽव्यभिचार्यनुभवस्वभावं भवेदिति विकल्पद्वयं भीमार्जुनद्वयमिव समप्रतिपक्षपक्षविक्षेपबद्धकक्षं पुरस्ताद् विस्फुर्तिमत् प्रसरीसर्ति । तत्राप्याद्ये पक्षे तस्याबाधितत्वं किं तात्कालिकं कालान्तरीयं वा परिकल्प्यते । न तावत् तात्कालिकम्, गुरुतरमरुमरीचिकानिचयचुम्ब्युदकादावतिप्रसक्तिपराभूतत्वेन विदुषामनादरणीयत्वात् । कालान्तरीयबाधविरहस्यासर्वज्ञाऽविज्ञेयत्वात् । तन्नाबाधितानुभवस्वभावं ज्ञानं प्रमाणत्वेन प्रीणयति प्रवणान्तर्वाणिप्राणिगणान् । द्वितीयोऽपि विकल्पो नानल्पकल्पनातल्पमधिरोहति । तत्रापि किं यत्रार्थस्तत्र ज्ञानमिति देशतः किं वा यदाऽर्थस्तदा ज्ञानमिति कालतो वाऽव्यभिचारित्वं प्रोच्येत प्राञ्चच्चातुरीगरीयसा । उभयथाऽपि न घटाकोटिमाटीकतेऽव्यभिचारित्वम् यतो ज्ञानार्थयोर्विलक्षणस्वभावत्वेन पृथक् पृथक् देशावस्थायित्वेन पूर्वोत्तरकालभावित्वेन च परस्परमविनाभावस्य स्वप्नान्तरेऽप्यविभावेनात् । तन्न सामान्यात्मकप्रमाणतो भवतः साध्यप्रतीतिः प्रीतिमुत्पादयेत् ।

अथ विशेषात्मकमिति मतिः सापि न मतिमतां रतिदायिनी यतस्तदपि किं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा स्यात् ? । प्रत्यक्षमपि किमैन्द्रियमतीन्द्रियं वा ? अतीन्द्रियमपि योगिसत्कम् मानसं वा ? न तावद् योगिसत्कम्, तस्य च साम्प्रतकालीनानां मलीमसात्मनां दूरापास्तत्वात् । नापि मानसम्, तस्यापीन्द्रियानुयादित्वेनेन्द्रियाध्यक्षोक्तदोषावकीर्णत्वात् । ऐन्द्रियमपि किं भवदीयम् सर्वीयं वा ? न तावत् सर्वीयम् यतः सर्वेषां प्रत्यक्षप्रतीते वस्तुनि पुरःपरिस्फुरत्स्फुटघटवद् विसंवादासम्भवेन साध्यत्वाऽयोगात् । भवदीयमपि किं सविकल्पकं निर्विकल्पं वा स्यात् ? सविकल्पकमपि किं संवादोपेर्जे(तं) वाऽन्यथा वा । संवादोऽपि तस्य किं स्वतः परतो वेत्याद्यावर्तनेन परोलक्षैरपि वर्षैर्न विकल्पकल्पनाऽनल्पजल्पविश्रान्तिः । नापि निर्विकल्पकम् तस्य शब्दप्रवेशावकाशाभावेन असत्कल्पत्वात् । नाप्यनुमानम्, तदपि किं प्ररूप्यमाणं प्रामाणिकेनैतदेव स्यादन्यदेव वा ? । एतदेवेति पक्षे परस्पराश्रयः सप्रश्रयमाश्रयत्येव । अथान्यदेवेत्युच्यते तर्हि न गर्हिताऽनवस्थावल्लिरुल्लसन्ती [शक्या व्यावर्तयितुम्] । आगमोऽपि भवदीयोऽन्यदीयो वा ? इति चर्च्यमानो जगदर्च्यचतुरमचर्चिकाभिर्न क्षणमपि विश्राणयति मनोविनोदं सुमनोजनानाम् । तन्न प्रतीतं साध्यम् ।

अथाप्रतीतमिति विकल्पो जल्पोद्यतैर्जल्प्यते तत्रापि किमप्रतीतत्वं वादिनः प्रतिवादिनो वा आहोस्विद् द्वयोर्वैति त्रयी गतिः । न तावद् वादिनः यतस्तस्य साध्याप्रतीतौ साध्योद्भावनाऽभावान्निग्रहस्थानापत्तेश्च । अथ प्रतिवादिनोऽपि तदप्रतीतिः किं तदसत्त्वेन प्रमाणाविषयत्वेन उतायथार्थत्वेन वा स्यात् ? इति विकल्पत्रयी त्रिनेत्रपवित्रनेत्रत्रितयीव

त्रौकते । तत्राद्यो नानवद्यः यतः साध्यसत्त्वस्य पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् । नापि द्वितीयः । न हि कोऽपि प्रामाणिकग्रामणीः प्रमाणाविषयीभूतस्य साध्यस्य प्रमाणविषयीकरणाग्रणरणकपरायणो बोध्यते । किञ्च, साध्यस्य प्रमाणाविषयत्वे हेतुप्ररूपणमपि निराश्रयत्वमशिथ्रियदेव । न हि क्वापि मातरमन्तरेण सुतरतनजननमहोत्सवः प्रोत्साहशालिनाम्, ग्रामं विना वा निस्सीमाभिरामसीमानिवेशव्यवस्था । अथ तृतीयेऽपि साध्यस्यायथार्थत्वं किं प्रमाणनिराकृतत्वेन उत व्यभिचारित्वेन किं वा विसंवादित्वेन प्रणिजागधेत ? प्रमाणनिराकृतत्वमपि किं तदानीम् कालान्तरे वा ? तदानीमित्यङ्गीकारे ‘अनुष्णः कृष्णवर्त्मा’ ‘कृतकमाकाशम्’ ‘शुचि नरशिरःकपालम्’ इत्यादिवत् प्रमाणादिनिराकृतत्वेन साध्यत्वाऽघटनात्, हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वापत्तेश्च निराकृतस्वसाध्यधर्मविशेषणताकुट्टिनी पक्षपृष्ठिलग्रा कथं निवारणीया वा । कालान्तरे प्रमाणनिराकृतत्वस्य सम्प्रत्यात्मनामविषयत्वात् । तत्र निराकृतत्वेनाऽयथार्थत्वम् । नापि व्यभिचारित्वम् । तत्रापि किं यत्र यत्र साधनं न तत्र तत्र साध्यमिति देशतः किं वा यदा यदा साधनं न तदा तदा साध्यमिति कालतो वा ? किं चातः । उभयथापि व्यभिचारित्वे हेतोरनैकान्तिकताकलङ्कपङ्कपङ्किलत्वं कथमपि न प्रक्षालयितुमलं भूयते । किञ्च, भवताऽपि साध्यसाधनयोर्देशकालाभ्यां व्याप्तिप्रकटनपटुतामन[ङ्गीकारात्] व्यभिचारित्वेऽस्य स्वयमेव निराकरिष्यमाणत्वात् । तत्र व्यभिचारित्वम् । विसंवादित्वमपि किं संवादाभावेन वा स्यादुत विरुद्धसंवादेन वा ? यद्याद्यः प्रकारः प्रचारकारी तदा हेतोरसिद्धता प्रोद्धतपामरोपरीरम्भारम्भवद् दुर्भगीभावस्य ऋभुविभुनापि पराभवितुमशक्यत्वात् । द्वितीये तु विरुद्धता उद्धतबुभुक्षितराक्षसी साधनस्य कण्ठपृष्ठविलग्रा न कथमपि पश्चात्कर्तुं प्रभूयते भूतपतिनापि । तत्र साध्यस्याप्रतीतता सम्भविनी । तदभावे दुरुपपादमेव साध्यम् । तदभावे हेतोर्व्याप्तिवर्णनं सकर्णानां गगनाङ्गणोद्धतप्रगुणारविन्दलीलामनुशीलयत्यविकलां कलाशालिनाम् ।

अथ भवतु भवदभिमतं यथाकथञ्चित् साध्यम् । न तत्र वयं विवदामहे । परं “विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः” [प्रमाणवा० ३.२६] साध्यसिद्धिनिबन्धनमिति कृत्वा सोऽपि कश्चिद्विचारपदवीमधिरोप्यते । तथाहि—स किं भवन्निरूपितो हेतुः सकलकलाशालित्वान्तःसमीहितसल्लक्षणपुरस्कृतः स्यादाहोस्वित् परोलक्षदक्षविक्षेपितलक्षणवैमुख्यसमालिङ्गितो वा ? इति पक्षोभयी । तत्र यदि द्वितीया भित्तिर्हि हेतोर्निर्लक्षणत्वेन साध्यसिद्धावकिञ्चित्करत्वात् । अकिञ्चित्करस्य च कार्यसिद्धावनादरणीयत्वात् । न हि कोऽपि प्रामाणिकीभूय भूयः प्रामाणिकसभायां निर्लक्षणत्वेनाकिञ्चित्करं हेतुमभिदधीत । अथ प्रथमा भिदा यदा प्रतीतिपथातिथीक्रियते तदा निशिततरदुर्झरधारो-

द्वुरातिवक्रचक्रकनिपातनिर्दलितमस्तकत्वान्नोच्छ्वसितुमभ्युत्सहते । तथाहि—हेतुः स्वात्मनः सिद्धिसौधाधिरोहाय साक्षादक्षामलक्षणप्रणयितामपेक्षते, लक्षणं च व्याप्ति-प्राप्तिम्, व्याप्तिरपि हेतुम्, हेतुश्च लक्षणम्, लक्षणं च व्याप्तिम्, व्याप्तिरपि हेतुम्, हेतुश्च लक्षणमित्यावर्तः प्रवर्ततेऽतः स्फुट एव सर्वतो धारालकरालचक्रकप्रचारः सुरेश्वरगुरु-णापि प्रणाशयितुमशक्यत्वात् । तथा हेतुः स्वसिद्धये लक्षणमुखप्रेक्षितामवलम्बते, लक्षणमपि स्वसिद्धयर्थं व्याप्तिद्वारा हेतुमिति दुरुत्तरेतरेतराश्रयोऽपि सप्रश्रयं पृष्ठिलग्नौ न मनागपि विश्रामाय मनो वितनोति ।

अथ बोध्यतां सतां माननीयो युष्मदीयो हेतुरयं कथमपि लक्षणलक्षितः । परं किं तल्लक्षणं लक्षणज्ञैः प्रज्ञाप्यते प्रज्ञाऽवज्ञातपुरुहूतसूरिभिः । अथ निश्चितव्याप्तिम-ल्लिङ्गमिति तल्लक्षणमिति चेत् ननु केयं व्याप्तिः ? निश्चिताविनाभाव एव व्याप्तिरिति चेत् तर्हि कोऽयमविनाभावः ? किं साधनसद्भावे साध्यसद्भाव इत्यन्वयरूपः केवलः प्ररूप्येत, किं वा साध्याभावे साधनाभाव इति केवलव्यतिरेकस्वरूपः, उतोभयथा वा ? इति कल्पनात्रितयी प्रगुणगुणत्रयीव सर्वत्राप्रतिहतप्रसरा प्रसरीसरीति । तत्र ताव-दाद्या हृद्या न विद्यावतां हृदि, यतः केवलव्यतिरेकिणो हेतोरहेतुत्वप्राप्तेः । केवल-व्यतिरेकिणोऽन्वयित्वेन पक्षादन्यत्रापि सद्भावे केवलव्यतिरेकित्वायोगात् । केवला-न्वयरूपाविनाभावादेव व्याप्तिसमाप्तौ 'सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्वात्' इत्यादि केवलव्यतिरेक्यनुमानानां 'पर्वतोऽयं वह्निमान् धूमात्' इत्याद्यन्वयव्यतिरेक्यनुमानानां [च] प्रामाण्यप्राणव्यपरोपणपापसन्तापः कथं शान्तिं प्रापणीयः । नापि द्वितीया, केव-लान्वयिनि हेतावव्याप्तिप्राप्तेः । न हि केवलान्वयिनः क्वापि साध्याभावसाधनाभावौ सम्भवतः । साध्यसाधनयोः क्वाप्यभावे च सकलवस्तुनिष्ठत्वलक्षणस्य केवलान्वयि-त्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । नापि तृतीया अद्वितीयानन्दाय । अन्वयव्यतिरेकिणि तत्सद्भावेऽपि केवलान्वयिनः केवलव्यतिरेकिणश्च प्रत्येकं तदभावात् । एवं च केवला-न्वयि-केवलव्यतिरेकिहेत्वोः प्रामाण्यं सकलप्रमाणशास्त्रोक्तं कथं निर्वाहणीयम् ?।

किञ्च, भवतु निश्चिताविनाभावो हेतुलक्षणम् परम् अविनाभावनिश्चयोऽपि दुरु-पपादः । तथाहि—अविनाभावो हि साध्यसाधनयोः परस्परं सार्वत्रिकदेश-सार्वदिकका-लाऽव्यभिचारित्वम् । तन्निर्णयश्च साम्प्रतं सर्वज्ञमन्तरेणेतरेण कर्तुं न पार्यते । न हि कतिपुचिद् व्यक्तिषु कदाचित् साध्य[साध]नयोरव्यभिचारित्वोपलब्धावपि सार्वदिकः सार्वत्रिकश्च तथाभावः सम्भावयितुमपि शक्यः । कुत्रचित्कदाचिदन्यथाभावोऽपि विभा-व्यत एव गोपालघटी-शक्रमूर्धादौ धूमसद्भावेऽपि वह्नेरनुपलम्भात् । तन्न निश्चिताविना-भावो हेतोर्लक्षणत्वेन प्ररूपणीयो निपुणशिरोमणिभिः ।

अथवाऽस्तु सलक्षणो हेतुः परं तल्लक्षणमपि सलक्षणं [विलक्षणं] वा स्यात् ? विलक्षणत्वक्षितिः क्षितिपतिनापि न रक्षितुं क्षमीभूयते । सलक्षणत्वे तस्यापि लक्षणं प्ररूपणीयम् । एवमनवस्थादौस्थ्यं तदवस्थमेव ।

किञ्च, तल्लक्षणं सकलस्वलक्ष्यव्यक्तिभिः सह निश्चितव्याप्तिकं कथ्यते किं वाऽ-निश्चितव्याप्तिकमिति गतिद्वयम् । तत्र न तावदनिश्चितव्याप्तिकम् तस्यातिव्यापककलङ्क-पङ्किलत्वेन लक्षणत्वाभावात् उन्मत्तवाक्यवत् । अथ निश्चितव्याप्तिकम् तर्हि किं सक-लस्वलक्ष्यव्यक्तिभिः सह लक्षणस्य व्याप्तिनिश्चयः[?] प्रमाणात् प्रमाणकोटिमारोपणीयोऽ-नणीयोधिषणैरप्रमाणाद्वा ? न तावदप्रमाणादप्रमाणस्य निश्चायकत्वाघटनात् । यदि पुन-रप्रमाणमपि निश्चायकमित्यनुताप्यते शिष्टप्रशिष्टैस्तदा समग्रप्रमाणान्वेषणं निष्प्रमाण-कोटिमाटीकिष्ट स्पष्टमेवेष्टसाधकम् अप्रमाणादपि निश्चायकार्थपरम्पराभ्युपगमात् ।

अथ प्रमाणाद् व्याप्तिनिश्चय इत्युररीचकं रांचक्रे तार्किकचक्रचक्रवर्तिना तर्हि तत् किं प्रमाणं सलक्षणं विलक्षणं वा ? विलक्षणत्वे पूर्ववद् दोषमपीकालुष्यपोषः । सलक्ष-णत्वे तु तल्लक्षणं निश्चितव्याप्तिकं लक्ष्यव्यक्तिभिः सहानिश्चितव्याप्तिकं वा ? अनिश्चितत्वे पूर्वलक्षणेन किमपराद्धं तव येन तन्निराकुरुषे । निश्चितत्वे तु निश्चयोऽपि किं प्रमाणा-दप्रमाणाद् वा ? प्रमाणमपि सलक्षणमलक्षणं वेत्याद्यावर्तनेन सतताऽनवस्थास्थिरदौस्थ्य-निस्सीममहिमा न हि मानशालिना कल्पान्तेऽपि व्यपासितुं शाश्वयते ।

अथास्तां प्रशस्तान्तर्वाणिमान्यात् प्रमाणाल्लक्षणस्य व्याप्तिनिश्चयः सचेत-साम् । परं किं तत् प्रमाणम् प्रामाणिकं मन्यैः प्रमाणीकरिष्यते—किं प्रत्यक्षमाहोस्वि-दनुमानं वा ? प्रत्यक्षमपि किं भवदीयमन्यदीयं वा समासादयत्युदयपदवीम् । भवदीय-मध्यक्षं भवदीयसौधमध्यसञ्चारिसहचारिण्याः पुरः सञ्चार्यमाणं चारिमाणमाचनीस्क-द्यते । किञ्च, एतद्वेतुलक्षणं सकलकलापव्यापिनीसमग्रस्वलक्ष्यव्यक्तीव्याप्नोतीति भवदीयमध्यक्षं निश्चिनोतीति कस्य मनस्विनो मनसि विश्वासाय जाजायते । एवं चावापन्नोपनता भवतः सर्वज्ञतापत्तिः । तथा च कुचर्चचर्वणं नीरसस्रस्तरसभक्षण-प्रायमनाश्रयणीयमेव भवेत् । तन्न भवदीयप्रत्यक्षाल्लक्षणव्याप्तिनिश्चयः । अन्यदीयमपि प्रत्यक्षं लक्षणव्याप्तिनिश्चायकं भवता ज्ञातमज्ञातं वा भवेत् । अज्ञातत्वे भवतो वराकस्य किमायातम् । न हि महिमसत्तमसोमदत्तगृहेऽनणुमणिगणश्रेणिसम्भवे सम्भ-वेद् भवतोऽमुद्रदारिद्रमुद्राद्रावणं द्रावणम् । अथ ज्ञातमिति मतिस्तर्हि तज्ज्ञातृत्वमपि ज्ञाना-दन्यतो वा ? ज्ञानमपि किं भवदीयं परकीयं वा ? उभयमपि किं प्रत्यक्षरूपमनुमान-रूपं वा ? प्रत्यक्षानुमाने अपि निश्चितप्रामाण्ये उतान्यथा इत्याद्यावर्तनेन न क्वापि विक-ल्पकल्पना कल्पान्तेऽपि विश्राम्यति । अथ भवतु वा यस्य कस्याप्यध्यक्षवृत्तिमान्यं

साक्षाल्लक्षणव्याप्तिनिश्चायकम्, परं तदपि किं विलक्षणं [सलक्षणं] वा भवेदिति भेद-
द्वयी । नाद्या निरवद्या, यतो विलक्षणत्वेनाकिञ्चित्करत्वापत्तेः । द्वितीयमिदि तु सल-
क्षणमध्यक्षं निश्चितप्रामाण्यम् किंवा अनिश्चितप्रामाण्यं स्यादिति विकल्पौ । अनिश्चित-
प्रामाण्ये अतिप्रसङ्गरङ्गतुङ्गमातङ्गसङ्गमोल्लासः । निश्चितप्रामाण्यमित्याद्ये विकल्पे
तन्निश्चयोऽपि किं [स्वतः परतो वा] ? स्वतः प्रामाण्यनिर्णये सर्वेषामविप्रतिपत्ति-
प्रसक्तिः । तथा च भ्रान्ताभ्रान्तव्यवस्था दुरवस्थास्थानीमाशिश्रियदेव । तैम(मि)रिका-
दिप्रत्यक्षाणामपि प्रामाण्यं केन प्रोद्धटेन पराभूयेत ? परतः प्रामाण्याङ्गीकारे परमपि
ज्ञानम् ? किमन्यद् वा ? नान्यत् तस्याश्रुतेः । श्रुतावपि स्वपरानिश्चायकत्वेन प्र(प्रा)-
माण्यायोगात् । ज्ञानमपि किमेकसन्तानम् ? भिन्नसन्तानं वा ? एतद् द्वयमपि किमे-
कजातीयम् ? [भिन्नजातीयं] वा ? उभयमपि किं निश्चितप्रामाण्यमन्यथा वेत्यादि
पूर्ववत् सकलविकल्पावतारणेनान्यथादोषकालुष्याददयकदर्शनातादवस्थं गीर्वाण-
प्रभुणापि पराणे तुमशक्यत्वात् । तन्न प्रत्यक्षाल्लक्षणव्याप्तिनिर्णयः प्रीणयति ।

अथानुमानं लक्षणव्याप्तिनिश्चायकं यदि जागदीषि मनीषिजनरञ्जनाय तर्हि किमे-
तदेव स्यात् ? अन्यदेव वा ? एतस्माल्लक्षणव्याप्तिनिश्चयेऽन्योन्याश्रयः प्रथितोऽतिशिरव-
सरागतः कथं पराणुद्यते सार्ववैद्यवैशाखहृद्यहृदयैः सहृदयैः ? । तथाहि—एतस्मादनुमाना-
ल्लक्षणव्याप्तिनिर्णयसिद्धिः, लक्षणव्याप्तिनिर्णयसिद्धौ चैतदनुमानसिद्धिरिति । अन्यदपि
किं सलक्षणम् विलक्षणं वा ? अलक्षणस्य निश्चायकत्वे सर्वानुमानलक्षणप्राणव्यपरोपण-
प्रगुणपापपङ्ककालिमा न प्रलीयते । अथ सलक्षणम्, तत्रापि किं तल्लक्षणं निश्चितम्
अनिश्चितं वा ? निश्चयोऽपि प्रमाणादप्रमाणाद् वा ? प्रमाणमपि प्रत्यक्षमनुमानं वेत्यादि-
नाऽऽवर्तनेन युगसहस्रैरपि न सलक्षणहेतुसिद्धिः साधीयस्तां देधीयते ।

किञ्च, हेतुः सलक्षणश्चेद् भवतः सम्मतस्तर्हि तल्लक्षणं सामान्यात्मकं वा बोभू-
यात् ? विशेषात्मकं वा ? न तावत् सामान्यात्मकम्, तस्यानुवृत्तिप्रत्ययजनकत्वेन व्यावृ-
त्तिधर्मविशेषरूपत्वात्, 'व्यतिरेकी हेतुविशेषो लक्षणम्' इति वचनात् । अथ स्वव्यक्ति-
ष्वनुवृत्तिस्वभावत्वेऽपि सकलाहेतुव्यक्तिव्यावृत्तिजनकत्वेन सामान्यरूपस्यापि तस्य न
लक्षणमनुपपन्नमिति चेत् तर्ह्यनुवृत्तिव्यावृत्तिरूपोभयस्वभावत्वेन सामान्यविशेषात्मक-
त्वापत्तिः स्यात्, तथा च विरोधः सानुबन्धः कथं न भवेत् ? । अथास्तु वस्तुवृत्त्या सामा-
न्यात्मकं लक्षणम्, परं तत् किं सकलहेतुव्यक्तीनामेकमनेकं वा कथ्येत तथ्यवादिनाः ?
यद्येकं तर्हि निखिलहेतूनामेकलक्षणलक्षितत्वेन भेदाभावप्रसक्तेः लक्षणभेदाऽविनाभूत-
त्वाद्वि लक्ष्यभेदस्य । तथात्वे च केवलान्वयि-केवलव्यतिरेकिहेतुभेदकथा कथाशेषतामेव
विशेषयेत् । किञ्च, एकमपि लक्षणं सकलस्वहेतुव्यक्तिषु वर्तमानं किं सामस्त्येन प्रव-

रोवृत्येत ? किंवा एकदेशेन ? इति द्विपक्षीराक्षसी प्रत्यक्षीवोभवीति । तत्र यदि प्रथमः प्रथ्यते प्रथीयः स्वान्तैस्तदा तस्य नियतैकहेतुव्यक्तिपरिनिष्ठितत्वेन समस्तान्यहेतुव्यक्तिषु वर्तनाऽनुपपत्तेः । तथा च व्यक्तमेवापरहेतुव्यक्तीनामलक्षणत्वापत्तिविपत्तिः सप्रसत्तिः । अथैतदभयादेकदेशेनेति पक्षः साक्षाद्विशुद्धोभयपक्षैर्दक्षैः कक्षीकरिष्यते तदा सकलसाधनव्यक्तीनां लक्षणैकैकदेशलक्षितस्वैकैकदेशान् विहाय शेषापरदेशेषु निर्लक्षणत्वं जायमानं केनोत्कटेनापि पराचेक्रियेत । तथा लक्षणस्य सामान्यात्मकत्वेन सांशतापत्तिरपि दुर्निवारा । सामान्यस्य निरंशत्वेन तदात्मलक्षणस्यापि निरंशत्वात् । तत्र निखिलहेतुव्यक्तीनामेकं लक्षणमाख्यायमानं सङ्ख्यावतां ख्याताये जायेत । अथानेकमित्यङ्गीक्रियते तदापि विशेषरूपतापत्तिः, अनेकरूपत्वाद् विशेषाणाम् । तत्र च पुरस्तान्निराकरिष्यमाणविशेषात्मकपक्षदूषणोद्घोषणाऽनिवारितप्रसरेति नानेकरूपमपि लक्षणं प्ररूपणीयम् । तन्न सामान्यात्मकं लक्षणं हेतोरनुगुणम् ।

अथ विशेषात्मकं तर्हि तस्य [लक्षणत्वानुपपत्तिः] नियतैकस्वहेतुव्यक्तिलक्षकत्वेन समग्राऽपरहेतुव्यक्तीनामलक्षकत्वात् स्वाश्रयमात्रविशेषकत्वाच्च । तथा चोक्तम्—“स्वाश्रयविशेषकत्वाद् विशेषाः” इति । अथ प्रतिहेतुव्यक्ति पृथक् पृथक् लक्षणमिष्यत इति स्वोक्त्यास्तर्हि लक्षणानन्त्यं केन वार्येत । हेतुव्यक्तीनामान्न्यात् तल्लक्षणानामपि तथाभावः सावधान एव विभाव्यते । तथात्वे च न कल्पान्तेऽपि सकलहेतुपरिज्ञानम् । तन्न विशेषात्मकमिति पक्षः सूक्षेपः ।

अथास्तु विशेषात्मकमपि, परं हेतोस्तद् बेभिद्यान्न वा ? यदि न बेभिद्यते तदा हेतुर्वा स्याल्लक्षणं वा , न तु पृथक् द्वयम् , परस्परमपृथग्भूतत्वेनैक्यापत्तेर्दुर्वार्यत्वात् । अथावेभिदीत् तर्हि हेतोर्निर्लक्षणत्वापत्तिसज्जनिलज्जकुट्टिनी कण्ठपीठनिविष्टा कथमुत्सारणीया । किञ्च, लक्षणस्य भिन्नत्वे ‘हेतोरेवेदं नान्येषाम्’ इत्येषा का विशेषानुरक्तचेतसां वचोवैचित्री । अथ हेतुना सह सम्बन्धाद्धेतोरेवेदं नान्येषामिति चेत् तर्हि कस्तयोः सम्बन्धः । लक्ष्यलक्षणभाव एवेति चेत् ननु सोऽपि सम्बन्धो हेतु-लक्षणाभ्यां भिन्नोऽभिन्नो वा बोभूयेत । अभिन्नत्वे हेतु-लक्षणे द्वे एव न तृतीयः कश्चिल्लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धः । भिन्नत्वे तु सोऽपि सम्बन्धस्ताभ्यां सम्बद्धोऽसम्बद्धो वा विशुद्धेद्बुद्धिनाऽभिधीयते । यद्यसम्बद्धस्तर्हि हेतु-लक्षणयोः सम्बन्धाभावस्तदवस्थ एव , यतो लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धस्य ताभ्यां सहासम्बद्धत्वेन पृथग्भूतत्वात् । अथ सम्बद्धस्तदा किं सम्बन्धात् अन्यथा वा ? । यदन्यथा तर्हि हेतु-लक्षणे अपि तथा किं न भवेताम्, किं लक्ष्य[ल]क्षणभावसम्बन्धकल्पनाऽनल्पकलेशेन । अथ सम्बन्धादिति मतिमता प्रोच्यते तर्हि सोऽपि सम्बन्धः

किं लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धेन सह सम्बद्धोऽसम्बद्धो वेत्याद्यावर्तनेनानवस्थादोषवि-
डम्बना निबिडं भवन्तं निपीडयन्ती न कथमपि विगमारामसम्मुखीनं मनो विरचयति ।
तन्न हेतोः सलक्षणत्वं कथमपि विचार्यमाणं चतुरचेतसि चमत्कारकत्वेन प्रतिवाभाति ।

अथ भवतु भवतुष्टिपुष्टये सलक्षणं साधनं परं तदपि सर्वत्र स्वसाध्यसाध-
नाय सम्यक् निश्चितायां व्याप्तौ सत्यां सत्यताञ्चितं साधीयः सावधाननिरवधिधीध-
नैरभिधीयते नान्यथेति रीतिः सुप्रीतये सुनीतिमताम् । तत्र तावत् व्याप्तिरेव परमा-
प्तप्रवीणैः सप्रणयं विचार्यमाणा न प्रमाणानुगुणताधिरोहिणी । तथाहि—व्याप्तिर्भवन्ती
किंसाधनसाध्यव्यक्त्योर्बोभोति १ उताहो साधनत्व-[साध्यत्व]जात्योर्वा २ आहोस्वित्
साधनवत्साध्यवतोः ३ किं वा साधनत्ववत्साध्यत्ववतोः ४ उत साधनत्वसाध्यत्व-
योरिति ५ पक्षपञ्चतयीं त्रिजगद्विषयसञ्चारितया निरूपणीयाऽनणीयोऽनुपमस्व-
रूपरूपरसादिविषयपञ्चतयीव सकलजीवलोकविलोकनीया कनीयःकमनीयव्यापार-
सारा प्रसरीसरीति वरीयसी ।

तत्र नाद्यो विद्योतते सद्योविद्योतिविद्योद्योगिहृदयसहृदयसमुदयसदसि प्रणिग-
द्यमानः । यतो व्याप्तिर्हि त्रिकालविषयी साध्यसाधनसम्बन्धः, तदग्रहणस्य च व्यक्ती-
नामानन्त्येन सर्वदाऽप्यसम्भवात् । न हि सर्वज्ञं विना केनापि सर्वव्यक्त्यो विशेषतो-
ऽवगम्यन्ते । एवं च सति सर्वोपसंहारवती यावता व्याप्तिर्न विज्ञायते न तावता
साध्यसाधनयोः सार्वत्रिकी सार्वकालिकी च प्रतिबन्धसिद्धिरुल्लालयेत । न च
सार्वत्रिकप्रतिबन्धसिद्धिमन्तरेण काप्यनुमानं प्राणसंधारणाय प्रगुणायते । तन्न
व्यक्तिरूपयोर्व्याप्तिरिति पक्षः क्षेमकारः । किञ्च, साध्यसाधनयोर्व्याप्तिः किं 'यत्र
यत्र साधनं तत्र तत्र साध्यम्' इति देशरूपा निरूप्येत, किं वा 'यदा यदा साधनं
तदा तदा साध्यम्' इति कालरूपा, युगपदुभयस्वभावा वा ? पक्षत्रयमपि विचारपद-
वीमारोप्यमाणं कृपापात्रतामेवावगाहते । तथाहि—उद्गतो नभश्चन्द्रः, जलचन्द्रो-
दयदर्शनात्, आसीत् पूर्वस्मिन् देशे वृष्टिः, उत्तरत्र तथाविधवारिपूरविलोकनात्,
भविष्यति वारिवाहवृष्टिः, तादृग्वारिवाहविभावनात्, उदेष्यति रोहिणी, कृत्तिकोद-
यात्, उदेष्यति श्रवः सविता, अद्यतनादित्योदयदर्शनात्, उदगाद् मुहूर्तात् पूर्वं पूर्वफल्गु-
नी, उत्तरफल्गुनीनामुदयोपलब्धेरित्याद्यनुमाना-नामनेकेषां देश-कालोभयेभ्यो विप्रकृष्टानां
कार्यकारण-पूर्वचर-उत्तरचरहेतुविशेषाणां देशकालोभयैः क्वापि व्याप्यनुपपत्तेरहेतुत्व-
प्राप्तेः । तथा च सकलानुमानप्राणप्रहाणपापव्यापारपङ्ककालिमा न प्रलीयते कल्प-
कोटिभिरपि । अपि च यदि 'यत्र यत्र साधनं तत्र तत्र साध्यम्' इति देशतो व्याप्ति-

रुररीचरीक्रियते तर्हि साध्येऽपि साध्यापत्तिः केन निषिध्येत । तद्यथा 'यत्र यत्र साध्यं तत्र तत्र साधनम्' इत्येवंविधीयमाने यथा साध्ये साधनं तथा साधनाविनाभूतं तत्र साध्यमपि विलोक्यतेऽन्यथा हेतोरनैकान्तिकत्वप्राप्तेः । साध्ये साधनसद्भावेऽपि साध्याभावात् तेन च व्यभिचारात् । साध्ये साध्याङ्गीकारे च सप्रश्रयोऽयमात्माश्रयः स्वात्मबन्धुः कथं न प्राघुणकीभवेत् । देशव्याप्तिमात्राङ्गीकारे समप्रजाग्रत्प्रामाणिकमान्ये धूमानुमानेऽपि सत्यताभिमानोऽभिमानशालिना कथं प्रथापथमानीयते । तत्र च देशव्याप्तेः स्वप्नदशायामपि विभावनाऽभावात् । तथाहि—गगनमण्डलतलावलम्बी धूमः, पर्वताखर्वनितम्बसम्बन्धी च घूमध्वज इति क्व देशव्याप्तिरिति ।

नापि साधनत्वसाध्यत्वजात्योरित्येवंरूपो द्वितीयोऽद्वितीयोचितमुखायान्तर्मुखाणाम् । न हि क्वापि यत्र साधनत्वरूपा जातिस्तत्र साध्यत्वरूपा जातिरिति प्रतीयते स्वस्वव्यक्तिनिष्ठयोस्तयोर्जात्योर्भिन्नाधिकरणत्वात् । न कदाचिदपि कुत्राप्यपेक्षितस्वाधिकरणा जातिरन्याधिकरणां जातिमपेक्षते स्वसिद्धये । न हि घटत्वं पटत्वाविनाभूतं पटत्वं वा घटत्वाविनाभूतं क्वापि कलावता विलोक्यते, तयोर्भिन्नाधिकरणत्वेनापेक्षितनियतैकस्वव्यक्तितया परस्परमपेक्षाया दूरापास्तत्वात् ।

तृतीयपक्षोऽपि तृतीयप्रकृतिसततानुकृतिप्रतिबद्धरतिः कस्य हि मतिमतो हास्याय न स्यात्, यतः केवलव्यक्तीनामिव व्यक्तिविशेषितव्यक्तीनामप्यानन्त्यात् । तत्र चासर्वविदा प्रतिबन्धस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तद्ग्रहणे च सर्वेषामयत्नोपनतसर्वज्ञत्वप्राप्तेः, पूर्वोत्तरचरादिहेतूनामहेतुत्वप्राप्त्यादिदूषणोद्धोषणाया अवारणीयत्वाच्च । तथा यः साधनवान् स साध्यवानिति न सार्वत्रिको विश्वासः क्वापि सम्पद्यते । गोपालघट्यादौ साधनसद्भावेऽपि साध्याभावस्य विभावनात् । किञ्च, यो यः साधनवान् स स साध्यवानित्येवं व्याप्तिसमये सर्वेषामपि साध्यवतां गृहीतत्वात् किं पुनस्तत्रानुमानप्रवर्तनेन । अथ व्याप्त्यवसरे साध्यवन्मात्रमेव साधनवद्व्यापकतया गृहीतं न तु नियतपक्षाश्रयः साध्यवान् इति चेत् तत्किमिदानीम् बहवः साध्यवन्तः ? । हन्त ! एवं साधनवन्तोऽपि बहवो भवेयुरिति तदानन्त्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति घटकुट्ट्यां प्रभातम् ।

चतुर्थोऽपि न प्रार्थनीयः सार्थकत्वेन । जातिविशिष्टव्यक्तीनामप्यानन्त्येन पूर्वोक्तदूषणानतिवृत्तेः ।

नापि पञ्चमश्चमत्कारकारी गरीयस्ताङ्गतानाम् । न हि नियतैकव्यक्त्यविनाभाविनी जातिः स्वपृथग्भूतान्यव्यक्त्या सहाविनाभावमुत्पादयेत् । तत्र व्याप्तिकरणोपायो निरपायोऽस्ति येन तद्वलेन साधनं साधीयः स्यात् ।

अथ भवताद् वा भवतामभिमतता साध्यसाधनव्यक्त्यादीनां यथाकथञ्चिद् व्याप्तिः परं परस्परं साध्यसाधनयोः सा भवन्ती प्रमाणेन निश्चयपदवीमाप्यते प्रामाणिकप्रकाण्डै-
रन्यथा वा ? न तावदन्यथाऽतिप्रसक्तेरविश्वासाच्च । तथा च कुमारिलः —

प्रमाणवन्त्यदृष्टीनि कल्प्यानि सुबहून्यपि ।

वालाग्रशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः ॥ [तन्त्रवा० २.१.२.५]

अथ प्रमाणेन । तत्रापि किं प्रत्यक्षेण १ किं वानुमाने[न] २ उताऽर्थापत्या ३ आहोस्विदभावप्रमाणेन ४ अथ किं वा तर्केण ५ इति स्फुरदनल्पजल्पोल्लासिनी विकल्पपञ्चतयी समग्रप्रतिपक्षपक्षविक्षेपदक्षा साक्षात् प्रत्यक्षीबोभेति ।

न हि तत्राध्यक्षेण व्याप्तिनिर्णयः क्वापि कर्तुं पार्यते श्रीमदार्यैः । न हि सकल-
व्यक्तिवर्गनिष्ठस्यान्वयस्य व्यतिरेकस्योभयस्य वा प्रत्यक्षत्वमसर्वज्ञस्य सम्भवति ।
तत्प्रत्यक्षत्वे वाऽनुमानप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यप्राप्तेः स्पष्टमेव निष्ठङ्क्यमानत्वात् सर्वस्य
सार्वज्ञप्राप्तेश्च ।

नाप्यनुमानेन, सततावस्थानानवस्थानदौस्थ्यप्राकट्यस्य पटुतमपाटूपटकोटिभि-
रपि विघट्टयितुमशक्यत्वात् । व्याप्तिनिर्णयमन्तरेणानुमानानुदये तत्तद्व्याप्तिनिश्चायक-
विकसदनुमानपरम्पराया दुर्निरूपत्वात् ।

अर्थापत्तिरपि न पृथक् सार्थकत्वेन प्रार्थनीया पृथुतमयशोविशालैस्तस्यास्तत्त्व-
तोऽनुमानानतिरेकित्वात् । अथ कदाचिदतिरेकोऽपि विवेकोपगतैरभ्युपगम्यते तदाऽर्था-
पत्यैवानुमानावसेयार्थाधिगमादनुमानस्य दूरापास्तत्वात् । तथाहि — साध्यसद्भावाभावे
साधनस्यानुपपत्तिरिहार्थापत्तिः सततप्रसत्तिशालिभिरभ्युपगता । तथा च तयैवानुपपत्त्या
लिङ्गिनोऽविनाभावाधिगतौ किं पश्चात्कृतक्षौरनक्षत्रपरीक्षासदृक्षेणानुमानेन प्रयोजनम् ।

नाप्यभावो व्याप्तिप्रादुर्भावविभावनप्रभुः । स ह्येवं प्रमाणीक्रियते प्रामाणिकप्रवेकैः —
'यदि साधनं विनापि साध्यं स्यात् तदा साध्यं विना क्वापि साधनोपलम्भोऽपि भवेत् ,
न भवति च कुत्रापि साध्यविनाकृतसाधनोपलम्भः तस्मान्न साधनं साध्यव्यतिरेकेण'
इति । एतच्च प्राञ्चच्चेतोवृत्तिभिर्विचार्थमाणं न चारुतामञ्चति । तथाहि—किं सर्वे-
षामसौ व्यभिचारानुपलम्भः प्रादुर्भावमाविर्भति किं वाऽनुमानकर्तुरनुपलम्भ उत योग्या-
नुपलम्भो वा भवेदिति भेदत्रयी त्रिपथगाप्रवाहत्रयीव जगत्त्रयीं पवित्रयन्ती त्रौकते ।
न तावदाद्यो निरवद्यो विद्योतते , सर्वप्रमातृणां व्यभिचारानुपलम्भस्य निश्चेतुमशक्यतया
संशयाऽनतिवृत्तेः । न हि क्वाप्यर्वाग्दृशां सुदृशामपि समग्रप्रमातृमानसवृत्तयः प्रत्यक्षाः

सम्पनीपद्यन्ते सद्यस्कतादृशामलसकलकेवलज्ञानलीलां विना । न द्वितीयोऽपि प्रतीत-
प्रीतये संजायेत, दुरावारव्यभिचारपिशाचदुःसञ्चारपुरस्कृतत्वात् । न ह्येकेन नोपलब्धं
किमेतावता सर्वैरपि नोपलभ्यत इति रीतिरस्ति प्रशस्तनीतिनिपुणानाम्, अन्यथाऽन्धेनै-
केन न त्रिभुवनं दृष्टं तथाऽन्यैरपि न दृष्टं भवेत् । न हि नागरिकनरेण गवयो नोपलब्ध
इत्येतावता ग्रामीणोपलब्धगवयस्यापलापः क्वापि प्राप्यते । तृतीयकल्पोऽपि नानल्पः ।
न हि केनापि सार्वत्रिकी योग्यानुपलब्धिरिष्टा दृष्टा वा । तस्याः सर्वत्र सर्वदा नियत-
तथैवोपलभ्यमानत्वात् । यदुक्तं लीलावतीकारेण—

“सर्वादृष्टेश्च संदेहात् स्वादृष्टैर्व्यभिचारतः ।

योग्यादृष्टेरसत्त्वाच्च प्रतिबन्धो न सिध्यति ॥” [ ]

तन्नाऽभावप्रमाणेन व्याप्तिनिश्चयः ।

न तर्कोऽपि व्याप्तिविनिश्चयविधौ सावधानी, तर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वेनेतरेतरा-
श्रयाद्यापत्तेः । तथाहि—व्याप्तिसिद्धौ व्याप्तिमूलतर्कसिद्धिस्तत्सिद्धौ च व्याप्तिसिद्धि-
रित्यन्योन्याश्रयः । व्याप्तिनिश्चयसिद्धौ तर्कापेक्षणम् । तर्कसिद्धौ चापरतर्कापेक्षणम् ।
तत्र चापरतर्कापेक्षणम् । तत्र चापरतर्कान्तरापेक्षणमित्यनवस्था वेति । किञ्च, यत् साधनं
तत् साध्यपूर्वकमिति व्याप्तौ सिद्धायां यदकारणपूर्वकं तत् सदा स्यान्न स्याद् वा इति
तर्केण प्रसङ्गः प्रोद्धाव्यते । न चाद्यापि व्याप्तिः सर्वसाध्यसाधनव्यक्तीनां सिद्धिसौध-
मध्यास्त इति तर्कोऽपि न व्याप्तिव्यवसायविधाने सातिशयः । तन्न साध्यसाधनप्रति-
बन्धावबोधः प्रमाणाधीनः साधीयो मेधाधारिभिर्विधीयते ।

किञ्च, साध्यसिद्धयै साधनं यदभ्यधायि तर्किक विशेषात्मकं स्यादुताहो
सामान्यात्मकं वेति कल्पनोभयौ । तत्र नाग्रिमा समग्रोदग्रप्रत्यग्रधीमतां सम्मता । यतो
विशेषात्मकत्वे साधनस्याभ्युपगम्यमाने नियतैकव्यक्तिनिष्ठत्वेनासाधारण्यस्वभावत्वात् ।
तथात्वे चानुवृत्तिप्रत्ययाजनकत्वेन साधनस्य सकलदेशकालकलापव्यापिसर्वोपसंहार-
व्याप्त्यनुपपत्तेः । या हि पक्षादिव्यक्तिविभागमन्तरेणापि समस्तसजातीयव्यक्तिसाधा-
रण्येन व्याप्तिः प्रदर्श्यते सा सर्वोपसंहारव्याप्तिः । तस्याश्च स्वाश्रयमात्रानुयायितया
विशेषरूपसाधनस्याङ्गीकृते बाङ्मात्रत्वात् । व्याप्तेरनुपपत्तौ च साध्यसाधनयोः
प्रतिबन्धाऽसिद्धिः । तदसिद्धौ च साधनात् साध्यसिद्धिमनोरथो नपुंसकादपत्यप्रसव-
वाञ्छानुकारी ।

अथ दुर्बलं वादिनं दृष्ट्वाऽभ्युपगम्याऽपि ब्रूमहे—भवतु विशेषात्मकं साधनं परं
तत् किं पक्षमात्रनिष्ठं वा सपक्षमात्रनिष्ठं वा पक्षसपक्षोभयमात्रनिष्ठं वेति विकल्पत्रितयी

त्रिवलीव तरलाक्षीणामुन्मीलति । न तत्र पौरस्त्यः प्रशस्तस्वस्तिदायी । पक्षमात्रनिष्ठत्वे हि हेतोः साधनविकलतादुमीह(दुर्महि)ला दृष्टान्तगलावलम्बिनी कथं विश्लेषणीया । न हि पक्षमात्रनिष्ठं साधनमन्यत्रनिष्ठमिति वक्तुं युक्तं निर्णिक्तयुक्तिसंयुक्तातिव्यक्तचेतसां सुमेधसाम् । तथा चान्वयव्याप्तिमूलः केवलान्वयी क्व च प्रवर्तेत ? नापि द्वितीयः, हेतोः सपक्षमात्रनिष्ठत्वे हि पक्षधर्मताया अयोगात् । तदयोगे च हेतोरसिद्धतासमुद्ध-
तबन्धुकीसम्पर्ककलङ्कपङ्कपङ्किलत्वमनिर्गलं कथं प्रक्षालनीयं निर्मलबहुलनीतिलीलायित-
सुकुमारहृदयैः । अथान्यपक्षोऽपि साक्षादन्त्यजजातिरिव त्याज्य एव ज्यायोवृत्तीनाम् ।
यतस्तत्र किं यदेव पक्षे तदेव सपक्षे किं वाऽन्यदेवेति कल्पनायुगली मञ्जुलकलमराल-
युगली[व] विमलीभावं कलयन्ती कं लयन्ती [ती]त्रं प्रगुणयत्येव गुणज्ञगणचित्ताङ्ग-
णेषु । तत्र यद्यन्यदेवेति कल्पना कल्पनार्मागमिनी तदा पूर्वसञ्चारिताऽनवारितप्रसर-
साधनविकलता-पक्षधर्मताऽभावरूपदोषमपीकालुष्यपोषः स्वान्तःसन्तोषशोषाय विशेष-
ज्ञानां समुन्मिषत्येव । अथ यदेव पक्षे तदेवेत्यादिकल्पना परिकल्प्यतेऽनल्पजल्पाकैः
तदा सततानुवृत्तिप्रत्ययोत्पादकत्वेन सामान्यरूपतापत्तेर्विशेषात्मकसाधनाय प्रादायि
स्वहस्तेन जलाञ्जलिः प्राञ्जलहृदयैः । विशेषात्मकस्य स्वाश्रयमात्रनिष्ठत्वेन सर्वतोव्या-
वृत्तिप्रत्ययस्वभावत्वेन चोभयनिष्ठतायाः स्वप्नेऽप्यसम्भवात् । तत्र विशेषात्मकत्वं हेतोः
सहेतुकं हेतुज्ञैः प्रज्ञापयितुं शाशक्यते ।

अथ सामान्यात्मकमिति न द्वैतीयोऽपि कल्पः सश्रीकतयाऽधिरूढातिप्रौढ-
तममनोषिमन्यतामधिगच्छति । यतस्तत्रापि किं परसामान्यात्मकम् अपरसामान्यात्मकं वा
साधनं स्यात् ? तत्र यदि परसामान्यात्मकमिति पक्षः स्वपक्षीकरिष्यते दक्षैस्तदा
तस्य विश्वव्यापित्वेन निरवशेषव्यक्तिनिष्ठत्वार्पात्तरनवारितप्रसरा । तथात्वे च विपक्ष-
वृत्तेरपि सम्भवेन हेतोरनैकान्तिकत्वं विकसितमेव ।

अथ एतद्वयादपरसामान्यात्मकमित्युच्यते रुच्यवचोवैचित्रीचञ्चुभिः, तत्रापि किं
तत्साधनं साध्येन साकं सव्याप्तिकं स्यात्, अव्याप्तिकं वेति विकल्पयामलमविरललुल्लो-
लकल्लोललीलायितमनुशीलयत् प्रतिकलमुन्मीलति । तत्र यदि अव्याप्तिकमिति परिकल्प्यते
तदा अतिप्रसङ्गरङ्गदुत्तुङ्गचङ्गरङ्गाचार्यो न मनागपि स्वरङ्गतिमसङ्गतिमारोपयति । व्याप्ति-
प्राप्तिरतिरस्कृतसाधनात् साध्यव्यवस्था स्थेयसी यद्वङ्गीक्रियते तदा 'धवलः प्रासादः
काकस्य काष्ण्यात्', 'नित्यः शब्दः कार्यत्वात्', 'अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वात्' इत्या-
दयोऽपि सभ्यघेतुतामाश्रयन्तः केन तिरस्करणाया भवेयुः ? ।

अथ सव्याप्तिकमिति सङ्गीर्यते मर्यादावर्त्यैः, तत्रापि व्याप्तिः सामान्यात्मक-साधनस्य साध्येन सह प्रोच्यमाना किं सामान्यात्मकेनोच्येत किं विशेषात्मकेन वा ? न तावद् विशेषात्मकेनेति कल्पना कल्पनार्हा । सामान्यात्मकसाधनेन सह विशेषा-त्मकसाध्यस्य सम्बन्धासम्भवेन व्याप्तेर्निर्मूलत्वात् । तथाहि—विशेषात्मकसाध्यस्य स्वाश्रयमात्रानुयायित्वेनान्यत्राऽनुगमाविधायकत्वात् ‘यत्र यत्र साधनं तत्र तत्र साध्यम्, तदभावे न क्वापि साधनमुपलभ्यते’ इत्येवंरूपेण सर्वविषयिणी व्याप्तिः सम्भावयितुमपि न शक्यते किं पुनर्दर्शयितुम् । व्याप्तिर्हि प्रवर्तमाना सर्वोपसंहारेणैव प्रवरी-वृत्यते । न हि विशेषात्मकसाध्यस्य सर्वोपसंहारः सर्वोपकल्पान्तेऽपि कल्पयितुं पार्यते । तथात्वे च हेतोः सन्दिग्धासिद्धतादुर्भगभामिनीकलङ्ककालिमोह्लासः प्रादुरासेव ।

अथ सामान्यात्मकसाध्येनेति मुख्यपक्षः सङ्ख्यावद्विराख्यायते स्वख्यातये; तत्रापि सामान्यात्मकयोः साध्य-साधनयोर्व्याप्तिर्जायमाना निस्समानाभिमानरतैः किं नियतव्यक्तिमात्रनिष्ठयोः किं वा अनियतव्यक्तिप्रतिष्ठितयोः प्रतिष्ठाप्येत प्रष्टप्रति-ष्ठागरिष्ठैः । यदि प्रथमोऽभ्युपगम्यते रम्यसम्यग्गमतिसीमन्तिनीकमनीयपरिष्वङ्गरङ्गसङ्गि-भिस्तर्हि सर्वोपसंहारव्याप्तिप्रकारसारकैलपकारस्करमूले निहित एव निशिततरधारकु-ठारप्रहारः स्वयमेव । न हि नियतव्यक्त्याश्रितयोरनियतव्यक्त्याश्रयणं क्वापि सम्भाव-नीयम् । न हि गृहाभ्यन्तरकोणस्थितयोर्देवदत्त-यज्ञदत्तयोस्त्रिभुवनभवनव्यापित्वम् । नापि च नियतव्यक्तिनिष्ठयोः साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धमात्रसिद्धौ सार्वत्रिकविकस-त्प्रतिबन्धसिद्धिः । तदभावे च हेतोः संदिग्धासिद्धत्वं स्फुटमेव । यदि प्रतिनियतप्र-तिबन्धसिद्धौ साधनानि साध्यसाधनाय परिकल्प्यन्ते जल्पजल्पाकैस्तदा ‘अनुष्णोऽग्निर्दा-हकत्वाद्विमवत्, मथनजन्यत्वात् भ्रक्षणवत् वा’ इत्यादीन्यपि साधनानि सम्यक्साधनत्वश्रित्यं संश्रयेयुः । न चैतद् विलोक्यते । तन्न प्रतिनियतव्यक्त्याश्रितयोर्व्याप्तिः साधीयसी ।

अथैतद्भित्तैरनियतव्यक्त्याश्रितयोः सामान्यात्मकसाध्यसाधनयोर्व्याप्तिरुत्पत्ति-यते, तत्रापि किं तयोः परस्परं प्रतिबन्धप्रतिबद्धयोरप्रतिबद्धयोर्वा व्याप्तिरिति द्विपक्षी बुभुक्षितराक्षसी साक्षाद्भवन्ती न कथमपि भवत्पक्षभक्षणमन्तरेणाक्षामकुक्षिः सम्पनीप-द्यते सद्यः । यद्यप्रतिबद्धयोरिति भेदः प्रादुष्क्रियते तदा प्रसह्य सह्य-विन्ध्ययोरिव दास-चक्रीवतोरिव वा कस्तयोर्व्याप्तिविधानमनोरथः ।

अथ प्रतिबन्धप्रतिबद्धयोरित्युद्घोष्यतेऽप्रतिघोषप्रतिभासितस्वान्तवृत्तिभिस्तत्रापि कस्तयोः सामान्यात्मकयोः प्रतिबन्धो निस्सम्बन्धबान्धवेन श्रीमताऽभिधीयते किं तादात्म्यम् ? किं वा तदुत्पत्तिः ? उताहो समवायः ? किंस्वित् साध्यसाधनभावो वा ?

तत्र न तावत् तादात्म्यावतारः सुखोत्तारः, साध्यसाधनयोः सर्ववादिभिर्निर्वि-
वादं भेदेनैवोररीचरीकृतत्वात् । तयोः सिद्धासिद्धस्वरूपयोस्तादात्म्योपपत्तेर्निर्वी-
जत्वात् । तादात्म्ये ह्यभ्युपगते साध्यं साधनं वेकतरमेव भवेन्न तु पृथक् द्वयम् ।
तथा च, साध्योपन्यासे साधनोपन्यासस्य साधनोपन्यासे साध्योपन्यासस्य च स्वयमेव
सिद्धत्वाद् न हि नाम कोपि छेको जनः पृथक् साधनोपन्यासप्रयासमाशेश्लिष्यते ।
एवं च सति निर्मायन्यायोपायशालिसकलकुशलकुलविदितातुलविमलानुमानावयव-
पञ्चकव्यवस्थाविलोपपापव्यापारोऽपार एव शास्त्रपारावारपारीणानाम् । तन्न तादात्म्यं
सुघटघटाकोटिसण्टङ्कमाटीकते ।

नापि तदु[त्प]त्तिरपि सदुपपत्तिसम्पत्तिं बाभक्ति । तथाहि—तदुत्पत्तौ
सत्यां किं साधनात् साध्योत्पत्तिः ? किं वा साध्यात् साधनोत्पत्तिः ? न भवेत्
साधनात् साध्योत्पत्तिः तदाहि साध्यस्य साधननियतत्वं स्यान्न साधनस्य साध्य-
नियतत्वम् । ततश्च साधनादविनाभावपुरस्सरसाध्यावधारणवर्णनामकर्णानां नभो-
ऽम्भोजराजिविराजिसौरभ्यलीलामविकलमाकलयेदेव । अथ साध्यात् साधनोत्पत्तिरूपाऽपि
तदुत्पत्तिः किमसार्वत्रिकी सार्वत्रिकी वा सोसूत्र्यते स्वतन्त्रेण भवता । न तावदसार्वत्रिकी
पवित्रीभा[व]नां बरीभर्ति । यतो न नियततदुत्पत्तिप्रतिबन्धमात्रसिद्धौ सार्वत्रिकस्त-
थाभावः सम्भाव्यः साध्यसाधनयोः । तमन्तरेणापि 'ब्राह्मणोऽयं पित्रोर्ब्राह्मणत्वात् ,
पुष्पिता आम्राः पुष्पितैकाम्रदर्शनात् , विकसितानि कुमुदानि कुमुदबान्धवोदयात्'
इत्यादीनां भूयसामप्यनुमानानां सत्यतया विलोक्यमानत्वात् । तत् प्रतिनियततदुत्पत्ति-
प्रतिबन्धमात्रप्रतिबद्धयोः साध्यसाधनयोरनुमानाङ्गत्वे को विश्वासः ? नापि सार्वत्रिकी
तदुत्पत्तिः । तस्याः सर्वानुमानेष्वविद्यमानत्वात् । यदि तु तदुत्पत्तिरेव केवला साध्यसा-
धनयोः प्रतिबन्धसिद्धाङ्गत्वेन स्वीक्रियते तदा पूर्वचरोत्तरचरादिहेतूनामहेतुत्वं न प्रति-
हन्येत । तेषां तदुत्पत्तिः(त्तेः) क्वाप्यदृश्यमानत्वात् । तन्न तदुत्पत्तिसम्बन्धोऽपि
सानुबन्धः ।

नापि समवायो निर्मायविद्वज्जनसमवायरज्जनाय सञ्जायते । तस्य
जगद्गचापकत्वेन नियतैकस्वभावत्वेन च सर्वत्र तुल्यत्वान्न हि प्रतिनियतसाध्येन सह
साधनस्य सम्बन्धकत्वम् किन्तु विपक्षादिभिरपि, तथात्वे च विपक्षवृत्तेरपि सम्भवेन
प्रसरिसत्यैव स्फूर्तिमदनैकान्तिकत्वम् । भवतु वा समवायः, परं किंलक्षणः ?
“अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इहप्रत्ययहेतुः स समवायः” इति
चेत् तर्ह्ययं साध्यसाधनयोः स्वप्नेऽपि विचार्यमाणो न सण्टङ्ककोटिकोटीरतामटाद्यते ।

तथाहि—युतसिद्धः पृथगवस्थितिः सा ययोर्नास्ति तौ तथा तयोः सम्बन्धः सम-
वायः । न चायं सर्वदा युतसिद्धयोः साध्यसाधनयोः साधीयान् । तन्न समवायोऽपि
साध्यसाधनयोरनुबन्धविधायकः ।

साध्यसाधनभावसम्बन्धोऽपि न परस्परं साध्यसाधनयोः सम्बन्धाधायकः ।
यतः सोऽपि तयोः किमेकाश्रयाश्रितयोः किं वा विभिन्नाश्रयाश्रितयोरिति द्वयी गतिः ।
तत्राद्यायां गतौ किं पक्षैकाश्रयसंश्रितयोः किं वा सपक्षैकाश्रयसंश्रितयोः प्रतिष्ठाप्येत ?
किञ्चातः पक्षद्वयेऽपि 'यत्र यत्र साधनं तत्र तत्र साध्यम्' इति सर्वोपसंहारव्याप्ति-
महासत्याः प्राणहत्यापापारोपः शिरसि सरसिरुहरोह इवायातः कथं पश्चात्क्रियते विप-
श्चिञ्चाणाक्यैः । सार्वत्रिकव्याप्त्ययोगे क्व नामानुमानाङ्कुरप्ररोहः सर्वथा निर्बा-
जत्वात् । किञ्च, पक्षसपक्षरूपैकैकाश्रयाश्रितत्वे साध्यसाधनयोः श्रेय्यमाणे यथा-
क्रमं पक्षधर्मतावैधुर्यजर्जरितत्वेन साधनस्यासिद्धतागाधनिश्शङ्काकिनीविकासितसत-
तातङ्कः शङ्कुवद् हृदये निहितः कथमुत्तारणीयः । निदर्शनस्योभयविकलताऽविकलकल-
ङ्कितदुर्ललनासङ्गतिमालिन्यं च कथं निर्वालनीयं स्यात् ? एकव्यक्त्याश्रितत्वाभ्युपगमे
गोशृङ्गयोरिव जीवस्थामूर्तत्वज्ञानवत्त्वयोरिव वा किं कस्य साध्यं साधकं वा भवेत्,
तथा च साध्यसाधनभावसम्बन्धसम्भावनाऽपि न सम्भवी ।

अथ पृथगाश्रयाश्रितयोरिति विधा प्रधानतया प्रधायते विबुधधोरणीधुर्यैः ।
तत्रापि किं तयोः परस्परं सापेक्षयोर्निरपेक्षयोर्वा ? न तावन्निरपेक्षयोरित्यनन्तरः पक्षः
सूपक्षेपः । यतस्तत्र 'धवलः प्रासादः काकस्य काष्ण्यात्, देवदत्तजाया रण्डा सोम-
दत्तस्याविद्यमानत्वात्' इत्यादिवद् व्याप्यनुपपत्तिः[.] प्रतिबन्धाभावादोषोषावतारस्य
तादवस्थ्यात् । किञ्च, पृथक् पृथक् व्यक्त्याश्रितयोः साध्यसाधनयोः सर्वथा निरपे-
क्षत्वे कथं साध्यसाधनभावसम्बन्धः ? न हि क्वापि घटस्थघटत्वं पटस्थपटत्वसाधना-
य पटीयस्तां घटयति । अथ सापेक्षयोस्तत्रा(त्र) किं सापेक्षत्वमेकदेशावस्थायिवेन
किं वैकालभावित्वेन विभाव्येत । उभयथापि सापेक्षत्वेऽङ्गीक्रियमाणे कार्यकारण-
पूर्वचरोत्तरचरादिहेतूनां सर्वथापि देशकालानपेक्षाणां कथं सम्बन्धो गृह्यते गुणगृह्यैः ।
केषुचिद् गृहीतोऽपि न निश्शेषसाध्यसाधनानां परस्प[र]सम्बन्धसिद्धेरङ्गत्वात् जाजा-
यते, संदेहाऽनिवृत्तेः । तन्न साध्यसाधकभावसम्बन्धोऽपि सामा[न्य]गुणगृह्य(ह्य)रूपसा-
ध्यसाधनयोः सम्भवी ।

अथ बोभोतु भोः ! तवाभिमतो योऽपि कोऽपि सम्बन्धः; न तत्र वयं किमपि
कुर्महे काचपिच्यम् । परम् अपरसामान्यात्मकं साधनं निश्चितं विपक्षव्यावृत्तिमदन्यथा वा ?

न तावदन्यथा, हेतोः संदिग्धानैकान्तिकतापत्तेः । द्वितीयेऽपि निश्चितविपक्षव्यावृत्तिमत्त्वं किं सार्वकालिकं तात्कालिकं वेति कल्पनोभयी समयीकरोति भवन्तम् । न तावत् तात्कालिकी । तथात्वे ह्युत्तरकालभाविपक्षवृत्तेः सम्भावितत्वेन संदिग्धानैकान्तिकताया अनिवृत्तेः । न हि यावता साधनस्य त्रैकालिकी विपक्षव्यावृत्तिर्निश्चीयते न तावता व्याप्तेरनवद्यत्वमुत्पाद्यते । नापि सार्वकालिकी, तस्या असर्वज्ञाऽविज्ञेयत्वात् । किञ्च, भवतात् सार्वकालिकी विपक्षव्यावृत्तिः, परं सा निश्चिताऽनिश्चिता वा स्यात् ? नाऽनिश्चिता, तस्या विश्वासाऽनङ्गत्वात् । [अथ निश्चिता] निश्चयोऽपि किं प्रत्यक्षेण किं वा परोक्षेण ? प्रत्यक्षेण(णे)ति यदि मुख्यः पक्षः प्रख्याप्यते दक्षलक्षमुख्यैस्तत्रापि किं तदध्यक्षमैन्द्रियमतीन्द्रियं वेत्यादिपूर्वप्रदर्शितभवदीयान्यदीयसविकल्पकनिर्विकल्पकादिप्रत्यक्षविकल्पावतारो दुर्वार एव । परोक्षमपि किमनुमानमागमो वा ? नाऽप्यनुमानम् । तत्रापि पूर्वावतारिप्रकारसारोदारस्फारतरविकल्पानल्पप्रोज्ज्वललोलकलोलमाला कथमुत्तरणीयाऽनणीयोधिषणैः । आगमोऽपि न सुखसङ्गमोल्लासी । सोऽपि किं भवदीयः परकीयो वा ? एकैकोऽपि किं पौरुषेयोऽपौरुषेयो वेत्यादि दरिद्रजनगृहामुद्रकाचपिच्यं न कदाचनापि विरमेत । तन्न विपक्षव्यावृत्तिः शक्यते विधातुम् । विपक्षव्यावृत्तिर्निश्चयनमन्तरेण साधनान्यभिधीयमानानि कं विशेषं पोषयन्ति विशेषज्ञसभायाम् ? एवं विपश्चिद्विर्विचार्यमाणा यदि सम्यग्धेतावपि हेत्वाभासता प्रतिपद्यते(धेत) तदा प्रसर्पद्दण्डुरपरवादिनां किञ्चिन्मात्रसाधर्म्यवैधर्म्योपयुक्तहेतुमात्रबलाऽवलम्बनेन कथं समुज्जृम्भते सरभसं परिरम्भाय विजयलक्ष्मीः ॥

श्रीसूरीश्वरसोमसुन्दरगुरोः शैक्षक्षमामण्डल-

ख्यातश्रीशशिगच्छदुग्धजलधिस्फुर्जसुधारोचिषः ।

श्रीमद्वाचकनायकः प्रतिमतध्वान्तार्यमार्योदयः

शिष्यः श्रीजिनमण्डनः स्म तनुते हेतोरिदं खण्डनम् ॥

इति हेतुविडम्बनस्थलम् । कृतः(तिः) श्रीजिनमण्डनस्य ।

श्रीमत्साधुविजयनिबद्धम्
॥ हेतुखण्डनपाण्डित्यम् ॥

अपरनाम

॥ वादिविजयप्रकरणम् ॥

१. त्रिविधहेतुखण्डनम्

ॐ नमः सर्वज्ञाय

श्रीजिनं हर्षतो नत्वा वीरं विश्वातिशायिनम् ।

हेतुखण्डनपाण्डित्यताण्डवं मण्ड्यते मया ॥

अस्य व्याख्या । मया हेतुखण्डनपाण्डित्यताण्डवं मण्ड्यते । हेतोः साधनस्य, खण्डनं निर्दलनम्, तस्य पाण्डित्यं चातुर्यम्, तदेव ताण्डवं विदुरनरनिकरविस्मयावहत्वात् नृत्यम्, मण्ड्यते प्रारभ्यते इति यावत् । किं कृत्वा ? 'श्री' श्रिया चतुर्बिंशदतिशयरूपया उपलक्षितं तीर्थेशम्, जिनं केवलिनम्, विश्वातिशायिनं लोकोत्तरातिशयम्, वीरं वर्धमानं हर्षतो नत्वा प्रणम्येत्यर्थः ।

अस्य शास्त्रस्य सर्वपार्षदत्वात् कविः शिव-केशवयोरपि नमस्कारं करोति । मया हेतुखण्डनपाण्डित्यताण्डवं मण्ड्यते । किं कृत्वा ? श्रीजिनं श्रिया लक्ष्म्या युतम्—एतावता—लक्ष्मीनारायणं नत्वा । जिनं कीदृशम् ? वीरं विना पक्षिणा—ईरिक् गतिकम्पनयोरिति गत्यर्थात्—ईर्त्ते गच्छति किपि वीरः तं वीरं गरुडवाहनमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् ? विश्वातिशायिनं विश्वा देवाः तेषु अतिशायिनं इति केशवार्थः ।

अथ शिवं स्तौति । मया हेतुखण्डनपाण्डित्यताण्डवं मण्ड्यते इति प्राग्वत् । किं कृत्वा ? नत्वा । कम् ? वीरं 'वि' विरुद्धम्, इं कामं, ईरयति कम्पयतीति वीरः कामनाशनः शिवस्तम् । कीदृशम् ? श्रीजिनं श्रीजः कामः, स विद्यते यस्य, 'अतोऽनेकस्वरात्' [७।२।६। सिद्धहे०] इति 'इन्' इति श्रीजिनः, तं श्रीजिनम्—भिल्लीरूपां पार्वतीं वीक्ष्य सरागमित्यर्थः । पुनः किंस्वरूपम् ? विश्वा सम्पूर्णा, अतिज्ञानम्, तस्य शा लक्ष्मीः, तत्र आयिनं प्राप्तम्, सर्वज्ञवत् ।

अथ कविः सम्प्रति विजयमानश्रीसुमतिसाधुसूरीश्वरं तन्नामाकर्षणपूर्वं स्तौति । हे वीरम् उकारात् परः ईर् गच्छन् अकारेण युक्तो मकारो यस्मिन् स वीरम्, एतावता म इति सिद्धम् । तथा अश्च अश्च समाहारे अं, अवति गच्छतीति क्विपि ऊः, गच्छत् च तत् अं च तदस्तीति विन् वीरम् चासौ वी च वीरम्विन् एवंबिधः सुआअति । सा इति शब्दस्तं 'अयि-वयि-पयि-मयि-गतौ', अयते इति 'शीलार्थे' णिनि आयिन् ,

१ उ+इर्+अम्=वीरम् । २ विरम्वि-ऊ+अ+वं+इन् ३ श्वाति-सु+आ+अ+ति । अत्र शाकारस्थाने सकारः कल्पितः । ४ (शायि-) अत्रापि 'शा'स्थाने 'सा' कल्पितः ततः 'सायि' इति साधितम् ।

एतावता सुमतिसा इति सिद्धम् । तथा नं नकारं अमति गच्छति इति नम् तम्
एतावता ध इति सिद्धम् । पश्चात् कर्मधारये सम्बोधने हे वीरम्विश्वातिशायिनम् !
एतावता सुमतिसाध इति जातम् । हेतुखण्डं हेतुशब्दस्य खण्डं उकारलक्षणं
यस्य स हेतुखण्डः । एतावता सुमतिसाधु इति जातम् । हे सुमतिसाधुगुरो ! त्वां
अर्थान्नत्वा पाण्डित्यताण्डवं काक्वा न मण्ड्यते । अपि तु मण्ड्यते । त्वां कीदृशम् ?
श्रिया गणधरलक्ष्म्या जिनमिव जिनम्, “तित्थयरसमो सूरी” इति वचनात् ।

अथ कविः स्वविद्यागुरुनमस्कारं करोति । श्रीजिनं नत्वा हेतुखण्डन-
पाण्डित्यताण्डवं मया मण्ड्यते । श्रीजिनं कीदृशम् ? हर्ष इति शब्दस्य ता लक्ष्मोस्तस्या
उदात्तिर्यत्र एतावता श्रीजिनहर्षगुरुस्तं पश्चानुपूर्व्या वा जिनहर्षमिति प्रसिद्धं नत्वा ।
कीदृशम् ? वीरं श्रेष्ठम् , यद्वा उर्वृषध्वजः श्रीनाभेयस्तं ईर्त्ते प्रतिज्ञापदेन परतीर्थिषु
जानातीति क्वपि वीरः ; यद्वा वीरं विक्रान्तं प्रतिवादिविजयेन ; अथवा वीरं
विराजमानं जगज्जाडिधकयशसा तम् । पुनः कीदृशम् ? विश्वातिशायिनं विशिष्टा
ये 'स्वाः स्वकीयाः साधवस्तेषु विद्यादिगुणैरतिशायिनम् अनन्यसामान्यगुणोपेतम् ।
पुनः कथंभूतम् ? हेतवो विषया अर्थात् संसारस्याश्रवद्वाराणि, तेषां खण्डनं निर्दलनं,
तत्र पाण्डित्यं यस्य तं स्तुत्वा ताण्डवं बालचापलं मण्ड्यते प्रस्तूयत इति क्रियासंशङ्कः ।

ननु भोः ! सकलकलिन्दिकादिकैकमलिनीसमुल्लासनसहस्रकरानुकारिव्याहाराः !
सुजनजनमनस्तापव्यापनिर्वापणप्रथमजलधरधारावधीरिवागव्यापाराः ! हृद्यानवद्यविद्या-
विद्याधरोपरिभणोपात्तविद्याधरावताराः ! विदुरनरनिकरचेतश्चमत्कारकारिमनोहारि-
महीमण्डलविस्तारिमहिमाधाराः ! विक्रमाक्रान्तदिक्चक्रभूशक्रसभालङ्कारहारानुकाराः !
मया यदनुमानं विधीयमानमास्ते तदुभाकर्णि समाकर्ण्यतां सकर्णाः ! सर्वान्तर्वाणि-
वर्ण्यमानासर्ववर्णाः ! ।

तथाहि—भू-भूधर-दिनकर-मकराकरादिकं जगद् बुद्धिमत्कर्तृकम् कार्यत्वात् ।
यद् यत् कार्यं तत् तद् बुद्धिमत्कर्तृकम्, यथा घटः । यद् बुद्धिमत्कर्तृकं न भवति तत्
कार्यमपि न भवति, यथा व्योमादि । न तावदयं हेतुरुद्धताऽसिद्धतासिद्धसीकोत्तरी-
गरीयस्तरदुस्तरकटाक्षलक्षविक्षेपविक्षेपितः । सद्भूतानुभवसिद्धाविनाभावसिद्धधर्माधिकरण-
विद्यासिद्धत्वात् ।

नापि दुर्द्धरविरुद्धतोद्धततर्कवितर्केन्धनकार्कश्यावरुद्धता धीधनैरुद्धावनीया विच-
क्षणाक्षीणक्षोदक्षमाध्यक्षनिर्णीतविषयव्यावृत्तिव्याप्तिशक्तिप्रकोपपावकाहुतीभूतप्रत्यर्थिपक्ष-
त्वात् ।

१. 'विश्वा' इति 'विस्वा' कल्पितम् ।

२. पु० कलिङ्कादि

नापि अनैकान्तिकाक्रान्तविषमविषधरीविषावेगविधुरीभूतताऽप्याशङ्कनीया । स्वपक्षपक्षसाध्यवद्वृत्त्यतिरिक्तपक्षनिर्णीतव्यावृत्तिमञ्जुलक्षितिरुहायतच्छायासु सुखनिषण्णत्वात् ।

नापि कालात्ययापदिष्टतादुष्टदन्दशूकदष्टत्वं निष्टङ्कनीयम् । प्रत्यक्षानुमानागमाबाधितपक्षप्रयोगपक्षाधिराजपक्षान्तरश्रान्तविश्रान्तत्वात् ।

नाप्यस्य हेतुनरेश्वरस्य प्रकरणसमतातङ्काक्रान्तत्वं शङ्कनीयम् । एतत्प्रतिपन्थिसमर्थप्रत्यनुमानाभावात्पत्रपवित्रप्रभुताप्राप्तसाम्राज्यमुभगत्वात् ।

एवं च समर्थसिद्धतादिदोषप्रत्यर्थिपृथुदैत्यकदर्थनप्राप्तविजयलक्ष्मीयौवनकृतार्थीकरणचर्णलक्ष्मीकान्तेनामुना हेतुना स्वसाध्यसाधनविधौ सामर्थ्यमानं (सामर्थ्यं समर्थ्यमानं) केन निवारयितुं शाशक्यते शक्रपराक्रमेणापि ?

उच्यतां मुच्यतां मौनं सिच्यतां कर्णकोटरम् ।

स्वकीयगोरसोद्गारैरासारैरिव भूरुहः ॥

इह हि सर्वाङ्गीणानणीयः सुधावधीरिप्रमाणधोरणीप्रगुणीभवदखण्डपाण्डित्योड्डामरतां मन्यमानैः, सकलप्रवीणप्रामाणिकश्रेणिशिरोमणीयमानैः, निजनवोपन्यासविन्यासचमत्क्रियमाणकोविदपुरन्दरैः, तथाविधाभङ्गप्रमाणप्रयोगप्रकाशनाभिमुखीकृतविदुरनरनिकरैस्तत्रभवद्भिः शुभवद्भिर्भवद्भिरभिमतसाध्यसाधनाय यदनुमानमवादिवादिवृन्दारकपुरन्दरैर्मध्यत्कुवादिकुलफलदसमूलोन्मूलनदुर्द्वरसिन्धुरैस्तदनुमानं विचार्यमाणं न चारुतया चतुरचेतसां चेतसि चकास्ति । साध्यसिद्धयनिबन्धनत्वात् । साध्यसिद्धयनिबन्धनत्वं च विचारासहत्वात् ।

तथाहि—ननु भवन्निरूपितो हेतुः किं निश्चितस्वरूपः उत अनिश्चितस्वरूपः ? इति विमलानल्पविकल्पयुगलं वादीन्द्रवदनचङ्गगाङ्गरङ्गदनुत्तरतरङ्गभङ्गीसुभङ्गीभूताविकलविपुलपुलिनादवतरत् कलमरालबालविमलयुगलमिव भवत्पुरतः प्रसरीसरीति ।

अथ तत्र बहुतिथपृथुः प्रथमः कल्पः कल्पनापथमतिथीक्रियते प्रथीयस्तरप्रतिभाप्रागभारपराबोभुवितजम्भारिगुरुभिस्तत्रभवद्भिर्भवद्भिः, तत्रेदं परीपृच्छयते—निजार्ज्यवर्ययशःकर्पूरपूरसुरभीकृतत्रिभुवनभवनानां श्रीमतां भवतां कुतस्तन्निश्चितस्वरूपत्वम् ?—स्वतः परतः प्रमाणाद् वा ? इति अद्वैतपक्षद्वयं भीमार्जुनद्वयमिव प्रतिपक्षपक्षलक्षविक्षोभदक्षं साक्षादुपतिष्ठते । तत्र पौरस्त्यश्चेत् प्रस्तूयते प्रास्ताशस्ततमःस्तौ(स्तो)-

२. दे० 'करणचलणं' ३. सकलदोषराहित्यम् अभङ्गत्वम् । ४. अयं हेतुः साध्यसिद्धयनिबन्धनः विचारासहत्वात् । यो यो विचारासहः स स साध्यसिद्धयनिबन्धनः, यथाऽसिद्धादयः हेत्वाभासाः ।

मैस्तदाऽव्यवधानेन स्वापेक्षणलक्षण आत्माश्रयपातः । तथा च कथं स्वसाध्यसिद्धौ साधकतममिदम् । तद्भावना चैवम्—निश्चितस्वरूपत्वे निश्चितस्वरूपत्वं न वर्तते, आत्माश्रयपातात् यथा प्रमेयत्व-सत्त्वादिषु । जातिसम्बन्धबाधकाद्वा तथा अत्रापीति । अन्यच्च लोकेऽपि सुशिक्षितो विचक्षणः स्वस्कन्धाधिरोहणाय न चणः । नापि निशिततरधाराकरालकरवालं स्वं छेत्तुमाहितव्यापारमिति केनापि दृष्टमिष्टं वेति ।

अथैतदोषसरोषविषमविषधरविषावेगज्वालाविगलितप्रतिभाविभवैर्द्वितीयः पक्षः कक्षीकरिष्यते परोलक्षदक्षविलयाततार्किकचक्रचक्रवर्तिपर्षदि सहर्षम्, तदा तस्याऽपि प्रामाण्यं स्वतः परतो वेति विकल्पौ जन्मान्तरोपाजितधर्माधर्माविवाऽव्याहतप्रसरौ भवतः पुरतोऽवतिष्ठेते । तत्र नाद्यः सद्योनिरवद्यविद्याविनोदाय, पूर्ववदात्माश्रयपातात् । भावना पूर्ववदिति । द्वितीयश्चेत् तदा तस्य प्रामाण्यं स्वतः परतो वा । स्वतः प्रामाण्ये पूर्ववदात्माश्रयः । परतश्चेत् तदा भवन्त एव प्रष्टव्याः—तत्र परशब्देन किमाद्यस्तृतीयो वा ? इति विकल्पयुगलं कुलाचलदन्ताबलस्थूलदन्तमुशलयुगलमिवावतरति । तत्र न पौरस्त्यो वास्तवस्वस्तिमच्छ्रियं तन्तनीति भवतां दुरुत्तरेतरेतराश्रयाजस्रविश्रामावासाश्रयात्, द्वयोरन्योन्यापेक्षणलक्षणत्वात् तस्य । तद्भावना चैवम्—स्वनिश्चितस्वरूपप्रामाण्यसिद्धौ परशब्दोपात्ताद्यस्य प्रामाण्यसिद्धिः, परशब्दसंगृहीताद्यस्य प्रामाण्यसिद्धौ द्वितीयस्य प्रामाण्यसिद्धिरिति । अथ तृतीयादिति विकल्पो विवादशब्दगोचरीचरीक्री(क्रि)यते स्ववचश्चातुर्याहार्यमतिभिः, तदा तस्यापि स्वनिश्चायकप्रामाण्यं स्वतः परतो वा ? इति विकल्पद्वयं पूर्ववदुपदौकते । तत्र नाद्योऽनवद्यः सद्यस्कोत्तरचतुराणाम् । स्वतः प्रामाण्यसिद्धौ पूर्ववदात्माश्रयस्योद्भूतत्वम् । अथ परत इति वावद्यते वावदूकैस्तदा पर इति पदेन किमाद्यो द्वितीयश्चतुर्थो वेति विकल्पत्रयी पवित्रत्रिनेत्रनेत्रत्रयीवात्र त्रौकते । तत्र प्रथमस्तथ्यपथ्यप्रीतिपात्रतयाऽतिथीक्रियते, तदा धाराकरालातिवक्रचक्रकातिपातपातितमस्तकः स्वसाध्यसिद्धिप्राणप्रियां प्रणयिनीं प्रीतिपात्रं कथं प्रापयिष्यति ? तस्य चेदं लक्षणमाचक्षते विचक्षणाः—पूर्वस्य पूर्वापेक्षितमध्यमापेक्षितोत्तरापेक्षितत्वं चक्रकमिति । तस्य चैवं भावना—पूर्वो निश्चितस्वरूपो विकल्पः स्वप्रामाण्यापादनाय द्वितीयं प्रमाणमपेक्षते, स्वयं प्रमाणीकरणे पूर्वोक्तदोषात्, द्वितीयोऽप्यप्रमाणः पूर्वस्य प्रामाण्यमापादयितुं न शक्नोति, यथा स्वयं दरिद्रो न परम् ईश्वरीकर्तुम्; तेन द्वितीयः स्वप्रामाण्याय तृतीयमपेक्षते; सोऽप्यप्रामाण्यादन्यतः स्वप्रमाणीकरणायुक्तौ(क्तो)ऽप्रमाणीभूतमाद्यमपेक्षते; तथा पूर्ववत् सोऽपि द्वितीयम्, सोऽपि तत्कृते तृतीयम्, सोऽपि पूर्वोक्तयुक्त्या पूर्वमित्याद्यनुलोमापादनेन चक्रक-

मिति चक्रकाक्रान्तमौलिः कथं स्वसाध्यसाधक इति । यतः —

यश्चक्रकापातनिकृत्तमौलेः

समीहते साधनतोऽर्थसिद्धिम् ।

पद्माकरस्य प्रतिबोधमस्तात्

स पद्मबन्धोरपि वाञ्छति स्म ॥

अथामुत्रामात्रपवित्रपुरुषार्थत्रयस्य सार्थकप्रामाणा(ण्य)समर्थनासमर्थचतुर्थपुरुषार्थ इव चतुर्थः पक्षः तृतीयविकल्पस्य प्रामाण्यसमर्थनार्थमेव समर्थयिष्यते, तदा दुःस्थाऽनवस्थारूपकृत्योत्थानं स्ववधाय प्रस्थापितं विबुधधोरणीधुराधरणधौरेयैः । तस्याश्चेदं लक्षणम्—पूर्वस्योत्तरोत्तरापेक्षेति । सा चैवमावेद्यते—पौरस्त्यो निश्चितस्वरूपः स्वप्रामाण्यापादनाय द्वितीयम्, सोऽपि तथैव तृतीयम्, सोऽपि चतुर्थम् एवमुत्तरोत्तरप्रसूत्वरपरः सहस्रानल्पप्रमाणविकल्पकल्पनैरप्यभृतोदरविवरां मूलक्षयबद्धकक्षां तामपाकर्तुं कथमुपक्रम्यते । यदाहुः श्रीआनन्दानुभवार्चायाः यथा “मूलक्षयकरीमाहुरनवस्थां हि दूषणम्” इति । ततः कथं साध्यसिद्धिः ? । यतः —

दुःस्थाऽनवस्थोत्थितदौस्थ्यदुःस्थं

प्रस्थापयेत् साधनमर्थसिद्धयै ।

वाञ्छत्यसावस्तमतिः स्वबन्ध्या—

सीमन्तिनीतस्तनयप्रसूतिम् ॥

एवं च निश्चितस्वरूपत्वोपपत्तियुक्तौ आत्माश्रय-इतरेतराश्रय-चक्रका-ऽनवस्थाधने-कविशेषदोषजालव्याकुलत्वमाकर्ण्य कर्णाघ्रेडनपीडितैः सकर्णैः पुनरपि तत्सिद्धिविधौ अनिश्चितरूपो द्वितीयपक्षः कक्षीक्रियते । सोऽपि नाद्वैतवाद इव धन्यमान्यसौजन्यामन्दमाकन्दकन्दकन्दलनायाम्बुदवृन्दायते । यतस्तत्राप्यस्माभिः प्रतिविधीयते — यथा तत्र पवित्रानुमानेऽसिद्धविरुद्धानैकान्तिकरूपास्त्रयोऽपि हेत्वाभासहर्यक्षा भवदुपन्यस्त-हेतुहरिणपोतं त्रासयन्तः कथमपाकरिष्यन्ते सूक्ष्माक्षूणम(माक्षुण्णम)नीषाविशेषविषमविशिखविक्षेपाक्षेपबद्धकक्षैरपि । तथाहि—हेतोस्तावत् पक्षधर्मत्व-सपक्षसत्त्व-विपक्ष-व्यावृत्तिरूपाणि त्रीणि रूपाणि निरूप्यन्तेऽभिरूपप्रधानैः । तत्र भवन्निरूपितहेतोरनिश्चितपक्षधर्मत्वेन तल्लक्षणाभावादुद्धतासिद्धताप्रोद्धतपामरीपरीरम्भारम्भसम्भवत्कलङ्क-पङ्कः कथमपाकरिष्यते हेतुश्रोत्रियस्याशक्यप्रतिक्रियैः । महत् कौतुकमिदं यदेवंविधादपि हेतोः साध्यसिद्धिः समीह्यते । यदुक्तं स्याद्वादरत्नाकरे—

किमपि कौतुकमेकमहो जनाः
 शृणुत यूयममुष्य मनस्विनः ।
 कवलितोत्कटहालहलोऽपि य—
 न्नवसुधारसमुद्गिरतीह यत् ॥
 अगतिकगतिनीत्या यस्तु हेतोरसिद्धा—
 दपि वदति विशुद्धामत्र साध्यस्य सिद्धिम् ।
 स खलु गलितबुद्धिर्वन्ध्यसीमन्तिनीतः
 स्पृहयति भुवनानां भूषणं पुत्ररत्नम् ॥

यथा कश्चित् प्रमाणयति—धूमवत्त्व-वाष्प-मशक-कलिकाविवेकानिश्चये 'वह्निमानयं प्रदेशः धूमवत्त्वात्' इत्यादौ यथा निश्चयाभावादनिश्चितापरपर्यायः सन्दिग्धासिद्धो हेत्वाभासो न साध्यसाधकस्तथाऽत्रापीति । व्याप्यत्वासिद्धत्वं त्वग्रे दर्शयिष्यते । अन्यच्च, हेतोरनिश्चितरूपत्वाद् विपक्षवृत्तिभावात् तदाहूतो दुर्धरोद्धतविरुद्धतादोषकेसरि-किसो(शो)रापातगलितगतिर्भवदुपन्यस्तप्रशस्तहेतुहस्तिनीपतिः स्वसाध्यसिद्धिप्राणप्रिय-प्रणयिनीप्रथीयस्तरप्रीतिपथावितथातिथ्याभ्यर्थनासमर्थनासामर्थ्यं कथं समर्थयिष्यति । यथा 'पृथिवी नित्या कार्यत्वात्, घटवत्' इति । अत्र कृतकत्वं तु कार्यरूपद्वयणुकादि-पृथिव्यां वर्तते, न परमाण्वादौ, विपक्षे तु घटादौ सर्वत्राप्यस्ति । तथेहाप्यनिश्चित-रूपहेतोः पक्षवृत्तित्वं विपक्षवृत्तित्वं च वर्तते । तथा च कथं नाम स्वसाध्यसाधकत्व-मिति । यथा—

हेतोर्विरुद्धादपि साध्यसिद्धिं यश्चेक्षते शिक्षितमानशिक्षः ।
 क्रोधप्रबन्धोद्धतपन्नगेन्द्रात् समीहते सौधरसस्य वृष्टिम् ॥

तथा खण्डनेऽप्युक्तं श्रीहर्षमिश्रैः—

यावच्चान्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते ।
 विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबलम् ॥ इति ।

ततो यत्किञ्चिदेतदिति । तथैवानिश्चितरूपपक्षाङ्गीकारपक्षेऽप्यकान्तानैकान्तिकता-कामुककुट्टिनोकटुकटाक्षविक्षेपाक्षेपविक्षेपितः स्वबुद्धिविधिविधीयमानयोगाभ्यासो भव-दुपन्यस्तहेत्वाभासो मुमुक्षुमुख्य इव मनीषितस्वसाध्यसिद्धिसौधमध्यं कथमध्यारोहति । हेतुलक्षणप्रतियोग्यनिश्चितस्वरूपत्वात् तस्य पक्षे, विपक्षे पूर्वदर्शितयुक्त्या सन्दिग्धवृ-त्तित्वम्, सपक्षे तथारूपानिर्णीतवृत्तित्वं च । तथा पक्षत्रयवृत्त्यनैकान्तिकलक्षणत्वाच्च ।

तद्भावना चैवम् — यथा प्रपञ्चो मिथ्या, प्रतीयमानत्वात्, शुक्तिकाशकले कलधौतज्ञान-
वदिति । अत्र पक्ष-सपक्षयोर्मिथ्यात्वानिश्चितवृत्तित्वं विपक्षे ब्रह्मणि निर्णीतवृत्तित्वं च ।
तथाऽत्रापि । तथा च कथं स्वसाध्यसाधकत्वम् ? यदवादि—

हेतोरनैकान्तिकतोऽपि कान्तां

स्वसाध्यसिद्धिश्रियमीहते यः ।

पञ्चत्वप्राप्तादपि केकिपुत्रा-

त्केकायितं कामयतेऽनभिज्ञः ॥

तथा सव्यभिचार्यप्यसावित्युच्यते इति स्थितम् । अपरं च, अथावितथ-
तथाविधप्रज्ञाप्रकर्षप्राप्तप्रमाणप्रयोगप्रबोधप्रथितप्रतिज्ञोपन्यासविन्याससमर्थनासामर्थ्या-
भावादप्रयोजकोऽप्ययं हेतुः । कथमस्य निश्चितपञ्चरूपोपपन्नप्रतिष्ठाप्रतिष्ठितस्य हेतु-
नरेश्वरस्याप्रयोजकत्वम् ? महाव्याधीभूतोद्धतोपाधिसद्भावात् । भवतु पच्यन्तां त्वदीया
अपि मण्डकाः । परम्, अत्र कस्तावदुपाधिः संनिधीयते धीघनप्रधानैः । पक्षेतरत्वमिति
चेद् अहो तदक्षणे (क्षुण्ण)लक्षणानपेक्ष्यं तव वैदुष्यम्, समव्याप्तेरभावात् । यथा, 'पर्वतोऽयं
वह्निमान् धूमवत्त्वात्' इत्यादौ पक्षेतरोपाधेः समव्याप्त्यभावः, यथा 'यो यो वह्निमान् स
स पक्षेतरः' इत्यस्ति, परम् 'यो यः पक्षेतरः स स वह्निमान्' इति नास्ति । पक्षेणैव व्य-
भिचारात् । तेन पक्षेतरोपाधेर्न दूषणत्वम् । मैवमवादिषुस्तत्रभवन्तो भवन्तः ।
तथाहि—'अदृष्टं कस्यचित् प्रत्यक्षं प्रमेयत्वात्, करतलामलकवत्' इति । अत्र पक्षे-
रापरपर्यायमस्मत्प्रत्यक्षत्वमुपाधिः । तस्य च साध्यसमव्याप्तिसद्भावात् । तद्यथा 'यत्
कस्यचित् प्रत्यक्षं तदस्मदादिप्रत्यक्षम्, यथा घटः । यदस्मदादिप्रत्यक्षं तत् कस्यचित्
प्रत्यक्षं यथा तदेव' इति समव्याप्तेरपि सद्भावात् । एवमनेकेष्वपि समव्याप्तेरप्युपजीव-
कत्वेन पक्षेतरस्योपाधित्वं न निराकार्यम् । एतच्चाग्रत उपाधिखण्डनाधिकारे विस्तरतो
दर्शयिष्यते । अन्यच्चापरोऽप्युपाधिः सुविधनिधिरिवोपदौकते, यथा पक्षावृत्ति-साध्या-
विनाभाविसपक्षासाधारणरूप इति । अत्र सकलमपि लक्षणं भावनीयम् । एतद्व्याख्यान-
भावना प्रत्युपाधिप्रदीपाधिकारे ज्ञेया । एवं च सोपाधिकत्वे हेतुः कथं नाम स्वसाध्य-
साधकः । यदुक्तमुद्यनाचार्यैः—

अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।

तैर्दृष्टैरपि नेष्टव्या व्यापकांशावधारणा ॥

स्वसाध्यसंसिद्धिविधावुपाधिव्याधिप्रबन्धोद्धरमीहते यः ।

हेतुं स वै बालकुवेलनालावलम्बनादम्बुधिपारमिच्छेत् ॥

एवं पूर्वोक्तयुक्त्या विचार्यमाणो युष्मन्निरूपितो हेतुर्न स्वसाध्यसिद्धौ साधीयस्तां दधाति । तथापि पुनरप्येकशः प्रकारान्तरेण विचार्यते । तथाहि— असौ हेतुस्तर्कवितर्कसम्पर्ककर्कशशेषमुषीविशेषोन्मेषाभिलषितलक्षणलक्षित आहोस्वित् परोलक्षदक्षविक्षेपितलक्षणलक्षितः ? इति विकल्पयुगलं कुलाचलकुञ्जरस्थूलविमलदन्तयुगलमिव प्रतीतिपथातिथीभावं भजति । तत्र द्वितीयो नाद्वैतानन्दनिष्यन्दसम्पत्सम्पादकः । न हि कोऽपि प्रवोणप्रामाणिकः प्रामाणिकीभूय भूयः सङ्ख्यावत्पर्वदि निर्लक्षणं हेतुमाचष्टे, तस्य सर्वोपाख्याविरहितत्वेन साध्यसिद्धावनादरणीयत्वात् । अथ पौरस्त्यः प्रस्तूयते स्वस्तिवास्तवीभूतप्रशस्तमतिभिस्तदा प्रचण्डदोर्दण्डाखण्डपाण्डित्योड्डामरतामण्डलाखण्डलपराक्रमायमाणपण्डितप्रकाण्डचण्डिमोन्मुक्तातिवक्रचक्रकृत्तमुण्डः कथं स्वसाध्यसिद्धिप्राणप्रियाप्रणयिनीमनःप्रमोदसम्पत्सम्पादनाय संपनीपद्यते । तथाहि— हेतुः स्वात्मसिद्धिसौधमध्यमध्यारोहणाय लक्षणमपेक्षते, लक्षणमपि व्याप्तिप्राप्तिम्, व्याप्तिप्राप्तिरपि हेतुम्, हेतुरपि लक्षणम्, लक्षणमपि व्याप्तिप्राप्तिम्, व्याप्तिरपि हेतुमित्यावर्तनमिति कथं स्वसाध्यसाधकः । यतः—

यश्चक्रकापातनिकृत्तमौलेर्हेतोः स्वसाध्यस्य समृद्धिसिद्धिम् ।

विनैव रत्नत्रयमीहतेऽसौ दुरुत्तरानन्तभवाब्धिपारम् ॥

पूर्वोपाधेरनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरव्यभिचरितसम्बन्धो वा व्याप्तिरिति लक्षणाया व्याप्तेरभावाच्चानैकान्तिको भवन् कथमप्यसौ हेतुः स्वसाध्यसाधकः । तथा प्रकरणसमोऽप्ययं हेतुः, साध्यविपरीतसाधकहेत्वन्तरसद्भावात् । तथाहि—इहेदं साधनं स्वसाध्यसिद्धये नोपन्यसनीयम् ; स्वसाध्यसिद्धावसाधकतमत्वात् । यद् यत्र स्वसाध्यसाधनायासाधकतमं तत् तत्र नोपन्यसनीयम्, यथेह घटं प्रति घटः । न जायते चानेन साध्यसिद्धिः । तस्मान्नोपन्यसनीयमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिरिति । अपरमपि यथा पक्षः स्वस्वेतरवृत्तित्वानधिकरणास्ववृत्तिधर्माधिकरणम्, मेयत्वात्, घटवदिति । १ । अत्रान्यान्यपि प्रमाणानि मुग्धप्रामाणिकमेधाव्यामोहापनोदाय लिख्यन्ते । यथा—पक्षः साध्यनिष्ठात्यन्ताभावाधिकरणम्, मेयत्वात्, घटवदिति । २ । पक्षः साध्यधर्मातिरिक्तधर्माधिकरणम्, प्रतीयमानत्वान्निर्विवादपदवत् । ३ । पक्षविपक्षधर्मनिष्ठात्यन्ताभावाधिकरणम्, प्रमेयत्वादविगीतपदवत् । ४ । अयं पक्ष एतत्पक्षधर्मान्यधर्मवानसत्त्वात् । ५ । पक्षोऽयं पक्षधर्मनिष्ठात्यन्ताभावाधिकरणम्, मेयत्वाद् उभयाविगीतपदवत् । ६ । इत्यादीनि वक्रच्छायानुमानानि प्रतिपक्षोत्थापकानि परःशतानि परिस्फुरन्ति । ततः कथमिदं साधनं युष्मदुपज्ञसाध्यसाधकमिति । यथा—

प्रत्यर्थिहेतोरपि यः स्वहेतोर्वावक्ति वै साध्यसमृद्धिसिद्धिम् ।

स्फुरत्स्फुलिङ्गात् स हुताशनादेः पानीयपानं कुरुते न कस्मात् ॥

इत्युपहसनीयम् । ननु विपक्षसपक्षादिपक्षीकृत्य प्रवर्तमानमहाविद्यातनुत्राणपरित्राणायमान-
विस्मयस्मेरास्मदुपन्यासविन्यासावासविश्रान्तहेतुनरेश्वरस्य पुरतो वाचस्पतेरपि प्रवीण-
वाणी कृपाणीप्रगुणीकृता सती कुण्ठताकार्पण्यायोत्कण्ठते । के एतेऽस[त्]कल्पा गजवि-
कल्पकल्पा विकल्पा एवं चेत् तर्हि शक्रेणापि अप्रतिक्रियमाणपरित्राणायमानास्मद्विधीय-
मानप्रत्यवस्थानविधेरधःस्थीस्थीयतां क्षणमेकं विलोक्यतां तत्तनुत्राणपरित्राणताम् ।
नन्वहो वादिन ! सावधस्यास्यानुमानस्य विद्यात्वमपि नोपपत्तिपद्धतिमुपयाति । कुतस्त-
न्नाम महाविद्यात्वम् । तथाहि—असिद्धत्वाददोषविरहो हि महाविद्यात्वं शुभवता भवता
भण्यते । तच्च प्रामाणिकचक्रशक्रामोघयुक्तिशक्तिप्रकोपपावकप्रथमाहुतीभूतम् । यतो
व्याप्यत्वासिद्धत्वबाधितोऽयं हेत्वाभासः । केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकव्याप्यतेरभावात् ।
तथाहि—साध्यं परमार्थतोऽत्रानित्यत्वमेव शब्दस्य । तथाहि—‘अनित्यः शब्दः कृत-
कत्वात्, घटवत्’ इत्यत्राश्र(श्रा)वणत्वमुपाधिः । ततो ‘यदनित्यं तदश्रावणम्’ इति
साध्यव्यापकश्चायमुपाधिरिति शब्दस्य विवादास्पदीभूतं साध्यत्वेनाभिप्रेतं शब्दनित्यत्वम्,
ततस्तेनाव्यभिचारित्वादेव सोपाधिकत्वं सिद्धम् । मैवं वादीः । यतोऽत्र शब्दस्यानित्यत्वं
न साध्यम्, किन्तु शब्देतरानित्यनित्यवृत्तित्वानधिकरणानित्यवृत्तित्वम् । तत्र च नोपा-
धिना व्याप्तिः । शब्दत्वेन व्यभिचारात् । ततः साध्यव्यापकत्वाभावान्नायमुपाधिरिति
तन्मैवम् । प्रामाणिकप्रणीतप्रमाणमार्गातिक्रमणविपुलस्वकपोलकल्पितानल्पयत्तच्छब्दवि-
कल्पशब्दनलम्बीकृतस्याप्यनुमानस्य शब्दानित्यत्व एव विश्रामात् । साध्यं च तदेव
यद् विवादास्पदीभूतं सिसाधयिषितमस्ति प्रतिपक्षे मेयत्वेन । तत् तत्त्वतोऽनित्यत्व-
मेवेति । यदुक्तमेतदनुमानोपाधिसंग्राहकं पद्यं बृहन्महाविद्याविडम्बने—

यो भङ्गिस्थनिवृत्तिमत्त्वरहितो यद्वर्जिते मेयता

मेयत्वे श्रुतिगोचरत्वविरहः स स्यादुपाधिर्ध्रुवः ।

शब्दत्वादि निवर्त्यमस्ति न ततः पक्षेतरत्वभ्रमः

सर्वत्रैवमुपाधिरप्रतिहतो नो चेन्न हेत्वन्तरे ॥

इति । ततो व्याप्यत्वासिद्धत्वेनाप्रयोजकत्वान्न साध्यसिद्धिः । यदुक्तम्—अन्ये
परप्रयुक्ताना[मित्यादि ।] तथा विरुद्धोद्धतराक्षसीकुक्षिनिक्षिप्तोऽप्ययं हेत्वाभासः । यतो
विरुद्धसाधनाद् विरुद्धः, तच्चात्रानित्यत्वं साध्यम्, तद्विपरीतं नित्यत्वम्, तदप्यनेनानुमा-
नेन शब्दवैपरीत्येन साधयितुं शक्यत्वात् । तथाहि—घटः शब्देतरानित्यवृत्तित्वानधि-
करणनित्यवृत्तिधर्मवान् इति । अन्यच्च प्रमेयत्वं भवतु, शब्देतरानित्यनित्यवृत्तित्वानधि-

करणानित्यवृत्तिधर्मत्वं मास्तु एवं परेण प्रसज्जिते, प्रमाणानुग्राहकव्याघातबाधक-
तर्कस्य व्यभिचारपिशाचदुःसञ्चरत्वेनानुदयादनैकान्तिकश्च । तथा च कथं महाविद्यात्वम् ।

अपरं च महाविद्यासाध्ये महाविद्यासाध्यं वर्तते न वा । वर्तते चेत् तदा
सप्रश्रय आत्माश्रयपातः । न वर्तते चेत् तदा महाविद्यासाध्ये हेतोर्वर्तनात् ,
साध्ये साध्यस्याऽवर्तनात् , तस्यैव विपक्षत्वादनैकान्तिकश्चेति दोषत्रयी त्रिनेत्रनेत्रत्रयी-
वात्र त्रौकमाना कथं महाविद्यात्वं क्षमते इति चिन्तनीयं चतुरचेतोभिः ।

अन्यच्च, अनित्ये पदार्थे साध्यमाने आत्मादिनित्यपदार्थस्य पक्षीकरणं न युक्ति-
मत् । यतः संदिग्धसाध्यवान् पक्ष इति पक्षलक्षणम्, तच्चात्मादौ नित्ये पदार्थे नास्ति ।
अनित्यत्वस्य शब्दे साध्यमानत्वेन शब्दस्यैव, संदिग्धसाध्यवत्त्वात्, आत्मनो नित्यत्वे
नोभयो^१; सिद्धस्य तथात्वाभावात् । तथात्वेऽपि तत्र हेतुवृत्त्यङ्गीकारेऽसिद्धत्वाद्युद्भावनमुक्त-
युक्त्या केन निवार्यते । तस्मादात्मादयः पक्षत्वेनोपन्यस्यमाना अजागलस्तनकल्पना-
ऽसक्तकल्पा एव प्रामाणिकमार्गाननुसरणात् । यथा साध्याभावमपि पक्षीकुरुषे तदपि
न समीचीनम् । सर्वथाऽसतो निरूपाख्यस्य पक्षीकर्तुमशक्यत्वात् । असदपि चेत् पक्षी-
क्रियते तदा तुङ्गतुरङ्गशृङ्गगगनाम्भोरुहादयोऽपि पक्षीक्रियताम् । युक्तेः समानत्वात् । तुच्छे
साध्याभावे साध्यसाधनेऽदरिद्रमेव विश्वं स्यात् । इत्यादयो महाविद्याहेतुखण्डन-
प्रकाराः श्रीभुवनसुन्दरसूरिपादप्रणीतमहाविद्याविडम्बनादवसेयाः ।

तथा प्रमेयत्व-सत्त्वरूपसाधनानां हेतुमल्लोललाङ्गूललम्बायितमहाविद्यानुमा-
नानां वक्रच्छायानुमानानां चानिष्टव्याप्यप्रसज्जनेन हेतोरनैकान्तिकत्वं भावनीयम् ।
तत्र विपक्षवृत्तित्वेन व्यापकारोपासम्भवात्, न प्रमाणानुग्राहकव्याघाततर्कसम्भव
इति । अनुकूलतर्कसम्भवश्चैवं द्वयोर्विरुद्धधर्मयोरेकत्रसमुच्चये कीर्त्तमाने व्याघातः
स्यात्, यथा 'पर्वतोऽयं वह्निमान् धूमत्वान्महानसवत्' इत्यादि वादिनाऽभिहिते परो
निश्चितान्यथानुपपत्त्येकरूपं हेतुलक्षणं निराकर्तुं व्यापारोऽयं विधत्ते । यथा व्यतिरेक-
व्याप्तौ व्याप्यत्वेनो(ना)भिमतो वह्निमत्त्वाभावस्तत्र धूमत्वसद्भावारोपो यथा
'धूमवत्त्वं भवतु वह्निमत्त्वं मास्तु' इत्युक्ते प्रतिवादिना हेतोः साध्याभावत्वं सूचितं
तथा चासिद्धत्वं हेतोः ।

तन्निराकरणाय रङ्गप्रसङ्गव्यासङ्गाघसङ्घातविधातोद्भटप्रकटव्याघातनिर्घातदर्श-
नेन व्यापकारोपः क्रियते, यथा 'यद्यनग्निः स्यात् तर्हि निर्धूमः स्यात्' इति प्रस-
ङ्गागतो व्यापकारोपः । भावना त्वेवम्—अस्ति च धूमस्तस्माद्वह्निमानिति व्याप्यारोपे
व्यापकारोप इति लक्षणेन तर्केण प्रमाणानुग्राहकेण साध्याभाववत्त्वं हेतोः प्रसज्जितं

निराकृतम् । तथा च नानैकान्तिकत्वमिति । एवं च प्रमेयत्वसत्त्वहेत्वोर्व्याप्यारोपे कृते व्यापकारोपाभावादनैकान्तिकत्वं समर्थनीयमिति ।

अन्यच्च, वक्रच्छायानुमानसाध्येषु साध्यं वर्तते न वा ? । वर्तते चेत् तर्हि व्याधातो, घटे घटवदिति । न वर्तते चेत् तर्हि पक्षस्य प्रत्यक्षबाधितत्वम् । तथा च कालात्ययापदिष्टत्वमजनिष्ट ।

अन्यच्च, साध्ये साध्याभावात् पक्षस्य विपक्षीभूतत्वेन हेतोस्तत्र वर्तनादनैकान्तिकादयो दोषा उद्भावनीयाः । एवं च वक्रच्छायानुमानहेतवो निराकरणीयाः सहृदयैः । अत्र प्रकृतत्वान्मूलानुमानहेतुखण्डनकौतुकं दर्श्यते । यथा, अत्र प्रमाणेन पूर्वकोट्यनुपलब्धेरसिद्धः । यथा पूर्वकोटिशब्देनादिरुच्यते; यत् किल कार्यं घटादिः, तस्यादिः प्रमाणेनोपलभ्यते न तु भू-भूधरादीनामादिरुपलभ्यते; अतस्तेषु कार्यत्वानुलब्धेरसिद्धत्वम् ।

अन्यच्च—प्रसङ्गप्रसजितव्याधाताभावविहितव्याप्यत्वासिद्धत्वं दर्श्यते । यथा अन्वयाभिमतव्यापकभावे व्याप्यारोपे परेण प्रसज्जिते इदानीमप्युपपद्यमानतरुतृण—विद्युदभ्रादिभिर्व्यभिचारात् प्रमाणानुग्राहकतर्कासम्भवस्तत्त्वं व्याधातस्योद्भूतत्वाभावेन साध्याभावे व्याप्यारोपस्य सत्यत्वापादनतोऽपि व्याप्यत्वासिद्धत्वं हेतोः, तथा बुद्धिमत्पूर्वकत्वं साध्यो धर्मः, तद्विशेषोऽशरीरवत्त्वं वक्तुरभिप्रेतम्, तद्विरुद्धं सशरीरवत्त्वं व्याप्तिबलेन साध्यते, अतः कारणादशरीरपूर्वकत्वानुमाने कार्यत्वादित्ययं हेतुरभिमतविशेषव्यावृत्त्या स्वपक्षस्यैव विपक्षभवेनात् तत्र च वर्तनाद् विरुद्धः । यद्वा प्रसङ्गेन साध्याभावे साधनस्य सद्भावव्यञ्जनेनापि विरुद्धत्वं साधनीयमिति ।

अन्यच्च, 'यद् यत् कार्यं तत् तत् बुद्धिमत्कर्तृकम्' इत्यत्र पूर्वदर्शितव्यभिचारेणानैकान्तिकत्वम् ।

तथा व्याप्तिग्राहकेण घटादौ शरीरिण एव कर्तृदर्शनात्, प्रमाणबाधितोऽशरीरकर्तृकत्वलक्षणेऽर्थे प्रवर्तमानो हेतुः कालात्ययापदिष्टः ।

तथान्वयबलेन दृष्टान्तदृष्टकर्तृसदृशः कर्ता सिद्धयति । नात्र तथा, तेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यम् ।

तथाऽप्रयोजकश्चायं हेतुः सशरीरजन्यत्वोपाधेः । तद्भावेना चेहैवोपदर्श्यमानोपाधिविवेकाद् ज्ञेया । यत्रोपाधिस्तत्रासिद्धविरुद्धानैकान्तिकसत्प्रतिपक्षादिदोषभावनाप्रकारः प्रत्युपाधिप्रान्ते दर्शितस्ततो ज्ञेयः । प्रकरणसमदर्शनार्थं तद्व्यतिरेको

दर्श्यते, यथा 'यत् सशरीरजन्यं न भवति तद् बुद्धिमत्कर्तृकमपि न भवति यथा व्योम' । एतस्य प्रतिपक्षानुमानं यथा 'भू-भूधरादिकं बुद्धिमत्कर्तृकं न भवति, सशरी-
राजन्यत्वात्, व्योमादिवत्' इति प्रकरणसमत्वम् ॥

व्याघातश्च प्राग्दर्शितः । अथेतेरेतराश्रयो दर्श्यते, यथा तस्य माहात्म्यवि-
शेषाददृश्यशरीरत्वे इतरेतराश्रयः, पिशाचादिवच्चादृश्यशरीरत्वेन तु संशयः,
एवं च मूलानुमानदोषभावना स्वयमेव कार्या । प्रकृतत्वादेवैवं मनाग् दर्शितं
ज्ञेयमिति स्थितम् ।

इति वादिविजयनाग्नि प्रकरणे त्रिविधहेतुखण्डनाधिकारः प्रथमः ।

*

* *

२. उपाधिविवेकः

ननु हेतुखण्डनप्रथमाधिकारे सोपाधित्वेन हेतोरप्रयोजकत्वमवादि वादिवृन्दा-
रकपुरन्दरैः । तत्रेदं परीपृच्छ्यते । उपाधेः किं रूपम्, किं च तस्य लक्षणमिति ?
प्रत्याहृतः प्रतिवाद्याह । “अन्यत्रगतो धर्मोऽन्यत्रोपचर्यमाण उपाधिरभिधीयते । यथा
जपाकुसुमसंसर्गादारुण्यशून्ये स्फटिकोपलेऽरुणत्वं प्रतीयते तथोपाधौ वर्तमानं
व्याप्यत्वं व्याप्यत्वाभाववति हेतौ प्रतीयते । इति व्याप्तिदूरीकरणेनोपाधेर्दूषणत्वम् ।
तस्योपाधेरिदं लक्षणम्—‘साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरुपाधिः’ । सुखावबो-
धार्थमिदं लक्षणं व्यवच्छिद्यते । उपाधिशब्देन लक्ष्यनिर्देशः । इतरेण च
लक्षणनिर्देशः ।

साधनाव्यापक उपाधिरित्युक्ते ‘अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवत्’ इत्यत्रा-
नुमाने ‘यत्र यत्र कृतकं(तकत्वं) तत्र तत्र द्रव्यत्वं नास्ति गुणादौ व्यभिचारात्’ इति
साधनाव्यापकत्वेन द्रव्यत्वमुपाधिः स्यात् । तन्निरासार्थं साध्यव्याप्तिपदम् ।

साध्यव्याप्तिरित्युक्ते ‘अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवत्’ इत्यत्रानुमाने ‘यत्रानि-
त्यत्वं तत्र प्रमेयत्वम्’ इति व्याप्तिसम्भवेन प्रमेयत्वमुपाधिः स्यात् । तन्निरासार्थं साध-
नाव्यापकपदम् ।

साधनाव्यापकः साध्यव्यापक उपाधिरित्युक्ते ‘अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्
घटवत्’ इत्यत्रानुमाने ‘यत्र यत्रानित्यत्वं तत्र तत्र शब्देतरत्वम्’ इति साध्यव्याप्तिसम्भवेन
‘यत्र कृतकत्वं तत्र शब्देतरत्वमिति नास्ति, पक्षेण व्यभिचारात्’ इति साधनाव्यापकत्व-

सम्भवाच्च शब्देतरत्वमुपाधिः स्यात् । तन्निरासार्थं समपदम् । एवममुना प्रकारेण सर्वपदसार्थक्यं ज्ञातव्यम् ।

एवंविधस्योपाधेर्दृष्टान्तस्थलमाह । 'विमता हिंसा अधर्मसाधनं हिंसात्वाद् ब्राह्मणहिंसावत्' इत्यत्र निषिद्धत्वमुपाधिः । योजनाप्रकारश्चायम् । यत्र यत्राधर्मसाधनत्वं तत्र तत्र निषिद्धत्वं यथा व्यर्थहिंसायाम् । यत्र यत्र निषिद्धत्वं तत्र तत्राधर्मसाधनत्वम् यथा सुरापानम् । यत्र यत्र हिंसात्वं तत्र तत्र निषिद्धत्वमिति नियमो नास्ति, वेदविहितहिंसायां व्यभिचारात् । यदा समव्याप्तिरुपाधिरिति मन्यते तदोपाधेः साध्यं प्रति व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च सम्भवति । यदुक्तम्—

व्याप्य-व्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते ।

तयोरभावयोस्तस्माद् विपरीतः प्रतीयते ॥

व्याख्या — अन्वये साध्योपाध्योर्भावरूपयोर्व्याप्यव्यापकभावो यादृगिष्यते तयोः साध्योपाध्योरभावरूपयोस्तस्माद् व्याप्यव्यापकभावाद व्याप्यव्यापकभावो विपरीतो ज्ञेयः । अन्वये साध्यं प्रत्युपाधेर्व्यापकत्वात् । साध्यस्य व्याप्यत्वादिति तत्त्वम् । तदुक्तम्—

यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत् ।

स व्याप्यो व्यापकस्तु स्यात् समो वाप्यधिकोपि वा ॥ [श्लो० वा० अनुमान ५]

श्लोकार्थः—यस्य येन साकं देशतः कालतो वा न्यूनवृत्तित्वं तस्य व्याप्यसंज्ञैव, अधिकवृत्ति(त्ते)स्तु व्यापकसंज्ञैव, समवृत्तेस्तु व्याप्यसंज्ञा व्यापकसंज्ञा वेति । तत्र—

व्याप्यं तु गमकं प्रोक्तं व्यापकं गम्यमुच्यते ।

विपरीते प्रतीयेते त एव तदभावयोः ॥

व्याप्यं साधनं गमकम्, व्यापकं साध्यं गम्यम्, गमयति ज्ञापयतीति व्य(व्यु)त्पत्त्या गमकं साधनं हेतुर्वेति भण्यते, गम्यते ज्ञाप्यते इति व्युत्पत्त्या गम्यं साध्यमुच्यते, व्यतिरेकव्याप्तौ च गम्यगमकभावो विपरीत इति व्यतिरेके साध्यं हेतुरूपं हेतुः साध्यरूप इत्यर्थः । अयं तावदुपाधिरन्वयव्यतिरेकिण्येव, न केवलान्वयिनि नापि केवलव्यतिरेकिणि । तदुक्तमुदयनाचार्यैः—

एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः ।

साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः ॥

अस्यार्थः । एकेन साध्येन वेदविहित(त)हिंसादिलक्षणेन(णे) पक्षेऽधर्मत्वरूपेण सहोभयोर्हेतूपाधिभूतयोरविनाभावे साहच्य(च)र्यभावे सति मिथः परस्परं निषिद्धत्व-
हिंसात्वयोः सम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावलक्षणेन रहितयोर्द्वयोर्धर्मयोर्मध्ये यस्य निषिद्ध-
त्वलक्षणस्यात्ययोऽभावः साध्यस्याधर्मत्वस्याभावेनाविनाभावी भवति, स तत्राधर्म-
त्वलक्षणे साध्ये निषिद्धत्वलक्षण उपाधिरिति तत्त्वम् । एतावता व्यतिरेकव्याप्तिं
विना नोपाधेर्गमकत्वम् ।

यद्वा स उपाधिरुच्यते । स कः ? यस्योपाधेरत्ययोऽभावः साध्याभावेन
सहाविनाभावी । कोऽर्थः ? यत्रोपाध्यभावस्तत्र साध्याभावः । एतावतोपाधिव्यावर्त-
मानः साध्यमादाय व्यावर्त[त] इत्यायातम् । यथा यन्निषिद्धं न भवति तदधर्म-
साधनमपि न भवति, यथा देवपूजादि । क सति ? एकसाध्येति । एकेन साध्येन
विमतहिंसायामधर्मसाधनत्वलक्षणेन सहोभयोर्हिंसात्वहेतु-निषिद्धत्वोपाध्योरविनाभावे
सति, यथा 'यत्र यत्राधर्मसाधनत्वं तत्र तत्र निषिद्धत्वं यथा व्यर्थहिंसायाम्'
'यत्र यत्र निषिद्धत्वं तत्र तत्राधर्मसाधनत्वं, यथा सुरापानम्' तथा हेतुनाविना-
भावित्वम्, यथा 'यत्र यत्र हिंसात्वं तत्र तत्राधर्मसाधनत्वं यथा ब्राह्मणहिंसायाम्' ।
एवं सति किं रूपयोर्हेतूपाध्योः ? मिथः परस्परं व्याप्यव्यापकभावस्तेन रहितयोः ।
यथा यत्र यत्र हिंसात्वं तत्र तत्र निषिद्धत्वमिति नास्ति, वेदोक्तहिंसया व्यभिचारादिति ।
अयं तावदुपाधिर्नान्वयिनि । साध्याभावाविनाभावीत्यंशस्यासम्भवात् । नापि व्यति-
रेकिणि । साध्यव्यापक इत्यंशस्यासम्भवात् । पक्षे साध्यव्यापकत्वे सिद्धसाधनता-
प्रसङ्गः । अतोऽयमुपाधिरन्वयव्यतिरेकिण्येव सम्भवति । सोपाधित्वेन हेतोरप्रयोज-
कत्वं वदन्ति । तदाह—

समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा तदा ।

समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजकः ॥

अस्यायमर्थः । समश्चासमश्च समासमौ, समासमाविनाभावौ ययोस्तौ
समासमाविनाभावौ । एकस्य समोऽविनाभावोऽन्यस्यासमः । साध्येनाधर्मत्वादिना
समत्वं च 'यत्र यत्र साध्यमधर्मत्वादि तत्र तत्र निषिद्धत्वादि, यत्र यत्र निषिद्धत्वादि तत्र
तत्राधर्मत्वादि' इति समाविनाभावं निषिद्धत्वादि । असमत्वं च 'यत्र हिंसादित्वादि
तत्राधर्मसाधनत्वादि, यत्राधर्मसाधनत्वादि न तत्र नियमेन हिंसात्वादि' । हिंसात्वा-
दिकमन्तरेणापि सुरापानादावधर्मस्य दर्शनात् । अविनाभावश्च प्रमीयमाणव्यभिचारा-
भावः । न हि हिंसात्वमविनाभूतमधर्मत्वेन, अनौपाधिकसम्बन्धस्याविनाभावस्य हिंसा-
त्वहेतावभावान्निषिद्धत्वस्यैवोपाधित्वात् । व्यभिचाराज्ञानं च नास्ति, उपाधिदर्शनेन

व्यभिचारशङ्काया जातत्वात् । शङ्का च संशयः । स चाज्ञानमेवेति । तौ समासमा-
 वविनाभावौ यदैकत्र स्तः भवतः इति यावत् । एकत्रेति दृष्टान्ते परिदृश्यमानाधर्मसाध-
 नरूपादौ, तयोर्मध्ये हीनोऽसमाविनाभावो हिंसात्वादिरप्रयोजको न साध्यं साध्य-
 तीत्यर्थः । असमाविनाभाव इति येन विनापि साध्यमधर्मत्वाद्यवतिष्ठते । अस्ति च
 हिंसात्वं विनापि सुरापानादावधर्मत्वादि । ततोऽसमाविनाभावी अप्रयोजकः ।
 अन्यच्च, उपाधिना व्यभिचारोन्नायकत्वदर्शनतोऽप्रयोजकत्वं समर्थ्यते तथाहि—उपा-
 धिरेव साध्यव्यापकीभूतः पक्षाद् व्यावर्त्यमानः पक्षात् साध्यं व्यावर्त्ययति । ततश्च पक्षे
 एव साध्यात्यन्ताभाव इति हेतोर्वृत्ते(त्ति)व्यभिचारोन्नायकत्वमिति । यदुक्तम्—

व्यभिचारोन्नयं कुर्वन्नुपाधिर्याति दोषताम् ।

एतदेव च सर्वेषामुपाधीनां परायणम् ।

यस्य पक्षावृत्तेर्भावाभावौ साध्यभावाभावौ प्रति व्याप्यौ स उपाधिरित्यादी-
 न्यपि लक्षणान्यत्रैवान्तर्भावनीयानि समानार्थत्वादिति ।

इति वादिविजयनाम्नि प्रकरणे त्रिविधहेतुखण्डने उपाधिविवेको नाम
 द्वितीयोऽधिकारः ।

*

* *

३ उपाधिप्रकाशः

अथ सपक्षोदारकन्दरोदरसञ्चरत्सहचारिणीविलासलीलालसा(लीलासा)दितप्र-
 मीलामीलितलोचनकमलस्य समर्थप्रत्यर्थिहेतुगर्जदगजघटारवश्रवणप्रगुणीभवत्कोपप्रकम्प-
 प्रोच्छलदतुच्छहनुमल्लोललाङ्गूलास्फोटप्रकटितोत्कटभ्रमण्डलाकम्पस्य स उपाधिपञ्चा-
 ननस्य तत्प्रबोधाक्षेपकाक्षूण(ण)लक्षणस्तत्रातोद्यं वाद्यते । तथाहि—साध्याविनाभावे
 सपक्षासाधारणधर्मवानुपाधिरभिधीयताम् ।

सपक्षधर्म उपाधिरित्युक्ते हेतोरेव सपक्षधर्मत्वात् तद्धर्मेणैव सिद्धसाध्यता
 स्यात् । ब्राह्मणहिंसारूपसपक्षे हिंसारूपधर्मसम्भवात् । तथा चातिप्रसङ्गः ।
 तन्निवृत्त्यर्थं सपक्षासाधारणेति पदम् । सपक्षसाधारणधर्माः प्रमेयत्वसत्त्वादयस्तेषा-
 मप्युपाधित्वम् । तन्निवृत्त्यर्थमसाधरणेति कृतम् । सपक्षासाधारणधर्म उपाधिरि-
 त्युक्ते प्रमेयत्वसत्त्वादिसाधरणधर्माणां निवृत्त्या पक्षावृत्तीति जातम् । तथापि ब्राह्मण-
 हिंसारूपसपक्षधर्माः गौरत्व-श्यामत्व-विद्वत्त्व-वक्तृत्व-प्रलम्बत्व-ह्रस्वत्वाशूद्रभोजित्वादयो-
 ऽनेकधर्मास्तेषामप्युपाधित्वप्रसङ्गः । तथा च साधनाव्यापकः साध्यसमव्याप्तिक
 उपाधिरित्युपाधिलक्षणहानिः । तद्वचवच्छेदाय साध्याविनाभावे सति इत्युक्तम् ।
 कोऽर्थः ? यो धर्मः सन्दिग्धसाध्यवति पक्षे न वर्तते, साध्येन सह प्रमीयमाण-

व्यभिचाराभावेन साध्यधर्माविनाभावी भवति, स उपाधिः, यथा यत्र साध्यं तत्रोपाधिः, यत्रोपाधिस्तत्र साध्यम् । एतावतोपाधिव्यावृत्तौ साध्यधर्मस्य व्यावृत्तिर्भवति । हेतुस्तु तत्र पक्ष एव तिष्ठतीति मिथः सम्बन्धगूण्यत्वं सिद्धम् । तथा च सर्वपद-सार्थक्यम् ।

एवंविधं धर्मं दृष्टान्तस्थले भावयति । यथा 'वेदविहिता हिंसा अधर्मसाधनं हिंसात्वात्, ब्राह्मणहिंसावत्' इत्यत्र ब्राह्मणहिंसालक्षणे सपक्षे उपाधिधर्मो विचार्यते । तथाहि—अन्वयव्यतिरेकव्याप्यव्यापकरूपेणाधर्मसाधनरूपसाध्येन सहाविनाभावी विमतहिंसारूपपक्ष-देवपूजनरूपविपक्षाभ्यां व्यावृत्तः केवलब्राह्मणहिंसारूपसपक्षे निषिद्धत्वरूपधर्म एव विचार्यमाण उपपत्तिपद्धतिमुपैति । तेनात्र निषिद्धत्वमेवोपाधिः । उपाधियोजनाप्रकारश्च पूर्वोक्तयुक्त्या चिन्त्यः । एवं साध्याविनाभावी पक्षविपक्षावृत्तिधर्मः सपक्षे संशोध्यासाधारणधर्म उपाधित्वेनोद्भाव्यः ।

यत्रोपाधिस्तत्रासिद्धविरुद्धानैकान्तिकसत्प्रतिपक्षादयो दोषा सम्भवन्तीति उपाधेर्दूषणत्वम् । तच्च दर्श्यते । यथानुमानेऽन्वयव्याप्तौ यत्र व्याप्यं तत्र व्यापकम् । व्यतिरेके व्याप्यीभूतव्यापकनिवृत्तौ व्यापकीभूतव्याप्यनिवृत्तिरिति प्रामाणिकसमयः । तत्रान्वये तथात्वाभावेऽनैकान्तिकत्वं यथा प्रतीयमानत्वेन प्रपञ्चमिध्यात्वसाधने परब्रह्मणा व्यभिचारात् । व्यतिरेके तु व्याप्यत्वासिद्धत्वं यथा धूमध्वजाभावे धूमवत्वमिति । तथैव सोपाधिकानुमानेऽपि । तत्प्राथमिकप्रामाणिकमतिव्युत्पत्यर्थं विस्तरतो दर्श्यते । हिंसायां विमतहिंसाधर्मत्वसाध्ये निषिद्धत्वोपाधिर्यथा यत्र यत्र हिंसात्वं तत्र तत्र निषिद्धत्वमिति नास्ति । पक्षेणैव व्यभिचारादनैकान्तिकत्वम् । तद्व्यतिरेकव्याप्तौ साध्यमादाय व्यावर्तमानोपाधौ साध्येन सह हिंसालक्षणसाधनस्याव्यावृत्तत्वाद् व्याप्यत्वासिद्धत्वं निश्चितान्यथानुपपत्तिलक्षणाभावात् । तथा तथैव साध्यमादाय व्यावर्तमानोपाधौ साध्यात्यन्ताभावात् पक्षस्यैव विपक्षत्वं जातम् । हेतोस्तथैव तत्र वर्तमानाद् विरुद्धत्वम् । यथा वेदविहिता हिंसाधर्मसाधनं हिंसात्वादिति न केनापि दृष्टमिष्टं वा । एवं सपक्षेऽपि सत्त्वात् तथानैकान्तिकत्वमपि, ब्राह्मणहिंसादावपि वर्तनादिति । एवमेवोपाधिना प्रतिपन्थिप्रमाणाविर्भावनेन सत्प्रतिपक्षत्वम् । एवं बाधितविषयत्वाद्यपि समर्थनीयमिति स्थितम् ।

इत्युपाधिप्रकाशो वादिविजयनाम्नि त्रिविधहेतुखण्डने

तृतीयोऽधिकारः ।

✱

✱

✱

४ प्रत्युपाधिप्रदीपः

श्री जिने हर्षतो नत्वा वीरं विश्वातिशायिनम् ॥

प्रत्युपाधिप्रदीपाय ताण्डवं दर्शयते मया ॥

ननु साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्यापक उपाधिरिति । लक्षणाभेदे सति उपाधिप्रत्युपाध्योर्भेदेनोपन्यासविन्यासः कथं प्रमाणकोटिमाटीकते ? उच्यते—स्वभावभेदात्, यथा लोके एकोदरसमुत्पन्नयोः पुत्रयोरेकबीजित्वेऽपि स्वभावभेदाद् विरुद्धार्थ-क्रियाकारिणोर्विरोधत्वेन भिन्नत्वं दृश्यते तथात्रापीति । यद्वा 'अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः', 'अव्यभिचरितसम्बन्धो व्याप्तिः' एवंविधलक्षणाभेदे सत्यप्यर्थक्रियाभेदादन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिद्वैविध्यमास्ते तथात्रापीति इति चेन्मैवम् । यथा तत्रापि परस्परव्यावर्तकक्रियाकारित्वेन तद्वाचकलक्षणेऽपि भिन्ने युक्तियुक्ते स्तस्तथात्राप्युपाधिप्रत्युपाधिविरोधिस्वभावज्ञापकलक्षणं विना लक्ष्यभेदः कथं भवतीति चिन्त्यमिति चेत् तर्हि तत्रेदं विरोधिस्वभाववाचकं लक्षणं यथा उपाध्याहतानुमानानुग्राहकत्वं प्रत्युपाधिरिति । अनुग्राहकः प्रत्युपाधिरित्युक्ते साकाङ्क्षता स्यात् । तथा वचसो वैयर्थ्यम् । तन्निवृत्त्यर्थमनुमानानुग्राहक इत्युक्तम् । अनुमानानुग्राहकः प्रत्युपाधिरित्युक्ते तर्केण सिद्धसाध्यता स्यात् । तस्यापि प्रसङ्गाहतानुमानस्य अनुग्राहकलक्षणत्वात् । तद्व्यावृत्त्यर्थमाहतेति कृतम् । तथापि साकाङ्क्षत्वम् । तथा च तस्य वैयर्थ्यम् । तन्निवृत्त्यर्थमुपाध्याहतेति पदम् । तथा च सर्वपदसार्थक्यमिति ।

एवंविधप्रत्युपाधेर्दृष्टान्तस्थलमाह । विमता हिंसा पक्षः । तत्र अधर्मसाधनत्वं साध्यम् । हिंसात्वादिति हेतुः । ब्राह्मणहिंसावदिति दृष्टान्तः । अत्र निषिद्धत्वमुपाधिः । योजनाप्रकारश्च पूर्ववदिति ।

उपाध्याहतत्वं दर्शयते । यथा सर्वत्र सोपाधिकानुमानेऽन्वयव्याप्तौ दृष्टान्तप्रभवेनोपाधिना साध्यस्य समाविनाभावित्वम् । हेतुना सहासमाविनाभावित्वविभावेनावेदितमप्रयोजकत्वं साधनस्य । तथा च व्याप्यत्वासिद्धत्वमुद्भाव्यते । व्यतिरेकव्याप्तौ पक्षाद् व्याप्यीभूताधर्मसाधनत्वरूपसाध्यमादाय स्वयं व्यापकीभूय व्यावर्तमानेनोपाधिना साध्यात्यन्ताभाववति विपक्षे साधनवृत्तित्वापादनेनानैकान्तिकत्वमाविष्क्रियते । तथा च सिद्धमुपाध्याहतानुमानत्वमिति ।

यथा पक्षाद् व्यावर्तमानेनोपाधिना साध्यमादाय हेतोरप्रयोजकत्वं कृत्वा प्रमाणव्याहतत्वं व्यधायि तथैव तद्व्यतिरेकिप्रमाणसपक्षोद्भूतप्रत्युपाधिना तत्पक्षे पुनः प्रत्याहृत्य हेतोः साध्येन सहान्यथानुपपत्तित्वमाधायानुमानानुग्राहकत्वं क्रियते ।

तथा च पूर्वोपाधेरप्रयोजकत्वं जातम् । तद्वर्त्यते । तद्व्यतिरेक्यनुमानप्रकाशनपूर्वम् ।
तद्यथा—वेदविहिता हिंसा धर्मसाधनं भवति, अनिषिद्धत्वात्, ब्राह्मणभोजना-
दिवत् । अत्राहिंसकत्वं प्रत्युपाधिः । एतद्योजना सुखावबोधाय लिख्यते । यथा
यत्र यत्र अनिषिद्धत्वं तत्र तत्र अहिंसकत्वमिति नास्ति, वेदविहितहिंसया व्यभिचा-
रात् । यत्र यत्र धर्मसाधनत्वं भवति तत्र तत्र अहिंसकत्वम्, यथा ब्राह्म[ण]भोज-
नादौ । यत्र यत्र अहिंसकत्वं तत्र तत्र धर्मसाधनत्वं भवति, यथा श्रुतपाठादौ ।
व्यतिरेकव्याप्तिस्त्वयम्—यत्र अहिंसकत्वं न भवति तत्र धर्मसाधनत्वमपि न भवति,
यथा व्यर्थहिंसादौ । अत्राहिंसकत्वं प्रत्युपाधिव्यावर्तमानो वेदविहितहिंसायां धर्म-
साधनत्वं व्यावर्तयति । तथा च सिद्धं पक्षे साध्यापादनहेतुसाध्याविनाभावित्वस्था-
पनेन प्रत्युपाधित्वम् ।

तथा चैवं मूलानुमानमागतम् । यथा वेदविहितहिंसा अधर्मसाधनं हिंसा-
त्वात् ब्राह्मणहिंसावदिति तथा चोपाध्याहतप्रमाणानुग्राहकलक्षणप्रत्युपाधिना
एकलक्षणत्वेऽपि विरोधिधर्मित्वमुपाधिरिति । अथवा, कुमुदमेदमेदुरोदरप्रतिवाद्युद्भा-
वितोपाधिमहाव्याधिख्याधूतस्तनंधयवादिनः पूर्वोक्तयुक्त्या निर्विलम्बप्रत्युपाध्याविर्भाव-
नाशक्तौ प्रतिवादिदुर्मदापनोदाय निर्विलम्बमेव तदुद्भावनाप्रकारान्तरमाविर्भाव्यते ।
यथा प्रायो वादिविहितमूलानुमानसाधनवैपरीत्यं साधनाव्यापकसाध्यसमव्यापकलक्ष-
णोपाधिना अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारपरिहारपूर्वं मनसि विमृश्य प्रत्युपाधित्वेन
भणनीयम् । प्रायो भणनादपरमपि तल्लक्षणं धर्ममुपाधिव्यतिरेकसपक्षे पूर्वोक्तोपपत्त्या
संशोध्योपाधिलक्षणयोजनया मनसि संप्रधार्य प्रत्युपाधीकृत्योपाधिनिराकार्यः ।

एतच्च सोदाहरणं दर्श्यते । यथा कोऽपि जैमिनिमुनिविनेयः कथञ्चित् कया-
चित् कर्मयोग्यतया सर्वपदार्थेष्वनित्यतां पश्यन् कश्चित् सुपूर्वोपा[स]नासादितानन्यो-
पमेयातिशयः सर्वसमर्थप्रत्यर्थिपार्थिवकदर्थनामन्मथप्रत्यर्थीयमानं कमपि महाराजानं
प्रसृत्वररजनिकरदिनकरकरनिकरजित्वरासंख्यगुणज्योतिर्विसरपरास्तदुस्तमतमस्तोमभरं
यथार्थक्रियासमर्थार्थसार्थमिथ्यावासनावशपटुतरं वाचामगोचरं चिदानन्दाद्वैतरसा-
स्वादसोदरमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म इति वदन् साक्षात् सकललोकालोकप्रकाशगोचरं महा-
ज्योतिःप्रसरमदीदृशत् । तदनु तद[ति]रिक्तचराचरप्रपञ्चप्रसरपरमार्थसत्यतां निराचि-
कीषुः(र्षुः) स्वाभिमतमतस्थापनायानुमानमिदमवादीत्—‘विवादपदं मिथ्या दृश्यत्वात् ।
यद् यद(द्) दृश्यं तत् तन्मिथ्या, यथा शुक्तिशकले कलधौतम् । दृश्यते च विवादपदम् ।

तस्मान्मिथ्या' इति । नैयायिकाद्यनुसारेण पञ्चावयवप्रयोगमाव(मारच)यति स्म । जैमु(मि)-
निमुनिविनेयमीमांसकाद्यनुसारेण त्र्यवयवम्, बौद्धानुसारेण द्व्यवयवमिति विभागः ।
तत्र विवादपदग्रहणं प्रपञ्चैकदेशे सिद्धसाध्यताव्युदासार्थम् । लोके विवादपदस्या-
नेकरूपत्वं तथापि मिथ्येति साध्यग्रहणेन यत्र सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां विवादः स
एव धर्मो ज्ञेयः ।

अत्रेश्वरकृतस्य जगतो मिथ्यारूपत्वमाकर्ण्य सकर्णाकर्णनीयमनर्थक्रियाकारि-
त्वोपाधिमुद्भाव्य हेतोरप्रयोजकत्वं चक्रे दृश्यो(क्षो)ऽक्षपादमुख्यः । तद्योजना
चेयम्—यद् यद(द्) दृश्यं तत् तदनर्थक्रियाकारि इति नास्ति, पक्षेण व्यभिचा-
रात् । यन्मिथ्या तदनर्थक्रियाकारि, यथा मरुमरीचिकासु जलज्ञानम् । यदनर्थक्रि-
याकारि तन्मिथ्या, यथा द्विचन्द्रज्ञानम् । व्यतिरेकस्त्वेवम्—यदनर्थक्रियाकारि न
भवति तन्मिथ्यारूपमपि न भवति, यथा ब्रह्म इत्युपाधिः । अत्र निर्विलम्बं
प्रत्युपाध्युद्भावनाय मूलानुमानदृश्यत्वहेतुवैपरीत्यमदृश्यत्वं प्रत्युपाधिः । अत्र मूलानु-
मानहेतोरप्रयोजकत्वं कृतमुपाधिना स्वव्यावृत्त्या साध्यमपहरता । ततश्चैवमनुमान-
मभूत् यथा 'विमतं मिथ्यारूपं न भवति, अर्थक्रियाकारित्वात्, ब्रह्मवत्' इति ।

अत्र प्रत्युपाधिभावना चेयम्—यदर्थक्रियाकारि तददृश्यमिति नास्ति, पक्षेण
व्यभिचारात् । यददृश्यं तन्मिथ्या न भवति, यथा परमाणुः । यन्मिथ्या न भवति
तददृश्यं यथा ब्रह्म । व्यतिरेकस्त्वेवम्—यददृश्यमिति न भवति तन्मिथ्यैव भवति,
यथा शुक्तिकलधौतज्ञानमिति । एवं च मूलानुमानमेवागतम् । यथा विमतं मिथ्या
दृश्यत्वात्, शुक्तिशकलकलधौतवदिति ।

अथात्रापि केनाप्युपाधिराविर्भाव्यते । तदा स ज्वलस्फुलिङ्गचक्रचक्रकस्फो-
रणेन तिरस्करणीयः इति । पुनरपि मुग्धमेधाविवृद्धयेऽपरमपि—यथा विमतं बुद्धिम-
त्पूर्वकम्, कार्यत्वात्, घटवदित्यत्र सपक्षस्यासाधारणो धर्मः पक्षेऽवर्तमानो दृश्य-
शरीरकर्तृकत्वम् । तत्रापि पूर्ववदुपाधिव्यतिरेकसपक्षे गगनरूपेऽकार्यत्वं प्रत्युपाधिरिति ।
सर्वत्रानुपलभ्यमानगुणत्वहेतुना आत्मनोऽसर्वगतत्वसाध्ये घटसपक्षे मूर्तत्वमुपाधि-
स्तद्व्यतिरेकसपक्षे सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वं प्रत्युपाधिस्तद्व्यतिरेकान्मूलानुमानमिति ।
एवं सर्वत्र यत्र प्रतिवादिनोपाधिरुद्भाव्यते तदैव तत्पाश्चादुपाधिव्यतिरेकः कार्यते ।
तद्व्यतिरेके व्यभिचारादिदर्शने उपाधिवैयर्थ्यम् । तदसम्भवे च तत्सपक्षे मूलानुमा-
नहेतुवैपरीत्यं प्रत्युपाधिस्तद्व्यतिरेकान्मूलानुमानमेव भवेदेवं निर्विलम्बमेव प्रत्युपा-
धिप्रकाशो भवेदिति तत्त्वं पूर्वं प्रायोभणनात् । उपाधिव्यतिरेकसपक्षेऽसाधारण-

सन्यं धर्मं संशोध्य सकलोपाधिलक्षणभावनां विमृश्य प्रत्युपाधिरुद्भाव्य इति तत्त्वम् ।
तच्च दर्श्यते—यथा कश्चित् सौगतमतानुगतः सर्वपदार्थेष्वेकान्तक्षणिकत्वसाधनाय
कण्टकोद्धारबन्धुरमनुमानं पथरूपमवीवदत्—

यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा इमे

सत्ता शक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा च सा ।

नाप्येकैव विधान्यदापि परकृन्नैव क्रिया वा भवेत्

द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यति ॥ [ज्ञानश्री]

व्याख्या । सर्वे भावाः क्षणिकाः सत्त्वात् । यत् सत् तत् क्षणिकं
यथा जलधरः । सन्तश्चैमे भावाः । तस्मात् क्षणिका इति पञ्चाङ्गव्यवस्था-
यामपि बौद्धैर्व्याप्त्युपनयरूपाङ्गद्वयस्यैव स्वीकारादत्रानुमाने काव्यप्रथमपादे व्याप्त्यु-
पनयौ दर्शयति । यत् सत् तदित्यादि । अथ हेतुकृता सत्ता किंरूपा-
ऽभीष्टेत्याह सत्तेति । इहानुमानेऽर्थकर्मणि अर्थक्रियायां शक्तिः सामर्थ्यं सत्ते-
त्युच्यते । यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसदिति । तदागमवचनादर्थक्रियाकारि-
त्वमिति यावत् सत्तेष्टा इति हेतोः स्वरूपमुक्त्वाऽसिद्धतां परिजिहीर्षुः पक्षधर्मत्वं
दर्शयति । मितेः प्रत्यक्षादिरूपायाः सिद्धेषु पक्षीभूतेषु भावेषु सा सत्ता सिद्धा ।
मितेरपि पदस्योभयत्र सम्बन्धात् स्वरूपासिद्धता आश्रयासिद्धतापि परिहृता । अ-
सिद्धतां परिहृत्य विरुद्धतां परिजिहीर्षुर्विपक्षस्यैव नित्यैकस्वभावस्य वस्तुनोऽभावं
प्रसङ्गदोषपूर्वकं प्रकटयति । नाप्येकैव विधेति नापि वस्तुन एकैव विधा एक एव
प्रकारः सर्वकालं नित्यैकस्वभाववत्वमिति यावत् । तथास्वीकारे प्रसङ्ग अन्यदापि
परकृदिति । यदि हि वस्तु नित्यैकस्वभावं स्वीक्रियते तदा स्वेष्टकालवत् कालान्त-
रेऽपि परकृदिति ज्ञानादन्योऽर्थः पर इति वचनादर्थकृत् अर्थक्रियाकारि भवेत् ।
यथा कुम्भकारादिः प्रतिनियतकाले घटाद्यर्थक्रियां कुरुते तथा सर्वस्मिन्नपि काले
कुर्यादित्यर्थः । दोषान्तरमाह नैव क्रियेति । वा अथवा नित्यैकस्वभावे वस्तुनि
क्रिया नैव भवेत् । एव शब्दोऽवधारणार्थत्वात् । सर्वकालमपीति । अयमभिप्रायः ।
प्रतिनियतकालात् कालान्तरे यद्यर्थक्रिया न स्वीक्रियते तदा प्रतिनियतकालेऽप्य-
र्थक्रिया न स्यात् । अर्थक्रियाकरणाकरणरूपस्वभावद्वयाङ्गीकारे नित्यैकस्वभाववत्-
क्षि(क्ष)तेरिति । इत्थमुभयथा प्रसङ्गदोषाविर्भावादर्थक्रियामुत्थापयता प्रतिपक्षस्य
नित्यैकस्वभावस्य वस्तुनोऽवस्तुत्वमभ्यधायि । अनर्थक्रियाकारि अवस्तिवति वचनात् ।
विपक्षाभावाच्चायं हेतुर्न विरुद्ध इति । नाप्यनैकान्तिकस्तत एवेति स्वयं
ज्ञेयम् । एवं दोषोद्धारं विधाय साध्ये एव हेतोश्च विश्रान्तिं समर्थयति । द्वेधापि

इति अर्थक्रियायाः पक्षे प्रमाणसिद्धत्वाद् विपक्षे उक्तप्रकारेणानुपपत्तेश्चेति द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरस्ति । अतश्चार्थक्रियाहेतुः साध्ये क्षणिकत्वे विश्राम्यति क्षणिकत्वं साधयतीति वृत्तार्थः ।

एतदाकर्ण्य कोपाटोपप्रकम्पमानतनुः संख्यावतां मुख्यः सांख्यः सर्ववस्तुषु आविर्भावतिरोभावाभ्यां सदुत्पत्तिं साधयन् एकान्तनित्यत्वमङ्गीकुर्वन् तत्क्षणि-
कैकान्तनिराकरणायातद्वरूपत्वोपाधिप्रबोधनेन साधनस्याप्रयोजकत्वं कृतवान् । तत्र साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वभावना पूर्ववत् । व्यतिरेकस्त्वेवम्—यदतद्रूपं न भवति तत् क्षणिकमपि न भवति यथा व्योम । आविर्भावतिरोभावोपपत्तिभावना-
प्रपञ्चः स्वयमेव प्रामाणिकैरवधार्यः । प्रत्युपाधिशिक्षामात्रत्वादस्येति ।

अथात्र बौद्धस्तूपाधिनिघाटनाय प्रत्युपाधिं प्रकटयति अमूर्तत्वलक्षणम् । साध्यसाधनयोर्व्याप्त्यव्याप्ती पूर्ववत् । विधेये व्यतिरेको दर्श्यते । यदमूर्तं न भवति तन्नित्यमपि न भवति, यथा प्रदीपकलिका । एवं च मूलानुमानमेवमागतम् । यथा सर्वं क्षणिकं सत्त्वाज्जलधरवदिति । एवं मूलानुमानसाधनव्यतिरेकात् पूर्वभाविता-
दन्यो धर्मः उपाधिव्यतिरेकनिदर्शने संशोध्योपाधिनिराकरणाय प्रत्युपाधित्वेन पठ-
नीयः । एवं चोपाध्युन्नीतासिद्धविरुद्धानैकान्तिकादयो दोषा निराकृता भवन्तीति तात्पर्यम् ।

एकान्तक्षणिकाक्षणिकपक्षयोः पौरस्त्योपाधिपुरश्चरप्रत्युपाधिविधुरत्वेन कथमप्यर्थ-
क्रियाकारित्वोपपत्त्यदर्शनादनेकान्धस्पष्टस्पृष्टगजाऽसक(त्क)ल्पविकल्पजल्पिनो जनानिव
विवदमानानालोक्य कोऽपि सर्वज्ञोपज्ञवस्तुव्यवस्थया तत्रार्थक्रियाकारित्वोपपत्तिसिद्धि-
साधकमनुमानं वदति जैनः—नित्यानित्यात्मकं वस्तु, अर्थक्रियाकारित्वान्यथानुपपत्तेः
इत्यत्र तथा स्याद्वादरूपिषु ‘सदसदभिलाष्यानभिलाष्यसामान्यविशेषात्मकवस्त्व-
नन्तधर्मात्मकत्वात्’[इत्या]द्यनुमानेष्वन्तर्व्याप्तिरूपेषु निश्चिततथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्या
निर्णीतपक्षधर्मित्वविपक्षव्यावृत्तिरूपया उपाधेर्दूरापास्तत्वादसिद्धविरुद्धानैकान्तिकादीनां
शङ्कापि न कार्या तथा सौगतोदितस्वभावकार्यानुपलब्धिरूपहेतुषु त्रिषु । तत्रैकादशा-
नुपलब्धिरूपे तृतीये हेतावपि नोपाधिः ।

तत्र चैकादशानुपलब्धिष्वधाद्यश्चतस्रो दर्श्यन्ते । तत्र विरुद्धोपलब्धिर्यथा
नात्र शीतस्पर्शोऽग्नेरिति । १ विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा नात्र शीतस्पर्शो धूमादिति । २
कारणानुपलब्धिर्यथा नात्र धूमोऽग्न्यभावादिति । ३ स्वभावानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्र
घट उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्याप्यनुपलब्धेरिति । ४ शेषास्तु सप्तानुपलब्धयो धर्म(न्याय)
बिन्दुशास्त्रप्रतिपादिताः प्रतिभेदरूपत्वेन एष्वेवान्तर्भवन्तीति पृथग् नोपदर्शिताः ।

तथा केवलान्वयिनि केवलव्यतिरेकिण्यपि एकसाध्यविनाभावादिति लक्षणस्याभावात् ।
तथा पञ्चरूपोपपन्नेऽध्यन्यहेतौ साध्यस्य निर्णीतव्यापकत्वे विपक्षशङ्कानुदयान्नो-
पाधिः । यथा धूमवत्त्वसाधनोपपन्ने धूमध्वजसाध्यशतांशेनापि यत्र विपक्षशङ्का न
भवति तत्रोपाधिर्न भवति । तदभावात् प्रत्युपाधिरपि न भवतीति तत्त्वमिति स्थितम् ॥

इति वादिविजयनाम्नि त्रिविधहेतुखण्डने
प्रत्युपाधिप्रकाशप्रदीपश्चतुर्थोऽधिकारः ।

*

* *

५. उपाधिखण्डनाकाङ्क्षाशिक्षा

श्रीजिनं हर्षतो नत्वा वीरं विश्वातिशायिनम् ।

उपाधिखण्डनाकाङ्क्षाशिक्षा लेलिर्यते मया ॥

इह हि सकलतार्किकचक्रचक्रवर्तिना निजनिस्तमस्तममतिस्फीतिमास्फूर्ति-
विस्मयास्पदीकृतवाचस्पतिना स्वाभिमततत्त्वसाधनायानुमानमवादि । तदाकर्णन-
मात्रकर्णोत्पलदलोद्गच्छदतुच्छशूलोन्मीलदुन्मादाविसंवादिवादिना प्रतिवादिना उपा-
धिरुद्भाव्यते । तेन हेतोः स्वसाध्यव्यापकत्वप्रियामपहृत्य हेतोर्व्याप्यत्वासिद्धत्वोत्पा-
दनेनाप्रयोजकत्वमाविश्रक्ते । तदाकर्णनादेव वादिविधीयमानमाद्यत्प्रतिवादिमदमेदुर-
तापनोदविनोदालोक[नो]त्सुकदिग्देवाङ्गनामन्दानन्दकन्दकन्दलनाम्बुदायमानस्ववाग्-
विलासाभङ्गसौभाग्यप्रथनाय क्वाप्यश्रुतपूर्वः प्रत्युपाधिः प्रकाश्यते । तेन मूलानु-
मानहेतोरेव पूर्वोत्पादितोपाधिसाध्यव्याप्तिनिराकरणेन साध्यव्यापे(प)कत्वप्रियां प्रत्या-
हृत्य स्वसाध्यसाम्राज्येऽभिषेकः क्रियते रावणापहतसीताप्रत्याहारकश्रीरामदेवेनेव
विभीषणे । तत् किमुपाधिदूषणं न स्यात् , किञ्चोपाधौ दूषणत्वभ्रम एवेति
प्रत्याहतो वाधाह—

अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेः प्रत्युपाधेश्च सम्भवात् ।

चक्रकान्तप्रपाताच्च नोपाधिदूषणं पृथक् ॥

अत्र मदमेदुरतरदुर्द्धरगन्धसिन्धुरशिरःसिन्दूरपुरोदारशेष(ख)रायितनिजा-
नवद्यप्रसृत्वरप्रतापभरैः प्रणिगद्यते । साधनाव्यापकः साध्यव्याप्तिरिति लक्षणं लक्ष्य-
श्चात्रोपाधिः । न च लक्षणप्रतीतिमन्तरेण लक्ष्यप्रतीतिः । लक्षणं चैतन्निश्चेतुं न
शक्यते, पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिशक्तिप्रकोपपावकाहुतीभूतत्वात् । तच्च प्राथमिकप्रामा-

णिकसुखावबोधाय पूर्वदर्शितानुमान एव दर्श्यते । 'वेदविहिता हिंसा अधर्मसाधनम्, हिंसात्वात् ब्राह्मणहिंसावत्' इत्यत्र साध्यव्यापकत्वं यथा यत्राधर्मसाधनत्वं तत्र पक्षे-तरत्वम् । पक्षातिरिक्तव्यर्थहिंसादौ सर्वत्र भावात् । यत्र यत्र हिंसात्वं तत्र तत्र पक्षेतरत्वमिति नास्ति पक्ष एव हिंसात्वेन, पक्षातिरिक्तत्वाभावादिति साधनाव्यापक-त्वादतिव्याप्तिः ।

ननु न पक्षेतरोपाधेः साध्यव्यापकत्वं निश्चितम् । पक्षे साध्यसन्देहेऽपि उपाध्यभावस्य निश्चितत्वेन साध्यं प्रत्यन्वयव्यतिरेकव्याप्यभावात् । तथाहि—यत् पक्षेतरत् तदधर्मसाधनमिति नास्ति देवपूजनब्राह्मणभोजनादौ पक्षेतरत्वादधर्मसाधकत्वं स्यात् । व्यतिरेकस्त्वेवम्—यत् पक्षेतरन्न भवति तदधर्मसाधनमपि न भवति पक्षा-तिरिक्तस्यान्यस्याभावात् । पक्षे त्वद्याप्यसिद्धत्वादिति । मैवम् । तथा सति पक्षे साध्य-सन्देहेऽपि साधनसद्भावनिश्चयेन हेतोः शङ्कितव्यभिचारित्वं स्यादेव तथा च सर्वानुमानोच्छेदापत्तिः । तर्हि पक्षेतरोपाधिव्युदासाय साध्यसमव्याप्तिरिति पदं गृह्णीमः । तथापि तत्रैवातिव्याप्तेः यथा 'शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वाद् घटवत्' इत्यत्र पक्षे साध्यव्यापकत्वनिश्चयादन्वयव्यतिरेकसम्भवात् । यथा 'यदभिधेयं तत् पक्षेतरत्, यत् पक्षेतरत् तदभिधेयम्' । उभयस्य घटादौ सर्वत्र भावात् । यत् पक्षेतरन्न भवति तदभिधेयमपि न भवतीति । अपरमपि, यथा 'अदृष्टं कस्यचित् प्रत्यक्षम्, प्रमेयत्वात् करतलमलकवत्' इत्यादिपरःशतानुमानेषु अन्वयव्यतिरेकसाध्यव्यापकत्वसद्भा-वात् । समपदग्रहणो(णे)ऽपि नातिव्याप्तिनिरासः । तथा च सत्योऽयमाभाणको जातः 'काकोऽपि भक्षितोऽजरामरत्वमपि न जातम्' इति । ततोऽतिव्यापकत्वान्न लक्षणसिद्धिः ।

अथाव्याप्तिर्दर्श्यते—यथा देशान्तरगतो मैत्रपुत्रः श्यामः तत्पुत्रत्वात्, पुरोदृश्य-मानान्यपुत्रवदित्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वं साध्यश्यामत्वं न व्याप्नोति । यथा यो यः श्यामः स स शाकाद्याहारपरिणामवान् इति नास्ति । इन्द्रनीलादौ श्यामत्वे सत्यपि शाकाद्या[हार]परिणतेरभावात् अव्यापकत्वम् । पूर्वं हि सर्वत्र लक्षणे द्वयं त्याज्यमेव अतिव्याप्यव्याप्ति च । ते चोभेऽपि अत्र स्तः । ततः कथमिदं लक्षणं हेतोर्व्याप्यत्वासिद्धत्वादोषोद्घोषणया अप्रयोजकत्वापादने सामर्थ्यं दधातीति चेन्मैवम् । मैत्रपुत्रहेतोः पुरुषधर्मताबलात् पुरुषश्यामत्वमेव पर्यवसितं साध्यम् । तच्चोपाधिना व्याप्तमेवेति चेत् सत्यमुपाधेर्व्याप्तिभञ्जकत्वेन व्याप्तौ वक्तव्यत्वात् व्याप्तिर्विचारणीया । सा च—'यो यो मैत्रपुत्रः स श्यामः' इत्येवास्ति । ननु (तु) 'यो यो मैत्रपुत्रः स स पुरुषश्यामः' इति पुरुषविशेषणवैयर्थ्यात् । यतः साध्य-

श्यामत्वशब्देन यत्र साध्यं तत्रोपाधिरित्येव भणनादिति यत्किञ्चिदेतल्लक्षणमित्यु-
पहसनीयम् ।

प्रत्युपाधेश्च बहुवक्तव्यत्वेन प्राग्दर्शितः । अथ चक्रकान्तेति यदुक्तं तत्र पूर्व-
मात्माश्रयपातादिदं लक्षणं न प्रीतये प्रीतिस्फीतिमापात्रीभवद्गात्राणां मित्राणामपि ।
तत्र लक्षणे साध्यव्यापकत्वं हि साध्येन सममनौपाधिकः सम्बन्धः । स चोपाधिज्ञा-
नाधीनज्ञानः । तथा चाव्यवधानेन आत्मापेक्षितत्वं स्यात् । तच्च स्वात्मनि
अर्थक्रियाविरोधादिप्रबन्धावरुद्धम् । तल्लक्षणाक्षेपोपलक्षित उपाधिः पक्षात् स्वव्यावर्त-
नोद्धर्तितसाध्यव्यावृत्तिविपक्षीभवत् पक्षे निर्णीतवृत्तेर्हेतोर्व्यभिचारनिशाचरसञ्चारावि-
र्भावितानैकान्तिकतादोषकलङ्कपङ्क्तितां कर्तुं कथं साधीयस्तां दधातीति चिन्त-
नीयम् । तदुत्पादनादेवोपाधेर्दूषणत्वं नेतरथा ।

यदुक्तम्—‘व्यभिचारोन्नयं कुर्वन्’ इत्यादि । तथा तत्रैवोपाधिलक्षणे दुरुत्तरे-
[तरे]तराश्रयापारपारावारप्रोच्छललोलकलोलमालाकवलनोज्ज्वलीभवे(व)त्संवर्त्तकहुता-
शनप्रथमाहुतीभूते कथं नाम दूषणत्वं स्यात् । तथाहि—हेतोः साध्यव्यापकत्वम्,
साध्यस्य तेन हेतुना व्याप्तिः, व्याप्तिश्चोपाध्यभाववान् सम्बन्धः, स[ति] च तस्मिन्
प्रतीते उपाधिप्रतीतिः, उपाधिप्रतीतौ च उपाध्यभावप्रतीतिरिति । तथा च कथं
[त]दधीनोपाधिः पक्षात् साध्येन सह व्यावर्तमानः स(सा)ध्यवैपरीत्यसाधनोद्धतेन
हेतोर्विरुद्धत्वोन्नायकत्वकल्पनाय कल्पयिष्यते विचक्षणेनापि भवतेत्यपि विचारणीयम् ।

अथोपाधावात्माश्रयेतरेतराश्रयभावनोद्भवद्विकटकोपाटोपोत्कटकटुकण्टकडङ्कितः
पर्याकुलितचेतोवृत्तितया ‘प्रमाणाधीना हि प्रमेयव्यवस्था’ इति विमृश्य तत्साधनाय
प्रमाणं चेक्रीयते । तदा क्रियतां नाम किं तत् प्रमाणं विवादपदशब्दित उपाधिरिति
व्यवहर्तव्यम् । साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्यापकत्वात् । न यद् एवं न तद्
एवम् । यथा धूमध्वजाभावे धूमवत्त्वाभावः । एतदपि प्रथीयस्तरं भवन्मनोरथतरं न
पल्लवयति । स्वरूपासिद्धत्वादत्र हेतोः । पूर्वभावितात्माश्रयेतरेतराश्रयपातविस(श)
रारुतामापादिते साध्यव्यापकत्वे साध्ये तर्द्ध(द्ध)र्मत्वाभावात् । अनित्यः शब्दश्चाक्षुष-
त्वाद् घटवदित्यादिवत् । तथातिवक्रचक्रकाकान्तः कथं स्वविक्रममाक्रमिष्यति ? पूर्वो-
क्तोपपत्त्या निरुपाधिकसम्बन्धव्याप्तिसिद्धेः साध्यव्यापकत्वसिद्धिः, तत्सिद्धानुपाधिसिद्धिः,
तत्सिद्धौ च निरुपाधिकसम्बन्धसिद्धिः इत्याद्यावर्तनादिति कियन्तो वा दि(द)
धिमाषभोजने कृपणा विवेच्यन्ते ।

अतोऽनेकदोषदूषितलक्षणाधीनोपाधेर्हेत्वाभासातिरिक्तदूषणत्वं नोपपत्तिपद्धतिपदवी-
मवगाहते विचारासहत्वादाकाशकुशेशयसुरभित्वसाध्यवदिति । अत एव प्रत्यक्षपरो-
क्षप्रमाणप्रगुणीभवदादेशद्वैतादिष्टस्पष्टाभङ्गसप्तभङ्ग्याविर्भावितवस्त्वनन्तधमात्मका(क)-
त्वोपस्थापितार्थक्रियोपपत्तिशक्तिव्यक्तीभव(त्)स्याद्वादमहावादा(द)व्यासोपन्यासविस्मयी-
कृतभूमण्डलाखण्डलदत्तसर्वज्ञपुत्रविरुदैर्वादिमदविद्रावणोन्निद्रैरत एव जैनेन्द्रचन्द्रैरुपाधौ
व्यभिचारातिरिक्तदूषणत्वं नाङ्गीक्रियते । जैनेन्द्राणां च पुरतः का एता विभीषिकाः
यतः उक्तं स्याद्वादरत्नाकरे —

तावदेव लभते प्रतिष्ठितं प्रोक्तमेतदखिलं कुतीर्थिकैः ।

यावदेव न जिनेन्द्रसूनवो व्यञ्जयन्ति दृढयुक्तिडम्बर[म्] ॥

अत एव सर्वापरतीर्थिष्वहंप्रथमतः(त)स्तानेव वृणुते साधुविजयलक्ष्मीः ।

*

*   *

जिनहर्षं गुरं नत्वा स्मृत्वा सारस्वतं महः ।

पराक्षिप्तेन सत्पदोपन्यासाय प्रयत्यते ॥

इह हि कश्चिदखर्वगर्वपर्वतारोहणाग्रणीः प्रवीणप्रामाणिका(क)प्रामणीः प्राथमिक-
प्रामाणिकं स्वगुरुचरणपरिचर्याचरणप्रसादसंवादसोदरं सिद्धसारस्वतोद्गारानुकारं गङ्गा-
पगोतुङ्गचङ्गरङ्गतरङ्गभङ्गीसुभगं तत्तदनवसद्य(तत्राप्यनवद्यसद्य)स्कप्रा(प्र)माणप्रयोगं
व्याचक्षाणं विचक्षणं वीक्ष(क्ष्य) अन्वयिव्यतिरेकिहेतुमहाविद्यानुमानवक्त्रच्छायानुमान-
हेतुखण्ड[न] उपाधिप्रत्युपाधिकर्षणोपायतत(त्)खण्डनादिना तत्पराजयाशक्त-
मात्मानं मन्यमानः स्वचण्डतुण्डताण्डवाडम्बरेण सर्वमयथावन्मन्यमानः स्वाखण्डप्रचण्ड-
पाण्डित्यप्रकाशनाय स्वोत्कर्षार्कर्षकप्रतिज्ञापदानि पापठीति शठतामठः । यथा—

आकल्पकालं येऽनल्पविकल्पैर्जल्पनक्षमाः ।

वयं [व]दामस्ते पदैरनिन्धैस्तत्र के परे ॥

अन्यच्च—

घटीं वा यामं वा दिवसमपि वा जल्पितुमलं

क्षमास्तेषां पङ्क्तौ न खलु गणनीया वयममी ।

स्फुटैः सारैश्चच्चद्वहुविधरसैः पद्यनिवहै-

र्युगान्तं यावद्ये प्रभणितुमलं ते खलु वयम् ॥

इत्यादिपदैः परक्रियमाणाधिक्षेपमाकर्ण्य यस्तद्दुर्मदापनोदविनोदाय नोत्सहते
स पौरुषात् परिभ्रष्ट इत्युच्यते । यथा—

यो वा वादिनं सम्प्राप्ते कम्पते मूढमानसः ।

केवलं स गुरुक्लेशावेशायैव नरः स्वरः ॥

श्रीवादिदेवसूरिपादैरपि पठितम् —

आः कण्ठशोषपरिपोषकफलप्रमाण—

व्याख्याश्रमो मयि बभूव गुरोर्जनस्य ।

एवंविधान्यपि विडम्बनविड्वराणि

यः शासनस्य ह ह हा मसृणः शृणोमि ॥

इत्यादि मनसि विधाय पूर्वं सामवाक्यैरेव निर्वचनीयः कार्यः । उपशमफलत्वा-
च्छासनस्येति । यथा—

अहङ्कारोद्रेकः कलयति न वा संमनसिनो

न च द्वेषोन्मेषः शमरससुधासारविशदे ।

एवमुक्तोऽपि यदि न निवर्तते तदोत्तरार्धनिरूपणेन तिरस्कार्यः, यथा—

परं ये दौर्मौ(मु)ग्धा(ग्ध्या)दधति गुणमात्सर्यमधियो

न मृश्यामस्तेषां क्षणमपि मदोन्मादमधुना ॥

ज्ञास्यते वादवैदुष्यं ज्ञास्यते गुरुगौरवम् ।

स्थास्यतेऽस्मदुपन्यासो विन्यासोत्तरसङ्गरे ॥

श्रूयतां श्रूयतां पूर्वं स्थीयतां स्थीयतां स्थिरम् ।

वयं वदामस्तत्पदैरनिन्वैस्तर्हि तद्यथा ॥

घटोऽयमेतज्जनिः कृद् विनाशिज्ञानेतरज्ञानपदेन जन्यः ।

कार्यत्वतः कुम्भवदत्र चिन्त्यं तथोपपत्त्येतरथा न वै स्यात् ॥

मूलानुमानं चेदम्—अयं घट एतज्जनि(न)कानित्यज्ञानेतरज्ञानजन्यः कार्य-
त्वात् पटवत् । एते उभेऽपि जगत्कर्तृत्वसाधके; एते एव शब्दपरावृत्त्या जगद-
कर्तृत्वसाधके । यथा —

घटोऽयमेतज्जनिः कृद्विनाशि—

ज्ञानेतरज्ञानभृता न जन्यः ।

कार्यत्वतः कुम्[भ]वदत्र नाना-

त्वमेव न स्याज्जगतस्तथात्वे ॥

एतन्मूलानुमानम्—नायं घट एतज्जनकानित्यज्ञानेतरज्ञानजन्यः, कार्य-
त्वात्, पटवत् । तथा—

घटोऽयमेतद्घटनिष्ठा(ष्ट)बाध्य-

धर्मातिरिक्तोत्तरधर्मसाध्यः ।

वेविवृते मेयपदोपपन्ना-

द्धेतोः परब्रह्म[व]दत्र चिन्त्यम् ॥

मूलानुमानं वेदम्—अयम् [घट] एतद्घटनिष्ठा(ष्टा)त्यन्ताभावान्यधर्मप्रतियोगी,
मेयत्वात्, ब्रह्मवत् । एते उभेऽपि प्रपञ्चसाधके । तथा—

अंशिनः स्वांशगां(म)त्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनः ।

अंशत्वादितराशीवद्दिगेषैव गुणादिषु ।

मूलानुमानमिदम्—अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठा(ष्टा)त्यन्ताभावप्रतियोगी अवयि(य)-
व(वि)त्वात् पटान्तरवत् । एते उभेऽपि प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधके । तथा—अयं पट
एतत्तन्तुनिष्ठा(ष्टा)त्यन्ताभावप्रतियोगी मेयत्वात्, ब्रह्मवदिति । एतत्प्रपञ्चसत्यत्व-
साधकम्—

अस्त्येव कश्चिज्जगतः प्रमाणा-

दसम्भवद्वाधकतः प्रमाता

करस्थमुक्ताफलवत् परोक्ष-

परोपदेशानुपपत्तितश्च ॥

नास्त्येव कश्चिज्जगतः प्रमाता

तद्ग्राहकस्य प्रमितेरभावात् ।

नास्त्येव यद्ग्राहकता प्रमाणै-

र्न तद् यथा तुङ्गतुरङ्गशृङ्गम् ॥

इति सर्वज्ञसाधकोत्थापकानुमाने । एवं च यथायुक्तिगद्यपदैरनुमानानि कृत्वा
कण्टकोद्धारोऽप्येवं निर्विलम्बं विधेयस्तद्युक्तिश्चैवम्—

न चात्र पक्षक्षपदक्षदोष-

संश्लेषपोषः परिपोस्फुरीति ।

आख्यायते चेदथ तद्ग-

दोषो निवेद्यतां तत् कतमश्चकास्ति ॥

पक्षे प्रतीतत्वनिराकृतत्वा-

नभीष्टता साध्यविशेषणेषु ।

एतेषु दोषेषु न कोऽपि तावत्
 तल्लक्षणानीक्षणतः समस्ति ॥
 नासिद्धताकामुककुङ्किनीनां
 कटाक्षलक्षैरपि वीक्ष्यतेऽसौ ।
 हेतुः सुनिर्णीतसुपक्षसाध्य-
 धर्मे स्वनिर्णीतिपवित्रितो यत् ॥
 विरुद्धतादुर्धरसिद्धसोको-
 त्तरीगरीयस्तरदोषदौष्ट्यम् ।
 हेतुर्निधत्ते प्रतिपन्थिपक्ष-
 व्यावृत्तिमन्त्रो(मन्नो) वरिवर्त्यसौ यत् ॥
 पक्षः प्रमाणान्तरबाध्यबाधां
 धत्ते न साध्यानुगसाधनेऽस्मिन् ।
 तस्मान्न कालात्यया(य)तापदिष्ट-
 दोषोऽग्रदर्वीकरदौस्थ्यमास्ते ॥
 न साधने सत्प्रतिपक्षदोष-
 कथाप्रथामेति वृथाऽविमाना ।
 तथाविधप्रत्यनुमानबाधो-
 त्थानाद्यभावादिति भावनीयम् ॥
 नोपाधिबाधाविधुरत्वमास्ते
 सुनिश्चितव्यापकसाधनत्वात् ।
 धूमध्वजस्य प्रमितौ तथात्वात्
 न तद्भ्रमस्तद्वदिहाऽपि साध्ये ॥
 पदैरनिन्दैः सुपदप्रयोग-
 चमत्कृतप्राज्ञजनैरनूनैः ।
 आशूच्यतां स्वीयवचःप्रपञ्च-
 चञ्चूक्तिभिर्व्यक्तितवर्णवादैः ॥
 विलम्बलम्बायितकालमेते
 समे क्षमन्ते न सभासदोऽत्र ।
 तन्मौनमुद्रामपहायमानो-
 पन्यास[विन्यास-]विधिर्विधेयः ॥

उच्यतां मुच्यतां मौनमित्याद्यनल्पालपैरनुमानानवबोधादिना प्रतिसमाधानयु-
क्तीनामस्फुरणेन वादीन्द्रेण मौनमुद्रैवाद्विद्यते तदावृत्तैव विजयश्रीः प्राप्तैव प्रभावके-
षुरेषा । अथ कदाचित् तथाविधप्रमाणप्रयोगप्रतिबोधोत्पन्नौद्धत्याविद्धबुद्धिना पूर्वमेव वक्र-
च्छायं महाविद्यासत्कं वा प्रमाणं क्रियते । तत्र प्राथमिकत्वेन निर्विलम्बं प्रतिस-
माधानाय युक्तयो न स्फुरन्ति । तत्र च प्रमेयत्व-सत्त्व-मेयत्व-प्रतीयमानत्वानैका-
न्तिकहेतुत्वेष्वेकतमो हेतुर्भवति । तदा तत्र प्रसङ्गोद्भावनेन हेतावसिद्धत्व-विरुद्ध-
त्वाऽनैकान्तिकत्वादि भावनीयम् । तद्युक्तिपथं त्विदम्—

विचक्षणाः साधनमस्तु साध्या-
भावोऽस्तु तद्वाधकमत्र नास्ति ।
ततोऽत्र साध्याप्रतियोगिकत्वात्
हेतोरसिद्धिः स्फुटमीक्षतेऽत्र ॥

अथैतेषु हेतुषु एकोऽपि नास्ति तदा प्रसङ्गफलाभावेऽप्युद्भाव्यते एकशो
वादिनः स्वलनेनान्या अपि युक्तयः स्फुरन्ति । अथ तदुद्भावनायुक्तौ विकल्पैः प्रत्यव-
स्थानं विधीयते । तत्पद्यमिदम्—

किं निश्चितो हेतुरनिश्चितः स्या-
दात्माश्रयाद्याः प्रथमे विकल्पे ।
असिद्धताद्याश्चरमे च पक्षे
पूर्वोक्तयुक्त्या परिभावनीयाः ॥

आदिशब्दादितरेतराश्रयचक्रकाद्याश्चरमेऽसिद्धविरुद्धाने(नै)कान्तिकाश्च पूर्वो-
क्तयुक्त्या परिभावनीयाः । अन्यच्च प्रत्यनुमानं वा विधेयम् । तच्चेदम्—

पक्षोऽयमेतत्प्रतिपक्षसाध्य-
धर्माश्रयो मेयपदोपपन्नात् ।
हेतोर्विगीतेतरवाच्यवद्वै
विचार्यमेवं प्रतिमानमेतत् ॥

कण्टकोद्धारस्त्वैवम्—
नासिद्धदोषः परिपोस्फुरीति
सल्लक्षणानीक्षणतोऽत्र हेतौ ।
यद्व्यापकेनाव्यतिरेकि तत्त्वं
निर्णीतवृत्त्या वरिवर्ति विद्वन् ॥

तथा विरुद्धोद्धरदुर्भगस्य
सङ्गं न सङ्गच्छति लेशतोऽसौ ।
सुनिश्चितं सम्प्रति यद्विपक्ष-
व्यावृत्तिमेषोऽत्र बिभर्ति हेतुः ॥
तथाप्यनैकान्तिककुञ्जरेण
न दृश्यते हेतुमृगाधिराजः ।
नासौ यतः शात्रवपक्षकक्षां
शतांशतोऽपि क्षमते कदाचित् ॥

एवं च प्रतिपक्षपराजयो भवतीति ज्ञेयम् । अत एव पूर्वमेव पद्वैर्यध-
म्यासः कृतः स्यात् तदा व्यामोहो न भवति बुद्धिप्रकाशप्रागल्भ्यक्षोभाभावमनःप्रस-
त्यादयो गुणा भवन्ति इति तत्त्वम् । एवं च प्रतिपक्षपराजयाज्जिनशासनप्रभाव-
सम्यक्त्वशुद्धिसुलभबोधिबीजभवनादिना क्रमेण मोक्षप्राप्तिरिति तत्त्वम् ।

श्रीमत्तपोगणनभोऽङ्गणभासनैक-
भानूपमाः परमतापिमहःसमूहाः ।
शश्वन्नभोगरुचयः शुचयस्तपोभिः
श्रीसोमसुन्दरगुरुप्रवरा बभूवुः ॥
तेषां सन्ततिगणपतिलक्ष्मीलीलाविलासगोविन्दाः ।
श्रीमल्लक्ष्मीसागरगुरवो गोपीवरा रेजुः ॥
यत्कृष्णवर्त्म्यभिचारिधूमा—
नुमानसम्यग्(क) समुदीरितं तत् ।
अकृष्णवर्त्मापि विशिष्टधूमो—
ज्ज्वलच्छविर्यद् यशसां समूहः ॥
तत्पट्टोदयभूधरसहस्रकरसोदरा युगप्रवराः ।
श्रीसुमतिसाधुसूरीश्वरा जयन्त्यसमतममहसः ॥
हृत्कुण्डान्तरमण्डितोज्ज्वलतरध्यानाग्निना यैः स्फुरत्-
कामः श्यामतनुर्व्यधायि सहसा नष्टोऽथ दुष्टोऽसकौ ।
तापाक्रान्ततनुः सुधामयतनुं शिश्राय शीतद्युतिं
तस्मिन् श्यामललाञ्छनच्छविमिषादद्याप्ययं वीक्ष्यते ॥

तेषां श्रीगणराज्ये विद्यागुणगौतमानुकारकृताम् ।

श्रीजिनहर्षगुरुणां शिष्यशिष्यः साधुविजययतिः ॥

प्राथमिकप्रामाणिकपठनायालीलिखच्चथावगमम् ।

प्रकरणमिदं सुधीभिः संशोध्यं मयि कृपां कृत्वा ॥

यः पठति वादिविजयप्रकरणमिदमादितोऽपि कौतुकतः ।

अहमहमिकयामोदात् वृणुते तं साधुविजयश्रीः ॥

इति वादिविजयप्रकरणं समाप्तम् ।

*

श्रीमुनीश्वरस्वरिनिबद्धः

॥ प्रमाणसारः ॥

ब्रूमः श्रिये तं वरिवस्य सार्व

रहस्यमुद्दिश्य विशेषदृष्टीन् ।

स्पष्टाष्टकर्मप्रकृतीर्विजित्य

जग्राह योऽनन्तचतुष्टयं प्राक् ॥

तर्कान्तविद्याः समवेक्ष्य जैन—

तीर्थान्यपि क्षोणिभुजां सभाश्च ।

स्वान्तं यदा शान्तरसान्तरासी—

न्मुदा तदाऽयं विहितोऽस्ति गुम्फः ॥

अजिह्मवाग्रहवशात् प्रमाण—

सारप्रबोधाख्यमधीत्य गुम्फम् ।

अखर्वगर्वान् प्रतिवादिविद्या—

मुद्रार्थिनो दिग्विजये जयन्तु ॥

रहस्यं प्रोक्तुकामस्य प्रमाणस्योपदर्शनम् ।

सागरं गन्तुकामस्य हिमवद्गमनोपमम् ॥

ननु सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनवत्प्रकरणकरणं स्यात् । इह ज्वरप्रसरापसारिशेषशिरो-
रत्नोपदेशवदशक्यानुष्ठानाभिधेयं 'दशदाडिमानि षड्रूपाः कुण्डमजाजिनम्' इति
सम्बन्धवन्ध्यं च जनन्याः पाणिपीडनोपदेशवदनभिमतप्रयोजनं स्यात् । तत्र
प्रेक्षाचक्षुषः क्षोदिष्टामपि प्रवृत्तिं न प्रारभन्ते । तदिह प्रमाणसारावबोधे निखिलं
सिद्धम् । तदिदमाकिमेतकन्न [?] । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्त-
त्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्को रहस्यज्ञानं प्रमाणमिति, प्रमाणेन चरन्तीति प्रामाणिकाः,
तेषां प्रामाणिकानां चतस्रो विप्रतिपत्तयो भवन्ति प्रमाणस्य स्वरूप-सङ्ख्या-
फल-विषयलक्षणाः । तत्र प्रमाणस्वरूपमिति आदितः । अत्र साकाङ्क्षं वचनं
प्रमाणम् । प्रमिणोतीति प्रमाता आत्मा वा, प्रमाणं न, साधकत्वात् कर्तृत्वाच्च ।
प्रमीयते योऽर्थः प्रमेयं वा, प्रमाणं न, साध्यत्वादस्य कर्मपदत्वाच्च ।
प्रमातीति प्रमा सम्यगनुभव एव वा, प्रमाणं न, प्रमा-प्रमाणयोर्महान् भेदः, प्रमायाः
कार्यरूपत्वात्, [प्रमाणस्य] तावत् करणस्य कारणरूपत्वादिति । अथ घटमहमात्मना
वेद्मीति — अहमित्यात्मा ज्ञाता कर्ता, घटमिति ज्ञेयं कर्म, वेद्मीति फलं क्रिया । केन ?
आत्मना ज्ञानेन(ने)[ति] करणव्युत्पत्तेश्च कर्तृ-कर्मविलक्षणं तद्वेदितव्यं प्रमाणम् ।

प्रमातुः साधकत्वेन प्रमेयस्य च साध्यता ।

प्रमायाः फलरूपत्वात् साधनं त्वन्यदेव हि ॥

प्रमीयते परिच्छिद्यते संशयादिव्युदासेन वस्तुतत्त्वार्थोऽनेनेति प्रमाणमिति मुष्टिः । अथ किम् । अव्यभिचारि प्रमाणं सम्यग् ज्ञानमिति यावत् । अपीदमेवम् । परं व्यभिचारादन्यत्र । स तु संशयादिभ्य एव प्रादुःभ्यात् । अतस्तयाऽऽविष्कृत्या-
ऽनभ्यासमित्याः(त्या) (?) ।

तत्रोभयकोटचलम्बी संशयः । कश्चिद्विपश्चित् कुतश्चिदन्धतमसि परितः प्रसर्पति । प्रान्तरे शिरःपाण्यादिलक्षणं क्षणं स्थाणुमालोक्य संदेग्धि । 'किं स्थाणुरयम्' एका कोटिः । 'आहोस्वित् पुरुषो वा' द्वितीया कोटिः । अनिश्चितज्ञानमिति यावत् ।

तत्रानिश्चितैककोटच[वलम्]बी ह्यनध्यवसायः । यथा पुन्नागनागवनराजिनि-
कुञ्जे 'किंसज्ञको वृक्षः ?' इत्येका कोटिरेव ॥

अतस्मिंस्तदध्यवसायो विपर्ययः शुक्तिकाशकले रजतज्ञानमन्यथाख्यातिः ।

एष बन्ध्यासुतो याति स्वपुष्पकतशेखरः ।

मृगतृष्णाम्भसि स्नात्वा शशशृङ्गधनुर्धरः ॥

इत्यसत्ख्यातिः । कृततर्जन्याश्चक्षुर्विक्षेपे द्वौ चन्द्राविति । सुप्तस्य गजादिदर्शनं मिथ्याऽध्यवसाय इति यावत् ।

न प्रमाणमेतदर्थक्रियाकारित्वाभावात् । यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थ-
सदिति न्यायपक्षः कक्षीकरणार्हः । तदितरथा प्रेक्षावतां चक्षुःसमक्षं पर्षदन्तः कथं साध्यमानं साधिमानमञ्चेदिति ब्रूमो भूमोटनाश्रिताः । न हि भ्रान्तिज्ञानेऽर्थक्रिया-
त्वम् ।

पुनरुररीकरोति । प्रमाश्रयः प्रमाता, प्रमाविषयः प्रमेयम्, सम्यगनुभवः प्रमा, प्रमाकरणं प्रमाणमिति चतुष्टयम् ।

ब्रह्माद्वैत-ज्ञानाद्वैत-शून्यवादिनः प्रमाणादिचतुर्विधसत्तावादिनं प्रति विप्रतिपद्यन्ते ।
तथाहि—

यदद्वैतं परं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ।

आरामं तस्य पश्यति न तं पश्यति कश्चन । [छान्दो० उप० ३.१४]

एक एव हि भूतात्मा देहे देहे व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ [ब्रह्मविन्दु १२]

इत्यादि । चराचरं ब्रह्मविवर्तमेव स्त्यानीभूते घृते कणा इव । वस्तु-प्रपञ्चो मिथ्या, प्रतीयमानत्वात् । वास्तवः परिणामः स्थूलरूपः किं सूक्ष्मरूपो वा ? ।

यथा यथा विचार्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा ।

यदेतत् स्वयमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयम् ॥ [प्र०वा० २. २०९-२१०]

तदेतत् पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादिविश्वं मध्याह्नार्कमरीचिकासु पयःपूर इव प्रतिभाति । किमहो सत्तावादिन् ! प्रमाणाद्यन्तरेण कथाप्रवृत्तिहेतुकवागव्यवहारो न स्यात् । तथा च लौकायतिके बादरायणीयाभ्युपगमे [च] कथाप्रवृत्तिदर्शनात् । अथ भवतु नाम अद्वैतम्, प्रमाणसिद्धमुताप्रमाणसिद्धं वा ? । पौरस्त्यः पक्षश्चेद् दत्तोऽद्वैतवादाय जलाञ्जलिः । एकमद्वैतं द्वैतोयीकं प्रमाणमिति द्वैतापत्तिः । अप्रमाणसिद्धं चेदसिद्धम् । असिद्धेन साध्यत इति चेदस्तु किं सिध्येद् ब्रूमः । कणे-
हत्यवैयात्यतः परास्मैर्युत्सुरिति प्रमाणसत्तावादिनं प्रति खण्डनवादी प्रत्यव-
तिष्ठते, तर्हि—

लोकद्वैतं फलद्वैतं कर्मद्वैतं विरुध्यते ।

गुरुशिष्यत्वमेवेति बन्धमोक्षद्वयं तथा ॥ [ ]

तदिदं विष्टपं द्विष्टमिष्टं कथमद्वैतं सङ्गतिमङ्गति । मध्येसमं हि यत् तत् प्रोच्यमानं हि नौचितीमञ्चति ॥

प्रत्यक्षैकप्रमाणवाद्यसदर्शनिनिश्चार्वाका अपि प्रमाणं न प्रमाणयन्ति निगदन्ति च यच्च परलोकात्म-सर्वज्ञ-मोक्षाऽभावः प्रत्यक्षपथातिक्रान्तत्वाद् वाजिविषाणवत् । अनुमानागमौ सर्वज्ञाभावान्न प्रमाणम् । नास्त्यात्मा संयोगचैतन्यमात्रमेव । धातु-
कीकुड्मलगुडाम्भःसंयोगादुन्माद इव प्रादुर्बोभवीति । यत्किञ्चिदेतत्पललपूलप्रायं तदुदर्कतोऽनेडमूका ब्रूयुर्नाम का नो हानिः ।

संयोगतो भूतचतुष्टयस्य यज्जायते चेतन इत्यवादि ।

मरुच्चलत्पावकतापिताम्भस्थाल्यामनेकान्तमिहास्तु तस्य ॥ [ ]

सुखादि चेत्यमानं हि स्वतन्त्रं नानुभूयते ।

मतुबर्थानुवेधात्तु सिद्धं ग्रहणमात्मनः ॥

इदं सुखमिति ज्ञानं दृश्यते न घटादिवत् ।

अहं सुखीति तु ज्ञप्तिरात्मनोऽपि प्रकाशिका ॥ [न्यायमं० आह्निक ७]

इत्येवं गणशो वाचोयुक्तीनां वचोयुक्तिभिरात्मनि सिद्धे भवमोक्षौ सिद्धावेव ॥

दर्शनं तदागमः तन्निदर्शादर्शदर्शनिनः स्वव्यवस्थयाऽवस्थिताः षट् जैन-नैया-
यिक-वैशेषिक-सांख्य-सौगत-मीमांसका इति । एतैस्तु प्रमाणसत्ताकोटिकुटीरकमटा-
ट्यते । एतावता प्रमाणं प्रामाण्यसिद्धिसौधमध्यमध्यासीनं सिद्धं नः समीहितम् ।

जितं जितं वाद्यतां मित्र झलरी । अलमलं गलझलरीज्ञात्कारेण । किं वंहीयाननेहा
नीरसो निरस्यते । उत्तिष्ठोत्तिष्ठाप्रामाणिक ! प्रामाणिकमण्डलीतः । प्रकृतं ब्रूमहे
महेच्छास्तावदनुष्ठीयते प्रमाणगोष्ठी ।

अविज्ञाततत्त्वैर्धे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः प्रमाणाङ्गम् । संशया-
दिव्युदासविशदं प्रमाणपदमासाद्य तत्त्वज्ञानार्थं कारणोपपत्तीर्मुगयते । भावा अवि-
ज्ञातपरमार्था अवान्तरभेदकारणज्ञानेन निर्णीतार्थाः स्युः । मानाधीना मेयसिद्धिर्मा-
नसिद्धिश्च लक्षणात् । प्रमाणमिति साकाङ्क्षां(क्षं) वचनम् । तत्र मानसिद्धिश्च
लक्षणात् ।

तत्र लक्षणं द्वेधा— सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणं च । तत्र स्वपरजातीयव्या-
वर्तको धर्मो लक्षणमसाधारणमेव । पटात् घटस्वरूपं व्यावर्तयति घटात् पटस्वरू-
पमिति स्वपरजातीयव्यावृत्तिः । लक्षणे त्रीणि दूषणानि—अव्यापकत्वम्, अतिव्या-
पकत्वम् असम्भवित्वं चेति । स्वपक्षमपि न व्याप्नोत्यव्यापकम् । यथा
ब्राह्मणश्चतुर्वेदाभिज्ञः, ब्राह्मणेनानैकान्तिकत्वात् । स्वपरपक्षसिद्धौ समत्वेऽतिव्या-
पकत्वम् । यथा यज्ञोपवीतधारी ब्राह्मणः, क्षत्रियादावतिव्याप्तिः । ब्राह्मणेन सुरा पेया
द्रवद्रव्यत्वात् क्षीरवदित्यसम्भवित्वं चेति ।

इह हि न्यायशास्त्रे चतुर्धा प्रवृत्तिरस्ति—उद्देशो लक्षणं परीक्षा विभा-
गश्चेति । उद्देशः किमुच्यते ? नाम्ना पदार्थानां संक्षेपेणाभिधानमुद्देशः । उद्दिष्ट-
स्वपरजातीयव्यावर्तको धर्मो लक्षणम् । लक्षितस्य यथाक्रमं विचारः परीक्षा । परी-
क्षितस्यावान्तरभेदप्रकटनं विभागः । ततः प्राक् सूत्रे प्रमाणस्वरूपादुद्देशः कृतः ।
ततो 'यथोद्देशं निर्देशः' इति न्यायमाश्रित्य चतुर्धा विप्रतिपत्तौ प्राक् प्रमाणस्व-
रूपमाह—'स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम्' । स्वं आत्मा ज्ञानस्य स्वरूपम् । परः
स्वस्मादन्योऽर्थ इति यावत् । तौ विशेषेण यथावस्थितस्वरूपेणाचेतनस्य सन्निकर्षादेः
पराकरणेनावस्यति निश्चिनोतीत्येवं शीलं यज्ज्ञानं स्वपरव्यवसायि प्रमाणमिति
सामान्यलक्षणम् । ततो ज्ञानमेवैतत् । ज्ञानस्यैको ह्युत्पत्तिक्षणो द्वितीयो ज्ञप्तिक्षणः ।
ज्ञानस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं च । अवग्रहेहादिभिरासन्नदशायां घटादिज्ञानोत्पत्तिक्षणे
प्रमेयाव्यभिचारित्वं प्रामाण्यं परतः । अनभ्यासदशायां तु सानुमति धूमवत्त्वाद्गोपा-
लघट्यादौ सदोषवह्मिन्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणे अप्रामाण्यं परत एव, ज्ञप्तिक्षणे तु ज्ञानस्य
प्रामाण्यं संवादकज्ञानतः परतः प्रादुर्भवति । ज्ञप्तिक्षणे तु बाधकज्ञानतोऽनासन्नद-
शायामप्रामाण्यमपि परत इति ॥

तदिदं विवाद(दा)स्पदीभूतमदुष्टं सिद्धं प्रमाणस्वरूपम् । ततो उत्पद्य ज्ञानं किं गृह्णीयात् । यत्तावदुक्तं प्रतीयते वस्तुतत्त्वार्थोऽनेनेति । तत् सामान्यविशेषाद्य-
नेकात्मकं वस्तु । पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यं सामान्यम् । तदाश्रया विशेषाः ।
गुणपर्यायवद् द्रव्यम्^१ । यथाऽऽत्मनि ज्ञानाम् । सहभावी गुणः । क्रमभावी पर्यायः ।
गुणः कथम् ? यथा आत्मा द्रव्यम्, ज्ञानं गुणः । पर्यायः कथम् ? यथाऽऽत्मनि नर-
नारक-तिर्यक्त्वादिः ।

द्रव्यं पर्यायवियुतं पर्याया द्रव्यवर्जिताः ।

[क्व] कदा केन संदृष्टा दृष्टा मानेन केन वा ॥ [ ]

द्रव्यापेक्षया सर्वे भावा नित्याः । पर्यायापेक्षया सर्वेऽनित्याः । उत्पादव्य-
यधौव्यात्मकं सत्^२ । तद्भावाऽव्ययं नित्यम्^३ । आदीपमाव्योम नित्यानित्यम् । माना-
धीना मेयसिद्धिः । प्रमेयं प्रमाणसिद्धमिति । कथमिति ? परे गिरं सङ्गिरन्ते ।

अयुतसिद्धानामाधार्थाधारभूतानामिहप्रत्ययहेतुः सम्बन्धः स समवायः ।
यथा शिलातलशकलयुगलानुसंधायकं तार्तीयकतया रालादिद्रव्यम् । तथेन्द्रि-
यार्थज्ञानसम्बन्धी इहप्रत्ययो विशेषणभावात्मकः । इहभूतले घटोऽस्ति । इह भूतले
घटो नास्ति । शुक्लरूपं कृष्णरूपशून्यम् इह शुक्लरूपे कृष्णरूपं नास्ति । गृह्यते
येन यद्भावस्तदभावस्तेन गृह्यते । तदपरे प्राहु—

इन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ यदनन्तरम् ।

तद्रूपादिस्ततस्तस्य मनोज्ञानं प्रवर्तते ॥ [ ]

आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेनेति । शब्दार्थज्ञानं च
वाच्यवाचकभावसम्बन्धात् । वाच्योऽर्थः । वाचकः शब्दः । स्वाभाविकसङ्केतित-
शब्दग्रहणान्नियमितार्थस्यैव ग्रहणं किम् ?—पृथुबुध्नोदराद्याकारवानर्थक्रियाकारि(री)
दासीशिरसि चेष्टत इति घटः । घट इत्युक्ते तरङ्गशृङ्गभृङ्गशृङ्गारभृङ्गारादिषु घट
एवादीयते न तु पटः ।

नात्र सम्बन्धभावो वक्तुं युक्तः । अथ तदयं शब्दार्थयोर्भवंस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वाच्य-
वाचकभावो वा । प्राचिपक्षे स एवात्मा यस्येति शब्दार्थद्वये ह्येकत्वमेव, सर्वभा-
वानां शब्दरूपता वाऽर्थरूपता वा । यदि शब्दरूपता तर्हि भावानां स्वस्ववाचकत्वस्व-
भावानां युगपत् सर्वदा गुमगुमायमानतापः । सङ्गीतकारम्भनिभृतमिव त्रिभुवनं
चकास्यात् । पटशब्दोच्चारणत एवावरणक्रिया प्रसज्येत । भावानामर्थरूपतैव चेत्

तर्हि खड्गाग्निमोदकोच्चारणे वदनस्य छेद-दाह-पूरणादिप्रसक्तिः । अथ द्वये ह्येकत्वं कथम् ? शब्दस्तु कर्णकोटरावलम्बी साक्षात् क्षितितलमिलितकुम्भस्तम्भाम्भोरुहादिभावराशिरित्यतस्तावत् तादात्म्यपक्षोऽपि न क्षेमकारः ।

तदुत्पत्तिरपि । शब्दादर्थ उन्मज्जेदर्थाद्वा शब्दः ? शब्दादर्थश्चेत् तर्हि घट-शब्दोच्चारणे [स]ति जलाऽऽहरणक्रिया सिद्धैव को नाम सूत्र-ष(स्व)ण्ड-दण्ड-चक्र-चीवरादिकारणमीलनक्लेशमाश्रयेदिति । वाक्यतः प्रयोजनं सिद्धम् । द्वितीयभिदायां तु अर्थाद्वा शब्दः । स तु ताल्वोष्ठपुटादिव्यापा[रा]देव दृष्टः, न तु कलशादेः ।

वाच्यवाचकभावोऽपि तदवस्थो व्यवस्थादौस्थ्यस्थेमानमास्तिष्ठनुते । किं वाच्य-वाचकयोर्भेदो वाऽभेदो वा भेदाभेदो वा ? भेदश्चेत् तन्नियमितार्थग्रहणाभावाद-सम्बद्धताद्धतालता लाल्ययात् । अभेदे कथं साक्षात् शब्दार्थावुपलभ्येते तदित्ययुक्तिबन्धकीसम्पर्कतोऽस्पृश्य एवायं पक्षः । भेदाभेदपक्षश्चेत् पर्यायान्तरे कथञ्चिदविषयभावात्मकः सम्बन्ध एवाङ्गीकृतः सुधा(धी)मद्वि[ः] । तदिति तदादर्शिशकुन्तपोतन्यायाज्जिनोक्तिष्वेव विश्रामः ॥

अर्थोपलब्धौ सन्निकर्षादेः प्रामाण्यमामनन्ति वैशेषिकाः । अदग्धदहनन्यायेन तान् प्रत्याचक्ष्महि । न वै सन्निकर्षादेरज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपन्नम् । तस्यार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेः । न ह्यचेतनस्तम्भः स्तम्भान्तरं निश्चिनोति । न हीन्द्रियवदञ्जनभोजनादेः सन्निकर्षादर्थान्तरज्ञानं संजाघटीति । द्रव्येन्द्रियं तु भावेन्द्रियाधीनम् । भावेन्द्रियं ह्यात्मज्ञानमेव युक्त्यन्तरेण स्वीकृतं स्यादिति फलितार्थः । अपि च—

अर्थस्य प्रमितौ प्रसाधनपटु प्रोचुः प्रमाणं परे

तेषामञ्जनभोजनाद्यपि भवेद् वस्तु प्रमाणं स्फुटम् ।

आसन्नस्य तु मानतां यदि तदा संवेदनस्यैव सा

स्यादित्यन्धभुजङ्गरन्ध्रगमिव तीर्थैः श्रितं त्वन्मतम् ॥ [ ]

अत्यन्तव्यावृत्तानां पिण्डानां यतः कारणादन्योऽन्यस्वरूपानुगमः प्रतीयते तदनुवृत्तिप्रत्ययहेतुः सामान्यम् । एकाकारा प्रतीतिरेकशब्दवाच्यता चानुवृत्तिः सर्वत्र गोत्वं गोत्वमिति । भावाः सामान्यविशेषात्मकाः स्वभावसामग्रीतः स्वत एव सामान्यविशेषात्मकाः स्युः । घटे घटत्वमिति सामान्यम् । तदाश्रयाः सङ्ख्या-वर्ण-परिमाणादयो विशेषाः ।

निर्विशेषं हि सामान्यं भवेत् स्वरविषाणवत् ।

सामान्यरहितत्वेन विशेषास्तद्वदेव हि ॥ [श्लो० वा० आकृति १०]

सामान्यरहिता विशेषा मा(म)ण्डूकजटाभारानुकाराः । विशेषरहितं सामान्यमपि तदवस्थम् । तदिति सामान्यविशेषाद्यनेकात्मकं वस्तु प्रमेयमनुगतविशिष्टाकारप्रतीतिविषयत्वात् पूर्वा[परा]कारपरित्यागोपादानस्वरूपपरिणामेनार्थक्रियाकारित्वाच्च सिद्धम् । सामान्यपक्षवादिनो मीमांसकाः सामान्यतोऽर्थक्रियां कुर्युः । विशेषवादिनो बौद्धाः विशेषानेव प्रमाणयन्ति सामान्यं पराकुर्वन्ति । जैनास्त्ववियुतसामान्यविशेषस्वरूपवादिनः ।

अथ तत्त्वमनन्तधर्मात्मकमेव सत्त्वान्यथानुपपत्तेरिति । एकान्तपक्षोऽपि न क्षोदक्षमः । उत्पादव्ययघ्नौव्ययुक्तं सत्' । तावदेकान्तनित्यस्य सत्त्वस्यात्मादेः[ ] सुखदुःखोपभोगः कथम् ? एका सुखावस्थाऽपरा दुःखावस्था । न हि गुणो गुणिनमतिरिच्य क्वचन केवलोऽवलोकितः । अवस्थाभेदेऽवश्यमवस्थावतोऽपि भेदः स्यात् । अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति' । स्वभाव एव हि कारणमनित्यतायाः । तर्ह्येवमेकान्तनित्यात्मनोऽनित्य[ता] एव प्रत्युत भवितुमर्हति । लाभमिच्छतो मूलक्षतिरेवैवम् । गेहे नर्दितया स्वगृह एव प्रणिगन्धमानं हृद्यं न तु प्रामाणिकप्रकाण्डपर्षदि ।

एकान्ताऽनित्यस्यात्मनस्तावत् कृतकर्मनाशोऽकृतकर्मोपभोगश्च । येनाऽनित्यात्मना सुकृतं कृतं स काकनाशं नष्टः क्षणान्तरे सान्वयविनाशेन वासनां दत्त्वा, अलक्तद्रवभावितबीजे कर्पासे रक्तता यथा, दग्धे रामठे परिमलो यथा । तथा चामनन्ति अपर एवात्माऽवतातरति । तथा सति प्राक्कृतोपभोगोऽपरस्य कथंकारं प्राग्भवे स्मारं स्मारं दत्तमादत्ते । कथमिति ? येनानित्यात्मनाऽसुकृतं कृतं स तावच्चौरंकारं पलायितः परकृतं कोऽयमपरः सम्बन्धविनाकृतो लभते । 'यः सापराधः स एव दण्ड्यः' अत्र न तु [स] माव्यो(न्यो ?) न्यायः । क्षणान्तरोत्पन्न आत्मा स्वकृतमेवोपभुङ्क्ते न तु परकृतम् । अथ यत् तदस्तु नाम । अनित्यात्मगता सा वासनाऽऽत्मनो भिन्नाऽभिन्ना वा । भिन्ना चेत् कथं तस्येति सा । अभिन्ना चेत् साऽनित्या नित्या वा ? नित्या चेत् स्वपदे कुठारप्रहारः प्रतिज्ञाहानिर्नाम निग्रहस्थानम् । अनित्या चेत् सा कौतस्कुती सहैवात्मना वराकी काकीव करतालीभिः स्त्रातैव । अथ क्षणिकात्मा सान्वयं निरन्वयं वा विनश्यति ? सान्वयं चेत् तर्हि समूलकाषं कषित एव । द्वारिकादाहसन्देशार्पकसंदेहवत् तत्र न कोऽपि क्षणान्तरभावी । सोऽयं ताथागतधर्मकीर्तः पन्था दुस्तरः । का गतिस्तावदस्य ?

अथ क्षणिकात्मा निरन्वयं विनश्यति, अन्वयरूपां वासनां दत्त्वा क्षणान्तरभावी भवति चेन्ननु धर्मोत्तरवादिस्तव सन्धासम्बन्धाभिसन्धिरिति—यत् किलात्मा क्षण-विनाशी । अन्वयरूपा वासना तिष्ठति । सा वासना परम्परां प्रवर्तयतीति । नूनं नित्यानित्यगुणोपभोगभाक् स एवात्मा अन्धभुजङ्गरन्ध्रमिव, यथा अन्धो भुजङ्गो यत्र तत्र भ्रान्त्वा सरलः स्वरन्ध्रमेव विशति; परैः पक्षान्तरे जिनमतमेवाश्रितम् ॥

मनस्ते कुत्रचिद्यातु वपुस्ते वर्तते न वा ।

यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसत् ॥ [ ]

इति सौगतवृषस्यन्तीं प्रति पिङ्गवाग्भिरपि प्रस्तुतार्थः समर्थितः स्यादेव ॥

किञ्च, सत्त्वस्यानन्तधर्मात्मकत्वं भूयः प्रतिजानीते जिनैः । नन्वेकान्तनित्यानित्यस्य क्रमाक्रमाभ्यां ह्यर्थक्रियाकारित्वं न घटते । एकान्तनित्यानित्यो भावः क्रमेणार्थक्रियां कुर्यादक्रमेण वा ? क्रमो हि पौर्वापर्यम् । पाकक्रियायामधिश्रयणादिका क्रिया पूर्वभागः । निष्पन्नमित्यपरभागः । तत्रैकान्तनित्यस्य पूर्वापरभागौ न घटते । अवस्थाभेदतोऽनित्यताप्रसक्तेरिति । तावेकान्तानित्यस्यापि न युज्येयाताम् । पूर्वभागोऽपरभागं यावत् क्षणक्षयी न प्रतीक्ष्यते मङ्क्षु क्षीयते च । युगपदुभयोरपि न सिद्धिरिति तात्पर्यार्थः ॥

अनन्तधर्मात्मकत्वमिति स्याद्वादलक्षणम् । ‘सदेव सत्’ दुर्नीतिवाक्यम् । ‘स्यात् सत्’ नयवाक्यम् । ‘सदिति घटः’ प्रमाणवाक्यम् । घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि घटो यतः, सत्तायामपि सत्तायोगेऽनवस्था; नास्तीत्यपि न वक्तव्यः, विरोधात्, सदसत्त्वयोः प्रत्यक्षविरोधः ।

सर्वमस्ति स्वरूपेण पररूपेण नास्ति च ।

अन्यथा सर्वसत्त्वं स्यात् स्वरूपस्याप्यसम्भवः ॥ [ ]

एकस्मिन् भावे सत्त्वमसत्त्वं च, न विरोधः ।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।

नैकतापि विरुद्धानामुक्तमात्रविरोधिनी ॥

विरोधे चाविरोधे च प्रमाणं कारणं मतम् ।

प्रतीयते चेदुभयं विरोधः कोऽयमुच्यते ॥ [ ]

नोलोत्पले यथा । नरसिंह इति भागे सिंहो नरो भागे, द्वयस्यैकार्थक्रियाकारित्वान्न विरोधः । अथ—

गुडो हि कफहेतुः स्यान्नागरं पित्तकारणम् ।

द्वयात्मनि न दोषोऽस्ति गुडनागरभेषजे ॥ [ ]

तथा मेचकवस्तुष्वपि द्वयं न विरुद्धम्, सत्प्रमाणप्रसिद्धेरिति ।

एकान्तनित्यो भावः कथं कार्यकारणतामश्नुते । एका कारणावस्थाऽपरा कार्यावस्था । कारणं त्रेधा समवायकारणम्, असमवायकारणम्, निमित्तकारणं चेति । प्राप्तानां प्राप्तिः समवायः, यथा घटे रक्तत्वादिरूपसमवायः । अप्राप्तानां प्राप्तिः संयोगः, यथा 'इह कुण्डे बदराणि' ।

तत्र समवायकारणं घटोत्पत्तौ मृदादि, पटोत्पत्तौ तन्तवः । असमवायकारणं सूत्रखण्ड-दण्ड-चक्र-चीवरादि घटोत्पत्तौ, पटोत्पत्तौ तुरीवेमादि । निमित्तकारणं कुला-लादि [घटे], पटे कुविन्द इति । अत्र कारणे कार्योपचारात् कारणं मृदादि कार्यं घटादि । कारणस्य कार्यं चेत् तदनित्यतापत्तिः । यत् कृतकं तदनित्यम् । तुल्यकालत्वे युगपच्चेत् किं कस्य कारणं किं कस्य कार्यमुभयोस्तुल्यकालत्वादङ्गुल्योरिव । एकान्तानित्यपक्षोऽपि क्षणक्षयित्वात् कथं कार्यकारणभावमासादयति । कारणाप-लापे कार्यमेवास्तीति चेत् तदुदितः यो यदनन्तरः कारणापेक्षया कार्यम् । कार्यं कारणमन्वेषयति । क्षणिकत्वे तावत् कारणं कार्यं यावन्न प्रतीक्षते । सौगतमते कारणमसत् कार्यमप्यसत् । कारणे विलीने कार्यं कमधिकृत्य प्रवर्तते । कार्यं तु कारणाधीनमेव । कारणाभावे कस्य कार्यमिति । क्रियत इति कार्यम् । अपेक्षित-परव्यापारो हि भावः स्वा(स्वो)त्पत्तौ कृतक इत्युच्यते । सापेक्षमसमर्थम् । कारणा-पेक्षं हि कार्यम् । कार्यकारणत्वे चार्थक्रियाकारित्वम् । तर्हे(र्हे)वं कार्यं पर्यायरूप-मनित्यम् । कारणं द्रव्यरूपं नित्यम् । अथेत्यमप्यनेकान्तमतं प्रसिद्धिसमाधिसौधम-ध्यमध्यास्ते ॥

तथा चैकान्तनित्यानित्ययोः का गतिः ? एकान्तनित्यवादी सांख्योऽनित्य-पक्षे दोषलक्षमाख्याय प्रतिपक्षं सौगतमाक्ष(क्षि)पति नित्यपक्षगुणांश्च प्रकाशयति । एकान्तानित्यवादी बौद्धोऽपि स्वपक्षं सगुणं जल्पन्नेकान्तनित्यपक्षं सदोषं प्रतिजा-नानः सांख्यं पराकुरुते । तदेव(वं) कण्टकेषु परस्परध्वंसिषु सोऽयं नित्यानित्यगु-णवाननेकान्तः परभागः सर्वोत्कर्षेण वर्तते । एवं सति ह्यनन्तधर्मात्मकता प्रणिग-द्यमाना ह्यैव ॥ तथाहि—

पयोव्रतो न दध्यत्ति न पयोऽत्ति दधिव्रतः ।

अगोरसव्रतो नोभे तस्माद्रस्तु त्रयात्मकम् ॥

घटमौलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयम् ।

शोकप्रमोदमाध्यस्थ्यं जनो याति सहेतुकम् ॥ [आप्तमीमांसा ५९-६०]

प्रध्वस्ते कलशे शुशोच तनया मौलौ समुत्पादिते

पुत्रः प्रीतिमवाप कामपि नृपः शिश्राय मध्यस्थताम् ।

पूर्वाकारपरिक्षयस्तदपराकारोदयस्तद्व्या-

धारश्चैक इति स्थितं त्रयमयं तत्त्वं तथाप्रत्ययात् ॥

[स्याद्वादमुक्तावली १. १८]

अपि च—स्याद्वादः प्रमाणस्वरूपम् । स्यादित्यव्ययमनेकान्तघोतकम् । स्या-
ता उपलक्षितः सदसन्नित्या[नित्या]भिलाष्यानमिलाप्यो वादः स्याद्वादः । तत्रायं-
(त्रेयं) सप्तभङ्गी—स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिकल्पनया प्रथमो भङ्गः । स्यान्ना-
स्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयो भङ्गः । स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो
विधिनिषेधकल्पनया तृतीयो भङ्गः । स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थो
भङ्गः । स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमिति विधिकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया [च]
पञ्चमो भङ्गः । स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमिति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनि-
षेधकल्पनया च षष्ठो भङ्गः । स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमिति क्रमतो
विधिनिषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्तमो भङ्गः ।

या प्रश्नाद्विधिर्युदासमिदया बाधच्युता सप्तधा

धर्म धर्ममपेक्ष्य वाक्यरचनाऽनेकात्मके वस्तुनि ।

निर्दोषा निरदेशि देव ! भवता सा सप्तभङ्गी यथा

जल्पन् जल्परणाङ्गणे विजयते वादी विपक्षं क्षणात् ॥

ग्रन्थगौरवभयादत्रैतावदुक्तम् । विस्तरतः स्याद्वादरत्नाकरादवसेयम् ।

इति प्रमाणसारे प्रमाणस्वरूपप्ररूपकः स्वोपज्ञः प्रथमादर्शः

*

*

*

अथ प्रमाणस्वरूपविप्रतिपत्तिहेतुं प्रदर्श्य प्रमाणसङ्ख्याविप्रतिपत्ति(त्ति)-
मुस(मुदस्य)न्ति । अथानेकान्तमतप्रामाण्यमभ्युपगम्य जितकाशी प्रत्युत प्रत्यवस्थान-
पुरस्सरं परप्रतिवादिनं प्रतिवादी जैनः प्रतिजानीते—‘ननु भो वादिन् ! प्राप्तिः
क्रियताम्’ । परः —‘क्रियन्ति प्रमाणानि’ ? इत्युक्ते जैनः —‘जिज्ञासाविष्करणं
प्रश्न इति । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अत्र ज्ञाते सति पृच्छाऽज्ञाते वा ? सुनि-
श्चिताशेषपदार्थपरमार्थस्य किमर्थं पृच्छा । अज्ञाते वा कः कृती कर्ममर्मविनाकृतेन
वृथाप्रलापिना सम्यग्वाग्जन्मवैफल्यं नाटयति’ । परः—‘मैवं भवदभिमतं मतं

विवेचयामः' इति चेत् तर्हि सामान्यलक्षणप्रश्नो विशेषलक्षणप्रश्नो वा ? न परः, को नामापक्रियमव्यवहारि सामान्यमाद्रियते । "भागा एव हि भासन्ते सन्निविष्टा यथा तथा" इति । जातिः सामान्यं गोत्वं सर्वत्र । 'इयं कृष्णा गौः' इति दोहनक्रियायां तस्यामेवार्थक्रियाकारित्वं न तु सर्व[गत]जातौ । मैवम्, किं तत्र गवि स्वरूपसत्त्वं स्वीक्रियते न वा ? अजातित्वेन खुर-ककुदः(द्)सास्नालक्षणानङ्ग-होऽपि दोहनप्रसक्तेः स्वरूपसत्त्वाभावात् । स्वरूपसत्त्वं चेत् तदेव सामान्यम् । तत्रैव सङ्ख्या-परिमाणादिविशेषा इति । निर्विशेषं हि सामान्यं प्रागुक्तयुक्त्याऽसिद्धमेव किं पिष्टपेषणं(णेन) । तत्र सामान्यतः प्रमाणलक्षणमुक्तम् । सम्प्रति विशेषतः प्रस्तु-तमनुसन्धीयते ।

प्रत्यक्षं परोक्षं च द्वे प्रमाणे । सार्वभौमं ज्ञानं प्रथमं जानाति ततः पश्यति । अस्मदादिज्ञानं प्रथमं पश्यति ततो जानाति ।

आहुर्विधातु प्रत्यक्षं न निषेधु विपश्चितः ।

नैकत्व आगमस्तेन प्रत्यक्षेण प्रबध्यते ॥ [ब्रह्मसि० तर्कपाद श्लो० १]

आगमप्रमाणं निषेधकम्, क्वापि विधायकम् । प्रत्यक्षं तु विधायकमेव, न निषेधु । कोऽर्थः ? वैशेषिकमतमुद्दिश्य प्रत्यक्षमनुमानाधीनं चक्षुरादेः प्रकाशकं न तु ग्राहकम् । पूर्वानुभूतं तदाकारतया तदिष्टं साध्यं साध्यतीति ।

प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियोगतेः ।

प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचिदिति ॥ [धर्मकीर्ति]

चार्वाका अपि प्रत्यक्षयोग्यार्थमात्रग्राहकां गिरं संगिरन्ते स्म । नास्त्यात्मा प्रत्यक्ष-प्रमाणातिक्रान्तत्वादिति । अक्षं अक्षं प्रति प्रत्यक्षमित्यव्ययीभावान्नियतनपुंस्त्वं स्यात् । अक्षिशब्दादपि चेन्न चैवं स्पर्शनादिप्रत्यक्षं नैतच्छब्दवाच्यं स्यादिति । अतः अक्ष-मिन्द्रियं ततः प्रतिगतं प्रत्यक्षमिति सिद्धम् । तदिदं प्रत्यक्षस्वरूपस्य संवेदनस्य स्वाभाविकसामर्थ्यसङ्केतितार्थबोधबुद्धिशब्दाभ्यामनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्प-ष्टत्वम् ।

प्रत्यक्षमपि द्विप्रकारम् — सांख्यवहारिकं पारमार्थिकं च । तत्रेन्द्रिया-ऽनिन्द्रियनिमित्तं देशतः सांख्यावहारिकं प्रत्यक्षम् । तत्रेन्द्रियाणि विषयिणः पञ्च, स्पर्श-रस-गन्ध-रूप-शब्दाः [विषयाः] ।

स्पर्शन-रसन-ग्राण-श्रोत्राण्यन्येन्द्रियताबलात् ।

चक्षुरप्राप्यविज्ञातु मनोवत् प्रतिपद्यताम् ॥ [

]

अपराणीन्द्रियाणि प्राप्यकारीणि । यथा श्रोत्रेन्द्रियं शब्दपुद्गलं प्राप्यैवार्थं गृहीया-
दिति । तावच्चक्षुरप्राप्यकारि, अन्येन्द्रियबलत्वान्मनोवत् । अन्येन्द्रियासदृशं चैतस्त-
(त्त)स्मादप्राप्यकार्यैव ।

अनिन्द्रियमनित्यमात्मपरिमाणं मनः । सांख्यावहारिकं मानसमपि प्रत्यक्षम् ।
परमते तु नित्यमणुपरिमाणं मन इति ।

चेतः सनातन[त]या कलितस्वरूपं

सर्वापकृष्टपरमाणुपवित्रितं च ।

प्रायः प्रियप्रणयिनीप्रणयातिरेका—

देतत् करोति हृदये न तु तर्कतज्ज्ञः ॥ [ ]

इत्यपि सटङ्कविटङ्कः । पारमार्थिकज्ञाने कैवल्ये ह्यात्ममात्राधीनत्वादिति
विभङ्गिप्रतिपातिज्ञानस्य संक्षिप्तत्वादेव मनसो नित्यता स्वप्नेऽपि दुर्लभा स्यादित्यु-
क्तानार्थः ।

इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमपि प्रत्यक्षं चतुर्धा — अवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशश्च-
तुर्विकल्पम् । एकसामा(म)यिकः सत्तामात्रग्राहकोऽवग्रहः । विशेषाकाङ्क्षणमीहा ।
विशेषा(प)निर्णयोऽवायः । स एव दृढतमावस्थापन्नो धारणा । ज्ञातौ हि
क्रमोऽमीषामयमेवान्यथा प्रमेयाऽनवगतिप्रसङ्गः । सामान्यमात्रग्राही प्रथमसामयिको
अर्थावग्रहः क्रमाविर्भूतापूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकः स्यात् , संशयादिनिरासान्यथाऽनु-
पपत्तेः । क्वचिदवग्रहादीनामाशूत्पादाज्ज्ञानोत्पत्तिक्रमस्यानुपलक्षणं हि युगपन्नागवल्ली-
दलशतव्यतिभेदवच्चेति । सांख्यवहारिकं प्रत्यक्षम् ।

तत्र पारमार्थिकं चात्ममात्रापेक्षं प्रत्यक्षम् । तद् द्विविधम् — विकलं सकलं च ।
[विकलम्] अवधि-मनःपर्यायभेदात् । क्षेत्रावधि रूपिद्रव्यगोचरम् । भव-गुणप्रत्ययं
ह्यवधिज्ञानम् । संयमविशुद्धेरुत्पन्नं मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनःपर्यायज्ञानम् । सकलं
तु द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसामग्र्या क्षपकश्रेण्युपशमश्रेणिभ्यां च क्षीणमोहगुणस्थानोदये
ज्ञानावरणीयान्तरायमोहनीयासातावेदनीयकर्मप्रकृतिषु समूलकार्षकषितासु आयुर्नाम-
गोत्रसातावेदनीयकर्मप्रकृतिषु दग्धरज्जुप्रायासु सत्सु करकलितामलकीफलवत् सम-
स्तवस्तुपर्यायसाक्षात्कारिस्वरूपं केवलज्ञानम् ।

अत्र पुरुषविशेषप्रकृतयः — अधमाधमः, अधमः, विमध्यमः, मध्यमः, उत्तमः,
उत्तमोत्तमः, इत्येतादृग्विधविष्वङ्मति(?)विविधबुधसविशेषपुरुषविशेषस्य निःशेषिता-
शेषदोषस्य हि केवलित्वम् । आत्मनः केवलावस्थानमिति यावत् । तथा सति

कृतज्ञानावरणा(ण)विवरतिमिरव्यतिकरपरिक्षये सार्वज्ञ्यमेव । ननु पुरुषशेषुषीतारतम्य-
योगतो ज्ञानतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तमेव । अत्र ताथागतः प्रत्यवतिष्ठते —

सर्वं पश्यतु वा मा वा तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु ।

तस्मादनुष्ठेयगतं ज्ञानमस्य विचार्यताम् ।

क्रीटसङ्ख्यापरिज्ञानं तस्य नः क्वोपयुज्यते ॥

सर्वं (दूरं) पश्यतु वा मा वा तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु ।

प्रमाणं दूरदर्शी चेदेत गृध्रानुपास्महे ॥ [प्र० वा० १.३३, ३५]

अत्र सर्वदर्शित्वे सर्वज्ञत्वे च । तात्पर्यं हि सर्वगतपरिज्ञानभावादन्वयव्यतिरे-
काभ्यां हेयोपादेयस्वरूपप्ररूपणमसङ्गतं वनीवच्यते । तद्वान् अहंन् निर्दोषत्वात् ;
निर्दोषोऽयम्, प्रमाणाऽविरोधिवाक्त्वात् ।

रागाद्वा द्वेषाद्वा मोहाद्वा वाक्यमुच्यते ह्यनृतम् ।

यस्य तु नैते दोषास्तस्यानृतकारणं किं स्यात् ॥ [ ]

इति विशेषार्थः । न च कवलाहारेण सार्वज्ञ्यं हीयते । ज्ञानं आधेयभूतम् । शरीरमाधा-
रभूतम् ।

देहो हि पुग्गलमओ आहारार्हो विरहिओ न भवे ।

सिद्धा य अणाहारा सेसा आहारगा जीवा ॥ [ ]

इत्यातोक्तेः । उत्पन्ने ज्ञाने विशदत्वमेव न तु इन्द्रियतृप्तिः । अशनायोदन्ययोराहा-
रेणैव तुष्टिः । ज्ञानं ह्यात्मगुणः । आहारसञ्ज्ञा तु शरीरस्य । क्षुधोदन्ये हि वेदनामुत्पा-
दयतः सातावेदनीयशेषमस्तीति च । अतो वेदनीयान्तर्भूते एते, नैव मोहनीयकर्मप्र-
कृती । इति केवलिभुक्तिः ।

स्त्रीवेदमर्जितं कर्म, स्त्रीपुंसावात्मकर्मक्षये हि मुच्येते । आत्मा ह्युभयत्र समान
एवेति स्त्रीभुक्तिः ।

महाव्रतिनां हि द्वेषा नयः — निश्चयो व्यवहारश्च । व्यवहारनयः समवसरणा-
दिभिर्जिनैरपि स्वीकृतः । व्यवहारनये[न] हि प्रतिष्ठार्थं भवत्प्रव्रजितार्यादिभिर्विषयप्राव-
रणमाद्रियते, गुरुभिर्न [इति] कोऽयं गुरुशिष्यन्यायः । छद्मस्थैस्तु तीर्थंकरातिशयस्पृहा
तु स्वप्नेऽपि दुर्लभा । व्रीडापदं ह्युभयत्र समानमेवेति सिद्धा वल्लप्रतिष्ठा । इति प्रस्तावा-
गताः प्रकटं दिक्पटा[ः] परिचये पर्यनुयोज्याः ।

अथ अस्पष्टं परोक्षम् । स्मरण-प्रत्यभिज्ञान-तर्कानुमानागमभेदतस्तत् पञ्चप्रकारम् ।
तत्र नैयायिकाः स्मरणज्ञानं प्रमाणाङ्गं नाभिमन्यन्ते । तन्मते ज्ञानमर्थजम् । स्मरणं
त्वविद्यमानस्थैव पदार्थस्य तत्तत्संस्कारप्रबोधादुद्भूतमनुभूतार्थगोचरं तदित्याकारं स्मर-

णम्, यथा 'स देवदत्तः' इति 'तत् तीर्थकरबिम्बम्' च । ननु त्वन्मतेऽप्यनुमानमविना-
भावभावितधूमधूमध्वजयोः पूर्वानुभवस्मरणादेव । प्रमाणमपि अनुमानम् । अप्रामाणिक-
स्मरणसंदर्शितस्यानुमानाङ्गस्य स्वीकारः कथं युक्तियुक्तः स्यादिति ? परं पूर्वानुभूत-
साधनादविद्यमानस्यैव साध्यस्य बहिमत्वादेः परिज्ञानम् । तस्यापि कालान्तरे क्षेत्रा-
न्तरेऽपि प्रत्यक्षीकरणार्हत्वाददोषः । एवं तत्तत्संस्कारप्रबोधः साधनम्, पूर्वानुभव-
संवेदनं साध्यम् । सिद्धमनुमानाङ्गमिति ।

तत्र प्रत्यभिज्ञानं ह्यनुभवस्मरणसाधनाद् यदभिज्ञानं शबलशाबलेयादिपरिणाम-
सामान्यवृत्त्या सर्वत्र गोत्वविषयम् 'स एवायं जिनदत्तः' इत्यादि । यथा चैत्राभिज्ञानात्
मैत्रोऽपि साध्यते । वैशेषिकोपमानं तु 'गोसदृशो गवयः' इति । तथा 'गोविसदृशो
महिषः' इत्यपि स्यात् । नालिकेरद्वीपवासिनो हि द्वयमप्यप्रसिद्धमिति दुर्दूरुट(ठ)कण्ट-
कोद्धारः ।

तत्र तर्क ऊहाऽपरनामा विचार इति यावत् । कालत्रयवर्तिनोः साध्यसाधन-
योरविनाभावसम्बन्धव्याप्त्या वाच्यवाचकविषयाविष्करणं 'इदमस्मिन् सत्येव भवति'
इत्याकारं वेदनं तर्क ऊह इति संज्ञान्तरं लभते । यतु(तु) ताथागता ऊहस्य प्रामाण्यं
नोहांचक्रिरे, घटपटादिरित्यपोहमात्रम्, तेषामशेषशून्यत्ववादस्य निरवकाशत्वापत्तेः ।
आः किमिदमकाण्डकूष्माण्डाडम्बरोड्डामरमभिधीयते । तावच्छृणु श्रावयामि—तर्कस्ता-
वदनुमानप्रमाणप्रामाण्यस्य प्राणाः ।

प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः ।

Pr 16 I 2

प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥ [धर्मकीर्ति] इत्याहुः ।

ऊहस्तावत्सामान्यविशेषात्मकवस्तुनः सम्बन्धालम्बनम् । तैस्तु प्रमाज्ञा-
नविनाकृतैः पदार्थापोहः प्रोच्यते । अत एवायमलब्धपरमार्थः शून्यवादीति प्रसिद्धः ।
ऊहसिद्धिरित्यनुमानविशेषलक्षणम् । सामान्यलक्षणं तु साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानं
प्रसिद्धमिति ॥

आगमो ह्याप्तवचनमिति दोषक्षयं विदुः ।

क्षीणदोषोऽनृतं वाक्यं न ब्रूयाद्धेतवसम्भवात् ॥ [माठर, सा० का० ५] इति ।

आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागमः उपचारादाप्तवचनं च । अभिधेयं
वस्तु यथावस्थितं यो जानीतेऽवञ्चकः स आप्तः । स च द्वेधा—लौकिको लोको-
त्तरश्च । लौकिको जनकादिः लोकोत्तरस्तु तीर्थकरादिः । इति कालत्रयप्रमातृप्रव-
क्तृप्ररूपितस्यागमस्य सिद्धिः । प्रमाणसङ्ख्याविप्रतिपत्तिरपास्ता ।

अथ प्राचीनोत्तराकारपरित्यागोपादानेनानुगतप्रतीत्या तस्य विषयश्च सामान्यविशेषाद्यनेकात्मकं वस्तु हि, अर्थक्रियासामर्थ्यान्यथाऽनुपपत्तेः । सामान्यं द्विप्रकारम्—तिर्यगूर्ध्वतासामान्यभेदात् । गोत्व-साधारणजातित्वात् । विशेषोऽपि द्विरूपो गुणः पर्यायश्च । ज्ञानादिः सहभावी गुणः । सुखदुःखनरनारकादिः क्रमभावी पर्यायः । इति निरस्ता तद्विषय[वि]प्रतिपत्तिः ।

यत् प्रमाणेन साध्यते तदस्य फलम् । नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढ-एवंभूताः सत्तनयाः । अस्य नयस्य फलं प्रमावत् । तद् द्विविधम् आनन्तर्येण पारम्पर्येण । किन्तु प्रमातृस्वरूपमेव फलम् । न प्रमातरि सत्तावादिनां विप्रतिपत्तिरिति सिद्धम् ।

इति प्रमाणसारे प्रमाणस्य सङ्ख्या-विषय-फल-विप्रतिपत्तिव्यापेधको
द्वितीयः परिच्छेदः ।

*

* *

दर्शनव्यवस्थास्थापनार्थमिदमुपक्रम्यते । ननु खलु भोः ! शारदशशाङ्क-समुज्ज्वलयशसो विशारदाः सुभवद्भिर्भवद्भिर्वाचोयुक्तीनां धुरिभवद्भिरहरहः शास्त्राभ्यासः समातन्यते । तदिह प्रेक्षाचक्षुःसमक्षं साक्षेपं स्वपक्षे साधनं परपक्षे बाधनं कुर्महे महेच्छा[ः] ।

हं हो आदितस्तावन(त्) जैन-नैयायिक-बौद्ध-साङ्ख्य-वैशेषिक-जैमिनीया इति दर्शनानि षट् । तत्र जैना अनेकान्तवादिनः । स्यादस्ति स्यान्नास्ति । स्यादित्यव्ययं ह्यनेकान्तद्योतकम् । एकस्मिन् सन्मुखवस्तुनि घटादावस्तित्वं नास्तित्वं चेत्यनेकान्तः ।

सर्वमस्ति स्वरूपेण पररूपेण नास्ति च ।

अन्यथा सर्वसत्त्वं स्यात् स्वरूपस्याप्यसम्भवः ॥ [ ]

इति । घटे घटत्वमस्ति । यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसत् । घटे च पटत्वं नास्तीति तत्रैव पटाभावो युक्त्याऽऽयातः केन निराकर्तुं शक्यते । अपि च नित्यानित्यत्वं परस्परविरुद्धमप्यनेकान्तयुक्त्या ह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि उभयं समस्ति । यतः —

द्रव्यं पर्यायवियुतं पर्यायाः द्रव्यवर्जिताः ।

क्व कदा केन संदृष्टा दृष्टा मानेन केन वा ॥ [ ]

इति । गुणपर्यायवद् द्रव्यम् । सहभाविनो गुणाः, यथा आत्मनि ज्ञानविज्ञानादयः । क्रमभाविनः पर्यायाः, यथा आत्मनि नरनारकतिर्यगादय इति । द्रव्यापेक्षया य एव भावो नित्यः पर्यायापेक्षया स एवानित्य इत्यविरोधः । द्वे प्रमाणे — प्रत्यक्षं परोक्षं च । ज्ञानात् कर्मक्षये मोक्षः । मुक्ताः संसारिणो द्विविधा जीवाः । अवयवं(व)वाक्यमनुमानम् । सति कारणे कार्यम् । आत्मा कर्ता भोक्ता च । कर्मवादिनो जैनाः ॥

कर्मणः प्राधान्यं च । न होश्वरः कर्ता भवितुमर्हति, कर्मापेक्षत्वे सति सामर्थ्यरहितत्वात् प्रकृतवत् । सृजेच्चेत् स्वार्थात् कारुण्याद्वा ? न पौरस्त्यः, तस्य कृतकृत्यत्वात् स्वार्थः कश्चन नास्ति । न द्वितीयः, परदुःखग्रहाणेच्छा हि कारुण्यम्, अतः सर्वान् सुखिन एव सृजेत्, नो वा, मूकैडकुब्जजात्यन्धजातमात्रविपत्तिभागिभिः कर्ममर्मवशगैः किमपराद्धम् ? अथ च तृणभ(त)रुपुरंदरधनुरभ्रादीनामपि कर्तृपारवश्यं न संपश्यामहे । स कर्ता सशरीरो[ऽशरीरो] वा ? सशरीरश्चेत् कुलालकुविन्दादिवद् घटपटोत्पत्तौ दृश्यरूपतापत्तेरिति विशारुतालतालता लालग्यात् । अशरीरश्चेत् किं पिशाचादिवददृश्य इति ? तद्वच्चेत्तर्ह्यकिञ्चित्कर एव । अतो अनीश्वरं जगत् स्वस्वकर्मविपाकप्रादुर्भूतप्रभूतपुनर्भवत्वादिति सिद्धम् । दत्तः कर्तृवादाय जलाञ्जलिः ।

तत्र नैयायिका जटाधरविशेषा अक्षपादाः कर्तृवादिनः । उर्वी-पर्वत-तर्वादिकं बुद्धिमद्वेतुकम्, कार्यत्वादिति । कार्यं घटादि । कारणं त्रेधा समवायकारणम्, असमवायकारणं निमित्तकारणं च । समवायकारणं मृदादि । असमवायकारणं सूत्र-खण्ड-दण्ड-चक्र-चीवरकुलालादि । निमित्तकारणं हीश्वर एव ।

“ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ।

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुख-दुःखयोः ॥” [महाभारत वन० ३०.२८] इति ।

“सुखमात्यन्तिकं यत् तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

तं वै मोक्षं विजानीयाद् दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥” [ ]

“आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते ।” [ ]

प्रत्यक्षमनुमानमागम इति प्रमाणत्रयम् । प्रतिज्ञा-हेतूदाहरणोपनय-निगमनान्य-वयवाः पञ्चावयववाक्यम् ।

पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति नव द्रव्याणि । प्रमाण-प्रेमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्तावयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थानानां षोडशतत्त्वानां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगम इति । षोढा सम्बन्धसन्निकर्षप्रमाणवादिनो नैयायिकाः ।

अथ बौद्धा एकान्तानित्यवादिनोऽनधिगतार्थाधिगन्तुप्रमाणवादिनस्ताथागता
योगाः शून्यवादिनो ज्ञानाद्वैतवादिनश्च ।

ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्तारः परमं पदम् ।

गत्वाऽऽगच्छन्ति भूयोऽपि भवं तीर्थनिकारतः ॥

इत एकनवते कल्पे शक्त्या मे पुरुषो हतः ।

तस्य कर्मविपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ॥

यथा यथा विचार्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा ।

यदेतत् स्वयमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयम् ॥ [प्र० वा० २०९-२१०]

प्रपञ्चो मिथ्या प्रतीयमानत्वाद् मृगतृष्णाम्बुवत् । क्षणक्षयित्वाद्धि कार्यापोह एव ।
न तत्कारणमालक्तक इव भाविते कर्पासे रक्तता यथा, दग्धे रामले(ठे) परिमलो
वा । क्षयस्वभावाः क्षणाः प्रतिक्षणं क्षीयमाना निरन्वयविनाशिनः क्षीयन्ते ।
परमन्वयरूपा वासना तिष्ठति । तथैव व्यवहारः स्यात् । अपि च गोत्वसामा-
न्यमर्थक्रियाकारित्वाभावाद् व्यर्थम् । किन्तु व्यवहारिणो विशेषा एव । इयं कृष्णा गौ
दोहनक्षमेति विशेषार्थता । प्रमाणद्वयम्—प्रत्यक्षमनुमानं च ।

धर्मकीर्तरेमी शिष्या भगवद्वेषधारिणः ।

माने(मणि)पद्मे जपन्त्यन्नं पात्रप्राप्तमदन्ति च ॥

तत्र साङ्ख्या कापिला एकान्तनित्यवादिनोऽमी ।

साङ्ख्या निरीश्वराः केचित् केचिदीश्वरदेवताः ।

सत्कर्मवादिनः केऽपि केचित् कर्तृत्ववादिनः ॥

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ [सां० का० ९]

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।

सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥

सौक्ष्म्यात् तदनुपलब्धिर्नाभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः ।

महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥ [सां० का० ७-८]

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः । [सां० सू० १. ६१]

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ [सां० का० ३]

अव्यक्तमेकम्, महदहंकारः पञ्चतन्मात्राणि [एकादशेन्द्रियाणि पञ्चभूतानि
चेति] त्रयोविंशविधं व्यक्तम् ।

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।

जटी मुण्डी शिखी वाऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥ [ ]

एषामाविर्भावतिरोभावौ कारणम् । नित्यः शब्दोऽकृतकत्वादाकाशवत् । यद्यदकृतकं तत् तन्नित्यं यथा संप्रतिपन्नम् । शब्दो हि तात्त्वोष्टपुटादिव्यापारैः सत्कारण एवाविर्भाव्यते न तूपाद्यते यथाऽपवरकान्तः संतमसे(सि) तिरोभूतः पदार्थ-सार्थः दीपप्रकाशेन प्रादुःक्रियते न तु जन्यते । यतोऽविद्यमानस्य वाजिविषाणस्यानु-त्पत्तिरेव । न षष्ठस्य भूतस्यासद्रूपस्यैवाविर्भावः । भावानां विपत्तिस्तु कारणभावा-भावात् तिरोभाव एव । भावाः सामग्रीसद्भावे प्रादुर्भवन्ति । आविर्भावाभावात् तिरो-भवन्ति । कारणवादिनोऽमी । कार्यं हि कारणरूपमन्यथा वा । कारणं स्थिरैकरूपं चेद्विश्वं नित्यमेव । प्रत्यक्षमनुमानमागम इति प्रमाणत्रयम् । प्रकृतिवियोगो मोक्षः प्रवृत्तिस्वरूपाया विराम एव प्रकृतेः । प्रकृतिः करोति प्रकृतिश्च भुङ्क्ते । आत्मा दर्पणवत् प्रतिबिम्बमात्रफलं लभते ।

अथ वैशेषिकाः । द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाया षट्पदार्थास्तत्त्वतयाऽ-भिप्रेताः । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणम् । प्रत्यक्षानुमानागमोपमानानि चत्वारि प्रमा-णानि । तत्रोपमानं 'यादृग्गौस्तादृग्गवयः' ।

कीदृग्गवय इत्येवं पृष्ठो नागरिकैर्यदा ।

वदत्यारण्यको वाक्यं यथा गौर्गवयस्तथा ॥

बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्म-संस्कारा नवात्मगुणाः । सुखादिगुणसन्तानोच्छेदे मोक्षः । आत्मविशेषगुणानां सन्तानोऽत्यन्तमुच्छिद्यते, सन्तानत्वात् । यो यः सन्तानः स सोऽत्यन्तमुच्छिद्यते । अथैतान् विप्रतिपन्नाः संगिरन्ते — को हि नाम शिलाकल्पमपगतसुखसंवेदनमात्मानमुपपादयितुं यदे(ते)त । यतः —

वरं वृन्दावने रम्ये क्रोष्टृत्वमभिवाञ्छति ।

न तु वैशेषिकीं मुक्तिं गौतमो गन्तुमिच्छति ॥ [ ]

सामान्यविशेषवादिनोऽक्षपादा वैशेषिका जङ्गमकापालिकविशेषाः ।

भगवद्वेषधारिणो भाट्टाः प्राभाकरा ब्रह्माद्वैतवादिनो मीमांसकापरपर्यायाः सामान्यवादिनः । प्रमाणादिचतुष्टयं न स्वीकुर्वते । सर्वं ब्रह्मविवर्तमेवेति ।

एक एव हि भूतात्मा देहे देहे व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ [ब्र० वि० १२]

अद्वैतं परं(परमं) ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।

आरामं तस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन ॥ [बृहदा० ४. ३. १४]
अशरीरा देवाः । चतुर्थ्यन्तं पदमिति देवता यथा वषडिन्द्रायेति ।

अतीन्द्रियाणामर्थानां साक्षाद्द्रष्टा न विद्यते ।

नित्येभ्यो वेदवाक्येभ्यस्तत्त्वज्ञानार्थनिश्चयः ॥

वाग्व्यवहारार्थं प्राहुर्जैमनीयाः—

प्रत्यक्षमनुमानं च शब्दमुपमया सह ।

अर्थापत्तिरभावश्च षड् प्रमाणानि जैमिनेः ॥

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं यत्राभावप्रमाणता ॥ [श्लो० वा० अभाव० १]

एतैः पञ्चभिः सत्तावादिभिः सर्वं ब्रह्मविवर्तमेव मन्यमानो गेहे नर्दितया
खण्डनवादीऽप्रामाणिकः परास्त्रैर्युत्सुराशामोदकतृप्त इव जैनेनापि वाक्चपेटया
प्रोच्चाटनीयः ।

अथासद्दर्शनिनो नास्तिकाः परलोकात्ममोक्षापलापिनश्चार्वाका लौकायतिका
बार्हस्पत्या विसदृशप्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनो गिरं संगिरन्ते स्म—

एतावानेव लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः ।

भद्रे वृकपदं पश्य यद्वन्ति बहुश्रुताः ॥

पिब स्वाद च जातशोभने ! यदतीतं वरगात्रि ! तन्न ते ।

न हि भीरु ! गतं निवर्तते समुदयमात्रमिदं कलेवरम् ॥

किञ्च पृथ्वी जलं तेजो वायुर्भूतचतुष्टयम् ।

चैतन्यभूमिरेतेषां मानं त्वक्षजमेव हि ॥ [षड्दर्शनसमु० ८१-८३]

किञ्च, नानाकारं जगत् भ्रान्तिमात्रं मरुमरीचिकानिचयाम्बुवत् । पृथिव्य-
प्तेजोवायुरूपभूतचतुष्टयसमवायतश्चैतन्यं यथा धातुकीप्रसूनगुडद्रवसंयोगादुन्मा-
दवत् । नास्तिकोऽसौ सर्वापलापी वृथाप्रलापी पापीयान् सर्वैरपि सत्तावादिभिः
प्रभूभूय च सम्भूय कैमुतकन्यायेन जैनेनापि निर्वास्थ इति । इति सिद्धः षड्द-
र्शनसमुच्चयतात्पर्यार्थः ।

श्रीमुनीश्वरसूरीन्द्रैः प्रोक्तस्तार्किकपर्षदि ।

मुनिहर्षमुनेरेष हस्तबाणः प्रमा[ण]तः ॥

इति प्रमाणसारे प्रस्तावागतदर्शनव्यवस्थास्वरूपप्ररूपकस्तृतीयः परिच्छेदः ॥
 श्रीवृद्धगच्छालङ्कारसारवादीन्द्रचूडामणिकविसार्वभौमभट्टारकश्रीमुनीश्वरसूरिविरचितः प्रमा-
 णसारग्रन्थः सम्पूर्णः ।'

१. प्रतौ प्रकरणान्ते श्लोकद्वयमस्ति । तद्यथा—

तत्त्वानां पञ्चविंशं कलयति कपिलः षट् पदार्थान् कणादः ।

श्रीसर्वज्ञो नवैव प्रकटयति पुनः षोडशश्चाक्षपादः ।

ब्रह्मैकं व्याजराजो वदति मतिबली जैमिनिः कर्मषट्कं

बुद्धो ब्रूते द्विषट्कायतनमिदं गीःपतिः भूतवादी ॥१॥

चार्वाकोऽध्यक्षमेकं सुगतकणभुजौ सानुमानं सशाब्दं

तद्द्वैतं पारमर्षिः सहितमुपमया तत् त्रयं चाक्षपादः ।

अर्थापत्त्या प्रभाकृद्वदति च निखिलं मन्यते भट्ट एतत्

साभासं द्वे प्रमाणे जिनपतिसमये स्पष्टतोऽस्पष्टतश्च ॥२॥

पुस्तिका लिखिता दु(मु)नी(नि)चन्द्रेणात्मार्थे लेखक[पाठक]योः शुभं भवतु ।

*

श्रीपद्मसुन्दरविरचितः

प्रमाणसुन्दरः

॥ ॐ नमः स्याद्वादवादिने ॥

स्यात्कारमुद्रितानेकसदसद्भाववेदिनम् ।

प्रमाणरूपमव्यक्तं भगवन्तमुपास्महे ॥

सम्यक्स्वपरव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणं प्रमाणत्वान्यथानुपपत्तेः^१ ॥

“द्विरूपं हि व्यवसायस्वभावसंवेदनम्—प्रवृत्तिरूपं निवृत्तिरूपं चेति । न चेत्थं स्वपरविषयतया मरुमरीचिकातोयादिवेदनस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गः । तथैवाव्युत्पन्नसंशयादेरपि न प्रामाण्यमसम्यक्त्वात् । ततोऽस्तु सुपरिच्छिन्नत्वेन^२ ज्ञानव्यक्तिषु सम्यक्त्वस्यैवोपपन्नत्वम् । न चेदमव्युत्पन्नसंशयादिनिवृत्तिरूपमेव नीरूपत्वापत्तेः^३ । नापि प्रवृत्तिरूपमेव स्वरूपादिनैवाव्युत्पन्नसंशयादिरूपेणापि तद्रूपत्वापत्तेः । व्यवसायस्य चाव्युत्पन्नसंशयादिना विरोधप्रसिद्धेः । तन्मुख्यतस्तु सुपरिज्ञातज्ञानस्यैव तत्र करणत्वम् । अचेतनस्य त्विन्द्रियलिङ्गादेस्तत्र करणत्वं वातायनादेः प्रकाशस्योपचारादेव ‘अन्नं वै प्राणाः’ इत्यादिवत् । उपचारश्च तद्वचवच्छिन्नौ सुपरिज्ञातज्ञानस्येन्द्रियसहायतया प्रवृत्तेः ।

तथा संवेदनस्य द्विविधो विषयः — स्वरूपम् , अर्थश्चेति । तत्रोभयत्र तत एव^४ प्रमितिर्वि(र्वि?)स्वरूपत्वात्^५ । संवेदनं तु प्रकाशरूपमेवानन्यव्यवहितज्ञानस्वरूपेण

१. सम्यगिति अत्र च दग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधेयमिति विप्रतिपन्नानाश्रित्य स्वपरेत्यादिकमव्युत्पन्नान् प्रति प्रमाणं प्रमाणप्रमेयावलापिनस्तद्द्विष्य द्वयमपि विधेयं, शेषं पुनरनुवाचम् । तत्र प्रमाणमिति प्राग्वत्, स्वमात्मा ज्ञानस्य स्वरूपम्, परः स्वस्मादन्योऽर्थ इति यावत्, तयोर्व्यवसायो निश्चयस्तद् आत्मा यस्य तत् । ज्ञायते प्राधान्येन विशेषो गृह्यतेऽनेनेति ज्ञानम् । एतच्च विशेषणमज्ञानरूपस्य व्यवहारधुराधौरेयतामनादधानस्य सन्मात्रगोचरस्य स्वसम्यक्सिद्धदर्शनस्य सन्निकर्षदिश्चाचेतनस्य नैयायिकादिकल्पितस्य प्रामाण्यपराकरणार्थम् तस्यापि च प्रत्यक्षरूपस्य शाकौ(शाक्यैः) निर्विकल्पकतया प्रामाण्येन जलितस्य संशयविपर्ययानध्यवसायानां च प्रमाणत्वव्यच्छेदार्थं व्यवसायीति । स्पष्टनिष्ठक्यमानपारमार्थिकपदार्थसार्थलुण्टाकज्ञानाद्वैतवादिमतमत्यसितुं परेति । नित्यपरोक्षबुद्धिवादिनां भीमांसकानामेकात्मसमवायिज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादिनां यौगानामचेतनज्ञानवादिनां कापिलानां च कदाग्रहं निग्रहीतुं स्वेति । ये केचनैवमङ्गीकुर्वन्ति चक्षुः प्रमाणम् कस्मात्, प्रमाकरणत्वात्, तदयुक्तम् । चक्षुषां प्रमाकरणत्वाभावात् । प्रमाकरणं तु प्रमाता भवति घटोपि भवति । अतो हेतोः प्रमाकरणत्वाभावः । प्रमाणस्याप्यभावः स्वज्ञानाभावात् । यतो येन स्वं न ज्ञायते तस्य परस्य ज्ञानमपि न भवति । अतः स्वपदं युक्तमेव । चक्षुषः प्रकाशनं ज्ञानं भवति न तु स्वप्रकाशनम् । येन ज्ञानेन स्वप्रकाशो जायते परप्रकाशो जायते तदेव ज्ञानं प्रमाणमिति । २. द्विमेदम् । ३. सुज्ञानत्वेन । ४. खरशिरसि विषाणवत् सर्वथा नोस्वभावत्वापत्तेः । ५. अनध्यवसाय । ६. संवेदनादेव । ७. व्यापकत्वात् ।

बोधकत्वात् । संवेदनबहिर्भावी नीलादिरेवार्थो नीलाद्यर्थस्तु कदाचिदप्रकाशोऽपि परापेक्षबोध्यत्वेन । ततस्तस्यार्थत्वम् । तर्हि सूक्तम् — प्रमेयाव्यभिचारित्वं प्रमाणत्वं संवेदनस्यैव स्वपरप्रकाशतया प्रतपमानस्यैव तद्विषयप्रकाशार्थस्य प्रत्यक्षीकरणात् । ततोऽत्र प्रमातृ-प्रमाण-प्रमेय-प्रमिति-कर्तृ-करण-क्रिया-फलादीनां कथञ्चिद् भेदाभ्युपगमात् कार्यकारणभावाविरोधोऽप्यनुमन्तव्यः । ततोऽर्थधर्ममाहात्म्यादात्मा स्वतन्त्रस्वरूपः प्रमाता, करणसाधनं प्रमाणम्, तद्धर्माधारत्वं प्रमेयम्, सम्यक्स्वपरपरिच्छित्तिः प्रमितिः, साधकतमस्वभावं कर्तृभावसाधनं करणम्, स्वार्थनिर्णीतिस्वभावा क्रिया, तन्निश्चयः फलमित्यादि कथञ्चिद् धर्मभेदेऽप्यभेदः प्रतिपत्तव्यः । तत्रोदाहरणम्— यथा करतलामलकमहमात्मा आत्मानमात्मना वेदमीत्यादिब्रह्मत्वेवंसाध्याविनाभावित्वनिर्णीतो हेतुरसाधारणधर्मो भावस्य लक्षणमव्यभिचारादग्नेरौघ्यवत् ।

इति श्रीप्रमाणसुन्दरप्रकरणे लक्षणखण्डः प्रथमः ।

*

* *

तच्च प्रमाणं द्विविधम्—प्रत्यक्षं च परोक्षं च । तत्र यत् स्पष्टावभासं तत् प्रत्यक्षम् । यदन्तःकार्मणमलविश्लेषविशेषनिबन्धनो विशुद्धिविशेष एव स्पष्टत्वम् । तथोक्तम्—

इदमित्यादि यज्ज्ञानमभ्यासात् पुरतः स्थिते ।

साक्षात्करणतस्तत्र प्रत्यक्षं मानसं मतम् ॥

ततोऽभ्यासदशायां परामर्शकत्वेन स्पष्टत्वं मानसप्रत्यक्षमेव । प्रत्यक्षस्यापि स्पष्टत्वं स्वानुभवनेन तथैवान्वीक्षणादिति ।

तत् प्रत्यक्षमपि द्विविधं—सांव्यवहारिकं मुख्यं च । तत्राद्यं द्विविधं—इन्द्रियप्रत्यक्षमनिन्द्रियप्रत्यक्षं चेति । तत्रेन्द्रियस्य चक्षुरादेः कार्यं यद् बहिर्नीलादिविषयसंवेदनं तदिन्द्रियप्रत्यक्षम् । तत्रापि शक्तिनियमादेव विषयनियमः । संवेदनस्य नियतशक्तिका हि संवित्तयः स्वहेतुसामर्थ्यादुपजायन्ते जन्मनामिह । स्वनियतार्थग्रहणलक्षण भावेन्द्रियस्वभावाया योग्यताया एव साधकतमत्वादनुपचरितप्रमाणं ज्ञानमेव प्रत्यक्षम् । सुखादेः स्मरणादिज्ञानस्य च स्वरूपवेदनमनिन्द्रियप्रत्यक्षम् । अनिन्द्रियमिह तु न पौद्गलिकं मनः प्रतिपत्तव्यं किञ्च(किन्तु) क्षयोपशमविशेषाध्यासितः कश्चिदात्मप्रदेशविशेष एवानिन्द्रियम् । तत् पुनर्द्विभेदमपि प्रत्यक्षं प्रत्येकमवग्रहेहावाय-

१ अञ्जुते अक्ष्णोति वा व्याप्नोति सकलद्रव्यक्षेत्रकालभावान् इति अक्षो जीवोऽञ्जुते विषयमिति अक्षम् इन्द्रियं वा । अक्षमक्षं प्रति गतं प्रत्यक्षम् । इन्द्रियाण्याश्रित्य व्यवहारसाधकं यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षमित्यर्थः । २ अक्षाणां परं परोक्षम्, अक्षे च परतो वर्तते इति वा ।

धारणाभेदाच्चतुर्विधम् । तत्र विषयैविषयिसन्निपातानन्तरभाविसत्तादर्शनपुरस्सरो मनुष्य-
त्वाद्यवान्तरसामान्याव्यवसायिप्रत्ययः समयमात्रनियतोऽवग्रहः । तदवगृहीतविशेषस्य
यज्ञदत्तैन भाव्यमिति भवितव्यतामुल्लिखन्ती प्रतोतिरीहा । ईहितविशेषस्य यज्ञदत्त
एवायमित्यवधारणात्मकोऽध्यवसायोऽवायः । निर्णीतस्यैव कालान्तरस्मरणयोग्यतया
ग्रहणं धारणा । भवितव्यताविशेषकाङ्क्षाप्रतीतावोहायाः संशयाद् भेदः । यथा-
स्वकालानतिक्रमेण यथाक्रमोत्पादाद् मतिविशेषभेदादेषां कथञ्चित् स्वरूपभेदः । तदे-
षामवग्रहादिमतिविशेषः वि(पवि)कल्पानां पूर्वपूर्वस्य प्रमाणत्वमुत्तरोत्तरस्य च तत्फलं-
(फलत्वं) प्रतिपत्तव्यम् । ततः सूक्तम् — “प्रमाणस्य फलं साक्षात् प्रसिद्धिः, स्वार्थ-
विनिश्चयश्च पारम्पर्येण निर्वाणायधिगमः” इति । सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षं व्याख्या-
तम् ।

मुख्यं तु प्रत्यक्षमतीन्द्रियम् । तच्च यथास्वसामग्रीविशेषविश्लेषितैतत्तदावरण-
मतीन्द्रियं मुख्यं प्रत्यक्षम् । तदपि द्विविधम्—विकलं सकलं च । तत्रायं द्विविधम्
अवधिमनःपर्यवैश्च । तत्रावधिज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेषाविर्भूत(तं) रूपिद्र-
व्याधिकरणभावविषयं भवगुणप्रत्ययविशेष(षं) विशदमवधिज्ञानम् । चरणगुणप्रादुर्भूतत-
दावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेष(षं) विशदं मनोद्रव्यपर्यायविषयं मनःपर्यवज्ञानम् ।
सकलं तु प्रत्यक्षं प्रक्षीणाशेषानाद्यविद्याकन्दायमानधातिमलकलङ्कोज्जृम्भमाणनिरति-
शयवैशद्यतादात्तिकप्रतपनाक्रान्तसकलभूतभविष्यद्रस्तुवास्तवयाथायथ्यपरिणमनविषया-
व्यवधानं केवलज्ञानम्, व्याख्यातं चेदं सकलं मुख्यमतीन्द्रियप्रत्यक्षम् ।

इति प्रमाणसुन्दरप्रकरणे प्रत्यक्षखण्डः द्वितीयः ॥

*

* *

१. वस्तु । २. इन्द्रियसंयोगः । ३. वियोजित । ४. अवधानमवधिरिन्द्रियाद्यनपेक्षमात्मनः
साक्षादर्थग्रहणम् । अत एवेदं प्रत्यक्षज्ञानम् । यद्वाऽधोऽधो विस्तृतं वस्तु धीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति
अवधिः । ५. परि सर्वतो भावेऽवनं वेदनं परिअवः पर्यवः, मनसि पर्यवो मनःपर्यवः सर्वतस्त-
त्परिच्छेद इत्यर्थः । यद्वाऽऽत्मभिर्वस्तुचिन्तने व्यापारितानि मनांसि पर्येति अवगच्छतीति मनः-
पर्याया(र्यव)म् । ६. केवलमेकं मत्यादिज्ञानरहितत्वात् । आह—यदि मत्यादीनि ज्ञानानि स्वस्वा-
वरणक्षयोपशमभावेऽपि प्रादुःपन्ति ततो निःशेषतः स्वावरणक्षये सुतरां भवेयुः चारित्रपरिणामवत्,
तत्कथं तेषां तदानीमभावः ? उच्यते—यथा भानोर्धनान्तरितस्यापान्तरालावस्थितकटकुट्यावरणविवर-
प्रविष्टप्रकाशो घटपटादीन् प्रकाशयति तथा केवलावरणावृतस्य केवलस्यापान्तरालमतिज्ञानावरणादि-
क्षयोपशमरूपविवरनिर्गतः प्रकाशो जीवादीन् प्रकाशयति । स च तथा प्रकाशयन् मतिज्ञानमित्यादि-

अथान्तरङ्गकर्मणकलङ्कविश्लेषविशेषोदयनिबन्धनः कश्चिदस्पष्टत्वापरनामा स्वानुभवसंवेद्यः प्रतिभासविशेषः परोक्षम् । तदर्प द्विविधम्—अनुमानमागमश्चेति । अनुमानमपि द्विविधम्—गौणं मुख्यं चेति । तत्र गौणं त्रिधा—स्मरणं, प्रत्यभिज्ञानं तर्कश्चेति ।

तदित्यनुभूतस्मृतिसङ्कलनात्मकं सामान्यविषयवेदनं स्मरणम् । तदिति प्राक्तिकाले तस्यासन्निपातादिति न मन्तव्यं प्रत्यक्षस्यैव स्मरणविषयस्य निक्षेपादेस्तद्विषयस्योपलम्भप्रतीतेः ।

तिर्यगूर्ध्वतासामान्यविषयानुभवागमाद्याहितसंस्कारविशेषतया 'स एवायम्' इत्यादिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् । तत्र 'गोसदृशो गवयः' 'तद्विसदृशो महिषः' इत्यादेरुपमानत्वान्न प्रत्यभिज्ञानमिति नानुमन्तव्यम् । तत्रेदमस्मादुन्नतमवनतमुपचितमणुदीर्घमित्यादेरुपमानत्वासम्भवाद् भवतु प्रत्यभिज्ञानम् । ततोऽन्याथा 'नीरक्षीरविवेचनचरणो मरालो', 'मधुव्रतः पट्चरणः', 'शिखण्डमण्डितः शिखण्डी' इत्यादिवाक्योपजनितसंस्कारस्य पुनस्तददर्शने स एवात्र मरालादिशब्दस्यार्थ इति वाच्यवाचकसम्बन्धपरिज्ञानस्योपमानवदप्रत्यभिज्ञानत्वे तु प्रमाणान्तरस्य चतुःप्रमाणीनियमव्याघातविधायिनः प्रसङ्गादुपमानस्यैव प्रत्यभिज्ञानेऽन्तर्भावो भवतादिति समाधिः । ततः सादृश्यादिना प्रागागमाद्यवगतस्य पूर्वापरानुसंधानानुविधैकसंवेदनसामान्यात्मकप्रत्यभिज्ञानतः प्रत्यभिज्ञानत्वस्यैवोपपत्तेरित्युपमानस्याप्येतल्लक्षणेनैव प्रामाण्यमिति ।

तथेदमित्थमेव सम्भवति नानित्थमिति सर्वाक्षेपेण व्याप्तिपरिज्ञानात्मा तर्कः । न चास्य विकल्पात्मकत्वेन संशयादिवदप्रामाण्यम् । किञ्च, संदिग्धेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते इति पारम्पर्यस्य सुवचत्वाद् विचारकत्वात् तद्वतः सर्वदृशित्वापत्तेरिति । तथोक्तम् — "प्रत्यक्षादिप्रमाणानां तर्कोऽनुग्राहको भवेत्" इति; तथोदयनः "ऊहापरनामातिप्रसङ्गात्मा तर्कः" इति; तथा मनुः—

लक्षणमभिधानमुद्वहति । ततो यथा सकलघनपटलकुटकुट्याद्यावरणापगमे भानोरन्य एव स्फुटरूपः प्रकाशः स्यात् तथेहापि सकलमतिज्ञानाद्यावरणविलयेन तथाविधो मतिज्ञानादिसंजितः केवलज्ञानस्ये(स्यैव) स्फुटः प्रकाशो भवति । सर्वात्मना यथावस्थितवस्तुपरिच्छेदरूपः इत्यदोषः । अन्ये पुनराहुः सन्त्येव मतिज्ञानादीनि सयोगिकेवलयादौ केवलफलत्वाच्च विवक्ष्यन्ते यथा सूर्योदये नक्षत्रादीनि । केवलं शुद्धं च तदावरणमलपङ्कापगमात् । सकलं वा तत् प्रथमतयैव निःशेषतदावरणविगमतः संपूर्णोत्पत्तेः । असाधारणं चानन्यसदृशत्वात् । अनन्तं वा ज्ञेयानन्तत्वात् कालाद्वा । केवलं च तद् ज्ञानं च केवलज्ञानम् । इन्द्रियेभ्योऽतिक्रान्तं ज्ञानमतीन्द्रियम् । यद्वा इन्द्रियाणि अतिक्रान्तमतीन्द्रियम् ।

“आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ ” इति

अन्यथाऽनुमानादेरपि तथात्वप्रसङ्गात् । न चास्यानुमानत्वेनानवस्थापत्तिस्तदनुमानलिङ्गाविनाभावस्याप्यन्यस्मादनुमानादवगम इत्यपरापरस्यानुमानस्यापेक्षणात् ततोऽनुमानादन्यतम एवादसोयो विकल्पः प्रमाणयितव्य इति तर्कोऽनुमानाङ्गं प्रमाणमन्यथा लिङ्गस्य स्वसाध्याविनाभावनियमस्य ततोऽनवगमप्रसङ्गात् । ततोऽस्तु स्मरणादेरौपचारिकस्यानुमानस्य प्रामाण्यमेवं मुख्यस्यापीति ।

अथ मुख्यमनुमानमाह—तत्र साध्याविनाभावनियमलक्षणं साधनम्, ततो निश्चयलक्षणात् साधनादेव साध्यस्य शक्याभिप्रेताप्रसिद्धस्यैव यद् विज्ञानं तदनुमानमिति तन्निश्चयोऽविसंवादादेवास्य स्ववेदनेषु प्रामाण्यव्याप्तत्वेन प्रतिपत्तेर्निश्चितव्याप्तिकादर्थान्तरप्रतिपत्तेश्चेति ।

अत्र तु बहिव्याप्टेरनुमानस्यान्तर्व्याप्टेरर्थापत्तेर्भिन्नप्रमाणत्वमिति न मन्तव्यम्, यतोऽप्रेऽस्या एवानुमानेऽन्तर्व्याप्टेर्गमकाङ्गत्वेन समर्थयिष्यमाणत्वात् ; ततः ‘पर्वतोऽयमग्निमान् धूमवत्त्वात्’ इतिवत् ‘अग्निरयं दाहशक्तिमान् दाहदर्शनात्’ इतीदमप्यनुमानमेव नान्यदिति ।

अथ प्रत्यक्षादावनन्तर्भावादभावस्य प्रमाणान्तरत्वं घटाद्यभावेन प्रतीयमानत्वादित्यपि बालविलसितम् । तत्रापि प्रत्यक्षमेव प्रमाणं यतो घटाभावो नाम भूतलस्य कैवल्यमेव नापरोऽप्रतिवेदनात् । तत्रापि ‘घटो नास्ति’ इत्याकारस्यानुभूयमानघटाविशिष्टतयोपलभ्यमानतत्कैवल्यपरामर्शिनः प्रत्यभिज्ञानत्वेन तदनन्तर्भावानुपपत्तेः ‘नास्त्यत्र घटोऽनुपलब्धेर्गगनतामरसवत्’ इत्याकारस्याप्यनुमानेऽन्तर्भावान्न प्रमाणान्तरत्वमेति प्रमाणपरिमाणनियमः ।

तत्र त्रैरूप्यं पाञ्चरूप्यं वा हेतोर्लक्षणमित्यपि बालविलसितम्, तदाभासेऽपि सम्भवात् । पक्षधर्मत्वौगमकत्वम् यथा ‘उद्देश्यति शकटं कृत्तिकोदयात्’ तदभावश्च शकटे धर्मिण्युद्देश्यत्वे साध्ये कृत्तिकोदयस्य हेतोरभावात् । कालस्य मुहूर्तधर्मित्वे चेत् तर्हि ‘भूतलं पर्वताग्निम् अयस्कारकुटीरधूमत्वात्’ इत्युभयगर्भविस्तारिणो भूतलस्य धर्मित्वेन हेतोः पक्षधर्मतोपपत्तेः । सपक्षे सत्त्वमगमकम्, यथा विनैनमपि केवलव्यतिरेकिणो

१. पक्षधर्मत्वम् १ सपक्षे सत्त्वम् २ विपक्षाद् व्यावृत्तिः ३ अबाधितविषयत्वम् ४ असत्प्रतिपक्षत्वम् ५ चेति । २ हेतोर्यः पक्षेन सम्बन्धः पक्षे व्याप्यवृत्तित्वं तत् पक्षधर्मत्वम् ।

गमकत्वात् 'सकलं जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद् व्यतिरेके भस्मवत्' इति । विपक्षासत्त्वमगमकम् यथा 'सर्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वात्' इत्यस्य स्वसाध्यप्रत्यायनसमये निरूपयिष्यमाणत्वादिति । न च त्रैरूप्यसाकल्यं गमकम्, 'पञ्चान्येतानि फलानि एक-शाखाप्रभवत्वादुपभुक्तफलवत्' इत्यादौ । पाञ्चरूप्यस्याप्यगमकत्वम्, तथा 'मूर्खोऽयं देवदत्तस्तत्पुत्रत्वादितर[त]त्पुत्रवत्' इत्यादावप्येकशाखाप्रभवत्वस्यान्यबाधितविषय-त्वासम्भवादामताग्राहिप्रत्यक्षेणैव तद्विषयस्य बाधितत्वात् तत्पुत्रत्वादेश्चासत्प्रतिपक्षत्वा-भावात् तत्प्रतिपक्षस्य शास्त्रनिष्णात(ता)दिलिङ्गस्य सम्भवादिति । ततः साध्या-विनाभावनियमलक्षणस्यैव तत्त्वोपपत्तेः पक्षधर्मत्वाद्यभावेऽपि, 'सन्ति प्रमाणानीष्ट-साधनात्' इत्यादौ तस्यैव भावादित्यग्रे निरूपणात् ।

न च तथागतमतकल्पितं स्वभावकार्यानुपलब्धिलक्षणं लिङ्गं त्रिविधम् । अवि-नाभावनियतं लिङ्गं घटामञ्चति । रसादेः रूपादावतत्त्वभावादेरपि गमकत्वात् । न हि रसादेः रूपादिस्वभावत्वम्, तस्य भेदेन प्रतिपत्तेः; नापि तत्कार्यत्वं समसमयत्वात्; अथ पारम्पर्येण चेत् तर्हीन्धनस्यापि पावकजन्मनो^१ धूमकार्यत्वेन, तल्लिङ्गत्वोपपत्तेः । अथ रसादिकारणाद् रूपादेरवगम इति सति कारणस्य लिङ्गत्वान्मन्युपगते स्वभावलिङ्ग-त्वोपगमे धूमादेरपि तत एव तल्लिङ्गत्वप्रसङ्गेन कार्यलिङ्गस्याभावानुपपन्नं रसादेः कार्यस्वभावयोरन्तर्भावः, न चानुपलब्धौ विधिसाधनत्वात् इति न लिङ्गस्य त्रैविध्यम् । नाप्यन्वयादित्यं लिङ्गम् 'सन्ति प्रमाणानीष्टसाधनात्' इत्यस्यागमकत्वप्रसक्तेः, नह्य-सावन्वयी व्यतिरेकी तदुभयी वा साधर्म्यादेरभावादिति, न चासावगमकोऽप्यग्रे निरूपणात् । नापि संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायितद्विरोधितुष्टयं तल्लिङ्गम् । तत्र कृत्तिकोदयस्य शकटोदयादौ, धूमस्य पावकादौ इव संयोगाभावान्न संयोगि, नापि गोरिव विषाणादिः समवायि, नापि रूपादिनेव रसादिरेकार्थसमवायि, नापि तद्विधिलिङ्गत्वात् तद्विरोधि । तत्र त्रैविध्यादिकल्पनं लिङ्गम्, अतन्नियतस्यापि साध्या-विनाभावनियमविषयस्यानेकस्ये(स्यै)व भावात् ।

तदनुमानमपि द्विधा—स्वार्थं परार्थं चेति । तद्विषयेऽपि स्वार्थप्रकाशनहेतु-क्षयोपशमयोग्यताविशेषः प्रतिपत्तव्यः । ततो योग्यताविशेषात् तर्कनिर्णीताविनाभावेन साध्यविज्ञानं स्वार्थम् । तत्र साध्यमिष्टमबाधितमसिद्धमिति । तत्र बाधमिप्रायेच्छया विषयीकृतमिष्टं यथा 'शब्दः कथञ्चिद् अनित्यो जैनस्य न सर्वथा' । अबाधितं तु प्रत्यक्षानुमानादिभिः, 'अश्रावणात्' इति प्रत्यक्षबाधितं न तथा । असिद्धपदं तु संदिग्धवि-पर्यस्ताव्युत्पन्नानां साध्यत्वायेति प्रतिबाधपेक्षयासिद्धं प्रतिपाद्यत्वात्, तस्याविज्ञातार्थ-

स्वरूपत्वाद् , वादिनस्तु [सिद्धं] प्रतिपादकत्वात् । न चाविज्ञातार्थस्वरूपः प्रतिपादको नामातिप्रसङ्गादिति । क्वचिद् व्याप्तिसमये साध्यं धर्मो नित्यत्वादित्, प्रयोगसमये तु साध्यधर्मेण विशिष्टो धर्मा पक्षः । तत्प्रसिद्धिर्विकल्पप्रमाणाभ्यां द्वयेनैकेन वा, तत्र व्याप्तौ तु साध्यं धर्म एव न पुनर्धर्मा ततोऽन्यथा तदघटनादनेन हेतोरन्वयासिद्धेः । न हि यत्र यत्र कृतकत्वं तत्र तत्र शब्दानित्यत्वाद्यन्वयोऽस्ति । तत्र साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकयोर्नियताविनाभावो व्याप्तिस्ततोऽनुमानम् । तत्प्रभेदं चेच्छताऽविनाभाव एव व्याप्यस्य प्रधानलक्षणं प्रतिपत्तव्यम् । सोऽपि सहभावनियमः क्रमभावनियमश्चाविनाभाव इति । तत्र सहचारिरूपरसादिलक्षणयोर्व्याप्यव्यापकयोः शिंशपात्व-वृक्षत्वादि-धर्मयोः सहभावः, पूर्वोत्तरचारिणोः कृत्तिकाशकटोदयादिधर्मयोः, कार्यकारणयोरग्नि-धूमादिस्वरूपयोर्वा क्रमभाव इति । तर्कतस्तन्निर्णयः ।

साध्यसाधने तद्विमर्शिवचनोद्भूतं परार्थानुमानम् । तद्वचनमपि तदर्थहेतुत्वादुपचारतः प्रमाणं मुख्यतस्तु ज्ञानमेवेति । तत्र हेतुप्रयोगो द्विविधः — तथोपपत्तिरन्यथानुपपत्तिश्चेति । यदिदं साधनत्वाभिप्रेतं वस्तु अस्मिन् साध्यत्वाभिप्रेते सत्येवागनावेव धूमो भवतीति तथोपपत्तिः, साध्यमन्तरेण न भवत्येव [इति] अन्यथानुपपत्तिः । साकल्यव्याप्तिवत्त्वेनास्याप्रामाण्याभावः । तत्रापि हेतोरन्तर्व्याप्त्या साध्यसिद्धौ बहिर्व्याप्तिप्रयोगो वन्ध्य एव । पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन सह व्याप्तिः ‘अनेकान्तात्मकं सर्वं सत्त्वात्’ इतिवद् अन्तर्व्याप्तिरन्यत्र बहिर्व्याप्तिरिति । तथैकहेतोः पक्षधर्मत्वाद्यनेकधर्मात्मकत्वेऽनेकान्तसमवतारो दुर्निवार एव । ततोऽनेकान्तात्मकस्य साध्याविनाभावनियमलक्षणस्य व्याप्यत्वं पक्षधर्मत्वादेर्व्यापकत्वम् । ततः पदार्थान्तरानुवृत्तव्यावृत्तैरूपमात्मानं विभ्रदेकमेवार्थस्वरूपं प्रतिपत्तुर्भेदाभेदप्रत्ययप्रसूतिनिवन्धनं हेतुतयोपादेयं साध्यसिद्धिनिवन्धनमभ्युपेयम् ।

तत्र पक्षः प्रतिज्ञावचनमागम एव, हेतुरनुमानम्, प्रतिज्ञातार्थस्य तेनानुमीयमानत्वाद् द्वयमेवानुमानम् । मन्दमतिप्रतिपत्त्यर्थं प्रतिव्यक्तिरूपो दृष्टान्तो द्विधा—साध-

१. पक्षः साध्यः । २. धर्मिण एव साध्यत्वे । ३. व्याप्तेरघटनात् । ४. व्याप्तौ एकं व्यापकम् एकं व्याप्यं भवति । तत्रोभयोर्मध्ये यदधिवृत्ति तद्व्यापकम् । यच्चाल्पवृत्ति व्यापकेन सहाविनाभूतं तत् व्याप्यम् । यथा धूमानुमाने बहिर्व्यापकम्, धूमो व्याप्यम्, यतो यत्र यत्र वह्निस्तत्र तत्र धूम इति नास्ति अङ्गारावस्थायां वह्निसङ्गावे, वह्निः सर्वत्राप्यस्त्येव तेन वह्निरधिवृत्तिवाद् व्यापकं धूमश्चाल्पवृत्तिवाद् व्याप्यम् । उक्तं च—

व्यापकं तदतन्निष्ठं व्याप्यं तन्निष्ठमेव च ।

व्याप्यं गमकमादिष्टं व्यापकं गम्यमिष्यते ॥

५. साधर्म्यवैधर्म्यं । ६. हिनोति गमयति जिज्ञासितधर्मविशिष्टान् अर्थान् इति हेतुः ।

म्यैवैधर्म्याभ्यामिति । तत्राद्यो बहौ साध्ये मज्ञानसादिः । साध्याभावे साधनवैधर्म्यं
वैधर्म्यदृष्टान्तस्तत्रैव महाहूदादिः । उपनय उपमानम् । सर्वेषामैक्यविषयप्रदर्शनं निगम-
नमिति व्यवयवौ बालव्युत्पत्तये नानर्थिका, वादेऽस्या अनुपयोगात् पक्षहेतुभ्यामेव
साध्यसिद्धेरिति । ततः साध्यप्रतिपितुना हेतुप्रयोगवत् पक्षप्रयोगोऽभ्युपेय इति ।

ततः साध्याविनाभावनियमलक्षणो हेतुः साधनम् । तद् द्विधा—विधिसाधनं
प्रतिषेधसाधनं चेति । तत्र विधिरुपलब्धिः, प्रतिषेधोऽनुपलब्धिः, तयोः साधनम् ।
यथा साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावो विधेरुपलब्धौ साध्ये गमकत्वं तथाऽनुपलब्धा-
वपि, प्रतिषेधादपि यथाऽनुपलब्धौ गमकत्वं तथोपलब्धावपीति ।

तत्र विधिसाधनं द्विधा—धर्मिणस्तद्विशेषस्य चेति । तत्र धर्मिणो यथा ‘सन्ति बहि-
रर्थाः साधनदूषणप्रयोगात्’ । तत्र साधनं नीलादेः संवेदनत्वसमर्थनम्, दूषणं बहिर-
र्थनिषेधनम्, तयोः प्रयोगः प्रकाशनम्, तद्यथा ‘नीलादिः संवेदनादव्यतिरिक्तस्तद्वे-
द्यत्वात् स्वरूपवत्’, तथा दूषणं ‘न जडो नीलादिः प्रतिभासमानत्वात् सुखादिवत्’ ।
तथेदमन्यत् ‘सन्ति प्रामाणानि, इष्टसाधनात्’ इति । न हि प्रमाणनिरपेक्षमिष्टस्य विभ्रमै-
कान्तादेः साधनमुपपन्नमिष्टसाधनस्य प्रमाणसद्भावाविनाभावितया निर्णयात्, प्रमाण-
निरपेक्षे हि तैत्साधने स्यादतिप्रसङ्गः । ततः प्रयोगस्य बहिरर्थविशेषत्वं शब्दरूपत्वादे-
वाभ्युपेयम्, विभ्रमादेरुपायादर्शनात् पारिशेष्यप्रमाणेन तद्विपर्ययस्यैव व्यवस्थापन-
मिति । धर्मिविशेषसाधनं द्विधा—धर्मिणोऽनर्थान्तरमर्थान्तरं चेति । अनर्थान्तर-
मपि द्विधा—सपक्षेण विकलमविकलं चेति । तत्राद्यं यथा ‘सर्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वात्’
इति सत्त्वं सामर्थ्येन व्याप्तमसमर्थाद् गगनाम्भोरुहादेः सत्त्वस्य व्यावृत्तेः, सामर्थ्यस्य
चैकत्वे तु न ततः प्रदीपादिसम्बन्धिनः कज्जलमोचनतैलशोषवर्तिकादाहोर्ध्व-
ज्वलनस्वरपरप्रकाशनतमः स्फोटनस्फोटादिकरणानुवृत्तिप्रत्ययोत्पादनप्रदीपान्तरकरणादि-
कार्यम्, अनेकत्वे च कथं न भावस्यानेकान्तात्मकत्वम् । तत्र, कथमेकस्यानेकान्तत्वम् ?
विरोधादिति नानुमेयम्, यदनेकस्वरूपायाः बुद्धेरनेकान्तमनिच्छतामसम्भवात्, विरोध-
संशयादिप्रतिक्षेपस्याग्रे निरूपणात्, न चाप्यनवस्थादिदोषोऽनादित्वात् तत्प्रबन्धस्य,
नापि केवलस्वभावात् कार्यानेकत्वं तदन्यथानुपपत्तिनियमवत्तया स्वहेतोरेव तथाविधात्
तद्रूपैतयोत्पत्तेरिति युक्तं सर्वस्यानेकान्तात्मकत्वं सत्त्वं चेति । तत्र सपक्षाविकलमपि

१. निगम्यते निश्चीयते पक्षे साध्यमनेन वचनेनेति निगमनम् । २. विभ्रमैकान्तादि ।

३. सामर्थ्यं नाम स्वार्थक्रियाकारित्वम् । ४. कारणस्यानेकान्तत्वाभावे कार्यमपि अनेकान्तात्मकं
नोपपद्येत । ५. कार्यानेकरूपतयोपपत्तेः ।

द्विधा—सपक्षस्य व्यापकमव्यापकं चेति । व्यापकं यथा ‘अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवत्’ इति । सपक्षव्यापकत्वं चास्य घटवदनित्ये सर्वत्र विद्युद्वत् कुसुमादावपि भावात् । तदव्यापकं यथा ‘शब्दोऽनित्यः प्रयत्नान्तरीयकत्वाद् घटवत्’ इति । तस्य तत्त्वं^१ घटवदनित्येऽप्यन्यत्र जलधरध्वानादावभावात् प्रयत्नरय तु पुरुषधर्मत्वादिति । धर्मिणो भिन्नमपि लिङ्गमनेकधा—कार्यं, कारणम्, अकार्यकारणं चेति । तत्र कार्यं धूमः पर्वतादौ पावकस्य; व्याहाराकारविशेषग्रहो तात्वादि सहायस्यैवात्मनो व्यपाराभ्युपगमे, घटाद्युत्पत्तौ चक्रादिसहायस्य कुम्भकारादेर्व्यापारवत्त्वादिति कथमन्यथा घटादेरप्यात्मकार्यता । कार्यकार्यादेरपि कार्यहेतावेवान्तर्भावः । कारणलिङ्गं यथा ‘अस्त्यत्र छाया छत्रात्, मेघोन्नतिविशेषो वर्षणस्याभ्यवहारविशेषश्च तृप्तेः’ इति । कारणकारणादेरप्यत्रान्तर्भावः । अकार्यकारणं लिङ्गं द्विधा साध्येन समसमयम् विभिन्नसमयम् । तत्रार्थं रसादिः रूपादेः; शरीराकारविशेषो वा जीवस्य । प्रतिपद्यन्ते हि गाढमूर्च्छाद्यवस्थायां तद्विशेषदर्शनाज्जीवत्ययमिति प्रतिपत्तारः, कथमन्यथा तदवस्थायोऽपनोदाय तेषां^२ चिकित्साविधायुपक्रमः । विभिन्नसमयं यथा ‘उत्तरेद्युद्यु(र्द्यु)तिपतिरुदेष्यति अद्यतनद्युतिपतेरुदयात्’ । तदित्थमन्यदपि विधिसाधनं प्रतिपत्तव्यम् ।

प्रतिषेधसाधनमपि द्विधा — विधिरूपं प्रतिषेधरूपं चेति । विधिरूपमप्यनेकधा—विरुद्धं, तत्कार्यं, तत्कारणं, कार्यकारणं चेति ॥ तत्रार्थं^३ यथा ‘नास्त्यत्र शिशिरस्पर्शो वह्नेः’ इति, वह्निः स्वच्छाणत्वव्याप्येनावगम्यमानस्तत्प्रतिषेध्यस्य शिशिरस्पर्शस्याभावगमकः स्यात् । विरुद्धकार्यं यथा ‘नास्त्यत्र शीतस्पर्शो धूमात्’, धूमो हि वह्नितत्कार्यत्वेन तद्विरोधिशीतस्पर्शाभावगमकः स्यात् । कारणविरुद्धकार्यमप्यदसीयो भेदः ‘नास्य हैमनो रोमहर्षादिविशेषो धूमात्’ इति^४, धूमो हि हिमस्य तत्प्रतिपक्षिदहनोपनयनेनाभावमधिगमयंस्तत्कार्यतद्विशेषाभावगमकः स्यात् । विरुद्धकारणं यथा ‘नायं मुमुक्षुः परपीडकः कृपालुत्वात्’^५, कृपालुत्वं हि अनुग्रहात्तद्वत्तत्प्रतिपन्थिपरपीडकत्वाभावगमकं स्यात् । कारणविरुद्धकारणमपीदमीयो विकल्पः यथा ‘नास्य मुनेर्मिथ्यावादस्तत्त्वशास्त्राभियोगात्’^६, तदभियोगो हि तत्त्वज्ञानं तद्वत्तत्तन्निषेध्यमिथ्याज्ञाननिवृत्तिनिवेदनेन मिथ्यावादाभावगमकः स्यात् । कार्यकारणमपि अनेकधा विरुद्धव्याप्त्यादिभेदात् । तद्यथा ‘नास्ति भावेषु सर्वथैकान्तः सत्त्वात्’^७, सत्त्वं हि अनेकान्तेन व्याप्त-

१. सपक्षव्यापकत्वम् । २. अर्थान्तरम् । ३. गाढमूर्च्छाद्यवस्था । ४. प्रतिपत्तृणाम् । ५. शिशिरस्पर्शविरोधिवह्निकार्यं धूमः । ६. हैमनरोमहर्षकारणं हिमं, तद्विरोधिवह्निकार्यत्वं धूमे । ७. परपीडनस्य विरोधि अपरपीडनम् । ८. मिथ्यावादकारणं मिथ्याज्ञानं तस्माद्विरुद्धं सम्यग्ज्ञानं तत्कारणं तत्त्वशास्त्राभियोगः ।

न्यथा तदनुपपत्तेः^१। यदि भावः स्वार्थक्रियाकारी ह्येकस्वभावस्तदैकमेव कार्यं स्यान्न देशकालाकारादिभिन्नमनेकम् । ततोऽन्यथा विश्वविश्वस्याप्येकहेतुकतापत्तेः । सहकारिभेदादेकस्वभावादेवानेकान्तमिति नानुमेयम्, अनेकस्वभावस्यैव तत्तत्समुदायिनां तत्तद्रूपस्य हेतोरनेककार्यकारित्वात्, नावस्थानं चानादित्वात् तत्प्रबन्धस्य, ततस्तद्विरोधि सर्वथैकान्तनिराससाधनं सिद्धमिति । विरुद्धसहचरं यथा 'नास्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनाविर्भावात्' इति, तदभावेन हि विरुद्धस्तत्सद्भाव इति, विरुद्धसहचरस्य तु कारणमत्रैव साध्येत तत्त्वाधिगमादिति, कार्यं च शमसंवेगादेरिति, तत्त्वाधिगमो हि सम्यग्दर्शनस्य कारणं, शमसंवेगादि च कार्यमविनाभावनिश्चयात् सम्यग्ज्ञानसहभाविनं तद्भावमधिगमयन् मिथ्याज्ञानव्युदासाध्यवसायमासादयेदिति । तथाऽन्यदपि विधिरूपं प्रतिषेधलङ्घनमुन्तव्यम् ॥ अनुपलब्धिकसाधकप्रतिषेधरूपमपि तल्लिङ्गमनेकधा—स्वभावकारणव्यापकानुपलम्भादिभेदात् । तत्र स्वभावानुपलम्भो यथा 'नास्ति बोधात्मनि रूपादिमत्त्वम् अनुपलम्भात् खरशिरसि विषाणवत्' । कारणानुपलम्भो यथा 'न तत्रौकसि पाकसम्भवः पावकानुपलम्भात्' । व्यापकानुपलम्भो यथा 'नास्त्यत्र शिशपा वृक्षानुपलम्भात्' । कार्यानुपलम्भो यथा 'नात्र शरीरेषु बुद्धिर्व्यापारादिविशेषानुपलब्धेः' । सहचरानुपलम्भो यथा 'नास्त्यस्य तत्त्वज्ञानं सम्यग्दर्शनाविर्भावात्' । पूर्वचरानुपलम्भो यथा 'न भविष्यति मुहूर्तान्ते शकटोदयः कृत्तिकोदयानुपलब्धेः' । उत्तरचरानुपलम्भो यथा 'मुहूर्तात् प्राग् नोदगाद् भरणिः कृत्तिकोदयानुपलब्धेः' इति ॥ प्रतिषेधेनाप्यनुपलम्भसिद्धौ विधिसाधनसम्भवोऽपि त्रिधा—विरुद्धकार्यस्वभावानुपलम्भादिभेदात् । विरुद्धकार्यानुपलम्भो यथा 'अस्मिन्नङ्गिनि कोऽप्यस्ति रुग्विशेषस्तथोल्लाघत्वानुपलब्धेः', रुग्मेदस्तु नैरुज्येन विरुद्धस्तदभावे तत्कार्यविशिष्टचेष्टायौ अनुपलम्भवतो रुग्विशेषानुमानम् । विरुद्धकारणानुपलम्भो यथा 'अस्त्यत्र प्राणिनि सुखमनिष्टसंयोगाभावात्', सुखेन हि विरुद्धं दुःखम्, तस्य कारणमनिष्टसंयोगः, तदभावः तदनुपलम्भः सुखास्तित्वगमकः स्यात् । विरुद्धस्वभावानुपलब्धिर्यथा 'अनेकान्तं वस्त्वेकान्तानुपलब्धेः', अनेकान्तेन विरुद्धो नित्यैकान्तः क्षणिकैकान्तो वा, तस्यानुपलब्धिः प्रत्यक्षादिप्रमाणेनास्य ग्रहणाभावात् सुप्रसिद्धा । परम्परया सम्भवत्कार्यकार्यादिसाधनमपि कार्या(र्यं ?)विरुद्धोपलम्भेऽन्तर्भावनीयं यथा 'अभूदत्र चक्रे शिवकः स्थासात्', शिवकस्य हि साक्षाच्छत्रकः कार्यं स्थासस्तु परम्परया, अन्यथा तु नियतपरिमाणव्याघातः स्यात् । एवं हि तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धेऽप्यविनाभावादेव

१. एकान्तविरुद्धोऽनेकान्तस्तेन व्याप्तस्तत्त्वम् । २. सम्यग्दर्शनसद्भावम् । ३. नैरुज्यस्य कार्यं या विशिष्टा चेष्टा तस्या अनुपलम्भतः ।

गमकत्वम्, तदभावे' वक्तृत्व-तत्पुत्रत्वादेस्तादात्म्य-तदुत्पत्तिप्रतिबन्धे सत्यपि असर्वज्ञत्वे श्यामत्वे च साध्ये गमकत्वाप्रतीतेस्तदभावेऽप्यविनाभावानुग्रहादेव कृत्तिकोदय-चन्द्रोदय-गृहीताण्डकपिपीलिकोत्सर्पणैकाम्रफलोपलभ्यमानमधुररसस्वरूपाणां हेतूनां यथाक्रमं शकटोदय-समसमयसमुद्रवृद्धि-भाविवृष्टि-समकालकुङ्कुमारुणरूपसद्भावेषु साध्येषु गमकत्वप्रतीतेरिति । तदित्थंभूतलिङ्गप्रभवमनुमानं प्रमाणमेव ।

अथ प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य स्वार्थवैकल्यमप्यां(प्यं)तरङ्गावरणोदयाविनाभूतबहिरङ्गाक्षदोषविजृम्भितेन प्रमाणाभासोऽपि स्यात्, तदेवाह—‘अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशक-स्वमात्राभासकनिर्विकल्पकसमारोपाः प्रमाणस्य स्वरूपाभासाः ।’ तन्नाज्ञानात्मकं तु सन्निकर्षादि ज्ञानम् अपेक्षितपरव्यापारत्वात् स्वरूपपररूपव्यवस्थानुपपत्तेः । अथ यदि सन्निकर्षस्यैव प्रत्यक्षत्वं ततश्चक्षुषा रूपवद् रसादेरपि ग्रहणप्रसङ्गस्तस्य तत्रै(त्रे?)वे-तरत्रापि संयुक्तसमवायेन सन्निकर्षात्, सन्निकर्षादिसद्भावेऽपि भावेन्द्रियासन्निधाने स्वार्थसंवेदनाऽनुपपत्तेश्च, अञ्जनादेः सन्निकृष्टस्यापि चक्षुषा प्राप्तस्यापि घटादिवद् [अ]दर्शनादिति सत्यं स्वरूपाभासत्वं प्रत्यक्षस्य सन्निकर्षज्ञानमिति । अनात्मप्रकाशक-मस्वसंविदितज्ञानम्, न हि स्वरूपमनिश्चिन्वन् विकल्पोऽर्थनिश्चायकः स्यात् । स्वमात्रावभासकं परवादिनोऽर्थापलापकं ज्ञानम् । निर्विकल्पकं तु दर्शनम्, तदाऽऽकस्मि-कधूमदर्शनाद् वह्निविज्ञानवत्, तदुक्तं च “विषयदर्शनवत् सर्वमज्ञस्याकल्पानात्मकं दर्शनं न प्रमाणं स्यादविसंवादहानितः” इति । समारोपस्तु प्रमाणपरिपन्थिकोऽतस्मिं-स्तदित्यध्यवसायलक्षणः । स च संशयविपर्यासाव्युत्पन्नात्मक इति । तत्र ‘मरुमरी-चिकाचक्रं तोयादिर्वा’ इति चलिता प्रतीतिः संशयः, शुक्तिकायां रजतारोपो विपर्यासः, किमित्यालोचनोल्लिङ्गि ज्ञानम[न]ध्यवसायः, पथि पुरुषस्य गच्छतः तृणस्पर्शव-दिति । चैत्रे मैत्रस्यारोपः समारोपस्यङ्ग इति प्रत्यक्षाभासः । तद्वदनुमानेऽप्युक्त-स्यान्तरङ्गबहिरङ्गरूपस्य हेत्वाभासादेस्तद्वेतोर्भावात् तत्र त्रिविधो हेत्वाभासः—असिद्धा-नैकान्तिकविरुद्धविकल्पात् ।

तत्रासिद्धोऽपि त्रिधा—स्वरूपाज्ञातसंदिग्धभेदात् । स्वरूपासिद्धो यथा ‘अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वात्’ इति, न हि शब्दस्य चाक्षुषत्वम्, श्रावणत्वस्यैव तत्र भावतः प्रतिपत्तेः । अज्ञातासिद्धस्तु शब्दानित्यत्वे सर्वोऽपि कृतकत्वादिः, न हि तस्यै कुतश्चित् परिज्ञानम्, प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणविषयतया सामान्यात्मनि, स्वलक्षणे विकल्पस्य च स्वाकारपर्य-

वसायित्वेनाप्रवृत्तेः । संदिग्धासिद्धो यथा 'सानुमानयं वह्निमान् धूमादिति', तत्र धूमो बाष्पादिर्भूतसङ्घातो वेति संशय्यमानो न ह्यसौ वह्निप्रतिपत्तौ धूमतयोपदिष्टो गमकः स्यात्, निश्चितस्यैव तत्त्वोपपत्तेः, संदिग्धस्य चानिश्चितत्वात् मुग्धबुद्धेरसन्निश्चयादिति । तथा चाऽऽश्रयवत् स्वरूपस्यासत्त्वे आश्रयासिद्धस्य स्वरूपासिद्ध एवान्तर्भावात् सत्त्वे चान्यथानुपपत्तौ हेतुत्वस्यान्यथाव्यभिचारात् । भागासिद्धस्तु पक्षाव्यापकगमकत्वेन निर्धारणाच्छब्दस्य प्रयत्नान्तरीयकत्वेऽपि जलधराम्भोधिघोषादावभावात् । तथा 'चेतनास्तरवः स्वापात्', तस्य द्विदलेष्विवैकदलेष्वपि चेतनत्वस्याव्यभिचारात् तदव्याप्तहेतूपस्थापनेन तस्यापि व्यवस्थापनान्न दोष इति । विपर्यस्तासिद्धस्त्वज्ञातासिद्ध एवान्तर्भूतो धूमस्य विपर्यसेन प्रतीयमानस्य स्वरूपापरिज्ञानात् । तत्रासत्सत्तानिश्चयोऽसिद्ध इति लब्धवर्णवाचस्तल्लक्षणेनैव विशेष्यविशेषणासिद्धसंदिग्धव्यर्थविशेष्यविशेषणव्यधिकरणासिद्धादयोऽपि प्रदर्शनमात्रेण प्रतिपत्तव्याः 'धवलः प्रासादः काकस्य काष्ण्यात्' इत्यादिवदिति ।

तथा विपक्षेऽप्यविरुद्धवृत्तिरनैकान्तिकः सव्यभिचारः । स द्विधा—निश्चितव्यभिचारसंभाव्यव्यभिचारभेदात् । तत्राद्ये निश्चितो व्यभिचारः पक्षैकदेशे यथा 'पक्वान्येतानि फलानि, एकशाखाप्रभवत्वात् उपभुक्तफलवत्' इति, न त्वस्ति ह्यत्रानुमाने तत्रैव तन्निश्चयः पक्षीकृतेष्विव बहुलमामेष्वपि प्रकृतहेतोर्भावात् । क्वचिदपरत्र यथा 'सः श्यामस्तत्पुत्रत्वादितरतत्पुत्रवत्' इत्यपरत्रैव तन्निश्चयः श्याम इवाश्यामेऽपि तत्पुत्रत्वस्य दर्शनात् । द्वितीयो यथा 'विवादापन्नः पुरुषः किञ्चिदज्ञो रागादिमान् वा, वक्तृत्वादेः रथ्यापुरुषवत्' इति । सम्भावना व्यभिचारस्यात्र सर्वज्ञादावपि विरोधाभावेन वक्तृत्वादेः सम्भावविरोधात्, विरोधो वा ज्ञानप्रकर्षात्ततः(र्षतार)तम्यस्यैव वक्तृत्वस्यापकर्षतारतम्योपलम्भात्, न चैवं 'किञ्चिदज्ञो न सर्वज्ञः' इति पर्युदासवृत्त्याऽभिधीयते, न च ज्ञानतारतम्याद् वचनस्यापि तथाभावो दृश्यते । प्रसज्यप्रतिषेधवृत्तित्वे शवशरीरादौ तदुपलम्भप्रसङ्गः, ततः सत्यपि वक्तृत्वे किञ्चिज्ज्ञेऽप्यतिशयतारतम्यस्यैव प्रतिपत्तेः । ततः सम्भवत्येवातिशयपर्यन्तगतज्ञानस्य सकलवेदिनो वक्तृत्वम्, सुस्थितं तर्हि सम्भाव्यव्यभिचारत्वाद् वक्तृत्वादेरनैकान्तिकत्वमिति । तदेतल्लक्षणलक्षितत्वाविशेषात् पराम्युपगतपक्षत्रयव्यापकाद्यनैकान्तिकः प्रपञ्चोऽप्यनर्थान्तरमेव ।

साध्यार्थाभावनियमनिश्चितो विरुद्धो हेत्वाभासः । स चानेकधा — धर्मतद्विशेषाभ्यां धर्मितद्विशेषाभ्यां विपर्ययस्यैव साधनात् । तत्र धर्मविशेषविपर्ययसाधनो यथा

१. धूमबाष्पादिविवेकानिश्चये कश्चिदाह । २. एकशाखायामेव । ३. एकशाखाप्रभवत्वाद् इत्यस्य । ४. मीमांसकानां मते सर्वज्ञो नास्ति ।

‘नीलतद्ज्ञानयोरभेदः सहोपलम्भनियमाद् द्विचन्द्रवत्’ इति, तैत्साधनत्वं चास्य यो(यौ)-
गपदार्थे सहशब्दे तन्नियमस्याभेदविरुद्धे नानात्व एव भावात्, सन्नपि तत्र
तन्नियमो विरुद्ध एव तद्विशेषविपर्ययसाधनत्वादिति । धर्मिविशेषविपर्ययसाधनो यथा
‘अभावो न द्रव्यम्, एकद्रव्यवत्त्वात् द्रव्यत्ववत्’ इति, द्रव्यत्वं हि यथा न द्रव्यं न तथा-
ऽभावोऽपि । तथा ‘पुरुषोऽस्ति भोक्तृत्वात्’ इति । अत्रापि कूटस्थपुरुषधर्मिविशेषत्वेन
भोक्तृत्वस्य तत्साधनतया तद्विपरीतसाधनत्वमतो विरुद्धत्वम् । इत्थं विरुद्धत्वा(द्धा)-
व्यभिचारिणोऽपि । विरुद्धत्वं तु निरन्वयविपर्ययस्य सान्वयविनाशस्यैव साधनादने-
कान्तवादिनां विरुद्ध एव विरुद्धाव्यभिचारीति । उक्तं च—

विरुद्धाव्यभिचारी स्यात् विरुद्धो विदुषां मतः ।

प्रक्रियाव्यतिरेकेण सर्वे संमोहहेतवः ॥ [ ] ॥इति॥

तदितरेषां तु कृतकत्वानित्यत्वादयः संशयहेतव एव । पराम्युपगतविरुद्धभेदा-
ष्टकमेतल्लक्षणत्वाविशेषादत्रैवान्तर्भावनीयमिति । अथ यदविनाभावो हेतुलक्षणमिति
साध्यम् तद्विपरीतं साध्याभासम्, तच्च प्रत्यक्षादिविरुद्धभेदादनेकधा । तत्र प्रत्यक्षविरुद्धं
यथा ‘अनुष्णोऽग्निर्द्रव्यत्वाज्जलवत्’, ‘प्रतिक्षणविशारदो भावाः’ इति वा, प्रत्यक्षतस्तेषु
कथञ्चिदविशरणस्यापि प्रतिपत्तेः । अनुमानविरुद्धं यथा ‘न सन्ति बहिरर्थाः’ इति
साधनदूषणप्रयोगादिना तद्भावस्यावस्थापनात् । आगमविरुद्धं यथा ‘प्रेत्यासुखदो
धर्मः पुरुषाश्रितत्वादधर्मवत्’ इति, आगमे हि धर्मस्याभ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वं तद्विपरीतम-
धर्मस्येति । स्ववचनविरुद्धं यथा ‘न वाचो वस्तुविषयाः’ इत्यस्य वस्तुविषयत्वे प्रकृत-
प्रतिज्ञानस्य विरोधात् । अवस्तुविषयत्वे चानर्थकवचनतया निग्रहस्थानत्वापत्तेः ।
लोकविरुद्धं यथा ‘शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खमुक्तिवत्’ । लोके हि प्राण्यङ्ग-
त्वाविशेषेऽपि किञ्चिदपवित्रं पवित्रं च यथा गोपिण्डोत्पन्नत्वाविशेषेऽपि वस्तुस्वभावात्
किञ्चिद् दुग्धादि शुद्धं न गोमांसम् ।

अथ साध्यसाधनधर्मयोः सम्बन्धो यत्र निर्णीतः स दृष्टान्तोऽन्वयव्यतिरे-
काभ्यां द्विधा । तदाभासाः पुनरसिद्धसाध्यसाधनोभयादयो यथा ‘अपौरुषेयः शब्दो-
ऽमूर्तत्वादिन्द्रियसुखपरमाणुघटवत्’ इति । इन्द्रियसुखे हि साधनममूर्तत्वमस्ति साध्यं
त्वपौरुषेयत्वं नास्ति पौरुषेयत्वात् तस्येति साध्यविकलम् । परमाणुषु तु साध्यमपौरुषेय-
त्वमस्ति साधनममूर्तत्वं नास्ति मूर्तत्वात् तेषामिति साधनविकलम् । घटे तूभयमपि नास्ति
पौरुषेयत्वान्मूर्तत्वाच्चास्येत्युभयविकलम् । ‘रागादिमान् सुगतो वक्तृत्वादेः रथ्यापुरु-

षवत्' इति, रथ्यापुरुषे साध्यस्य प्रत्यक्षेणानिश्चयाद् वचनस्य च तत्र दृष्टस्य तदभावेऽ-
पीच्छया सम्भवादिति संदिग्धसाध्यम् । 'मरणधर्माऽयं रागात्' इति संदिग्धसाधनम् ।
'असर्वज्ञोऽयं रागात्' इति संदिग्धोभयम्, रागादिवदसर्वज्ञस्यापि तत्र निश्चेतुमशक्य-
त्वात् । 'रागादिमानयं वक्तृत्वात्' तत्र रागादेरसिद्धौ तदन्वयस्यासिद्धेरित्यनन्वयम् ।
'अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवत्' इति, ततोऽत्र 'यत् यत् कृतकं तत् तदनित्यम्' इत्य-
न्वयप्रदर्शनस्यात्राभावादप्रदर्शितान्वयम् । 'यदनित्यं तत् कृतकम्' इति विपरीतान्वयम् ।
तदित्थं नवान्वयदृष्टान्ताभासाः तथा व्यतिरेकेणापि । तद्यथा व्यतिरेके दृष्टान्ताः —
असिद्धसाध्यसाधनोभयव्यतिरेकादयो यथा 'अपौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वात्, यन्नापौरुषेयं
तन्नामूर्तं परमाण्विन्द्रियसुखाकाशवत्' इति । परमाणुभ्यो ह्यमूर्तत्वव्यावृत्तावप्यपौरुषे-
यत्वं न व्यावृत्तमपौरुषेयत्वात् तेषामिति साध्याव्यावृत्तम् । इन्द्रियसुखे त्वपौरुषेयत्व-
व्यावृत्तावपि अमूर्तत्वं न व्यावृत्तममूर्तत्वात् तस्येति साधनाव्यावृत्तम् । आकाशे
तूभयं न व्यावृत्तमपौरुषेयत्वादमूर्तत्वाच्चास्येति द्वयाव्यावृत्तम् । 'असर्वज्ञः कपिलोऽ-
क्षणिकैकान्तवादित्वात्, यः यः सर्वज्ञः स स क्षणिकैकान्तवादी यथा सुगतः' इति संदि-
ग्धसाध्यव्यतिरेकम् । 'अनित्यः शब्दः सत्त्वात्, यन्न तथा न तत् सद् यथा गग-
नम्' इति गगनसत्त्वसाधनव्यतिरेकम् । 'संसारी हरिहरादिरविद्यादिमा(म)त्वात्, यस्तु नैवं
नासौ तथा यथा बुद्धः' इति संदिग्धोभयव्यतिरेकं बुद्धात् संसारित्वादिव्यावृत्तेः प्रमा-
णानवधारणात् । 'नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात्, यन्न नित्यं न तदमूर्तं यथा घटः' इत्यव्यति-
रेकम् । घटे सतोऽपि साध्यव्यतिरेकस्य हेतुनिवर्तनं प्रत्यप्रयोजकत्वादन्यथा कर्मण्यपि
तस्य कर्मत्वोपपत्तेः 'अनित्यः शब्दः सत्त्वात्, वैधर्म्येणाकाशवत्' इत्यप्रदर्शितव्यतिरेकम् ।
तत्रैव 'यन्न सन्न तदनित्यमपि यथा नभः' इति विपरीतव्यतिरेकम् । त इमे नव,
पूर्वेऽपि अष्टादशदृष्टान्ताभासाः प्रतिपत्तव्याः ।

असम्यगनुभूतेऽर्थे तदेवेति ज्ञानं स्मरणाभासं यथा जिनदत्ते दृष्टे स देवदत्तो
यथेति । तथा तुल्येऽर्थे 'स एवायम्' इति यमलजातवदिति ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानाभासम् ।
अविद्यमानव्याप्तौ तदवभासस्तर्काभासो यथा 'स श्यामस्तत्पुत्रत्वादितरतत्पुत्रवत्' इति ।
अव्युत्पन्नव्युत्पत्तये पञ्चावयवोऽपि प्रयोगः, प्रयोगाभासस्तत्र कियदङ्गहीनतापि यथा
'वह्निमानयं देशः, धूमवत्त्वात्, यदित्थं तदित्थम्, यथा महानसः' इति 'धूमवांश्चाय-
म्' इति यो ह्यव्युत्पन्नप्रज्ञोऽनुमानप्रयोगे पञ्चावयवे गृहीतसङ्केतः स उपनयनिगमनरहि-
तस्यानिगमनस्य वा प्रयोगस्य तदाभासतां मन्यते । अथ रागद्वेषमोहाक्रान्तपुरुषवच-
नाज्जातमागमाभासम् । रागाक्रान्तो हि पुरुषो विनोदार्थं वस्तु किञ्चिदलभन् माण-

वकैः सहेदमुद्गरति यथा 'कूलंकषाकूले मोदकराशयः सन्ति धावध्वं माणवकाः' इति, तथा कचित् कार्ये व्यासक्तचेता माणवकैः कदर्थितो दोषाक्रान्तोऽपि निजाश्रमात् तदुच्चाटानायेदं ब्रूयाद्वा, मोहाक्रान्तस्तु साङ्ख्यादिः 'अङ्गुल्यग्रे करिनिकरशतमास्ते' इदमुद्गिरेद्वा, न ह्यज्ञानमहीधराक्रान्तः पुमान् यथावद्वस्तु विवेचयितुं क्षमो विपरीतार्थोऽपि स्थापकप्रमाणावसेयत्वादागमाभासतेति । तदित्थमङ्गवैकल्यादिवैपरीत्येन साङ्ख्याभासविषयाभासफलाभासादयः प्रतिपत्तव्याः । अतः प्रमाणतदाभासस्वरूपौ यथावत् प्रतिपन्नाऽप्रतिपन्नधर्मौ जयेतरव्यवस्थानिवन्धनं स्यातामिति । अनुमाननिर्णयः ।

॥ श्रीप्रमाणसुन्दरप्रकरणे साभासः अनुमानखण्डः तृतीयः ॥

*

* *

साक्षादाप्तज्ञानातिशयपरिच्छिन्नयथावदर्थप्रतिपत्तिरागमः । स च शब्दात्मकः प्रमाणकारणकार्यत्वादुपचारतः प्रमाणम्, मुख्यतस्तत्संवेदनमेव । एतस्योपदेष्टाऽतीन्द्रियार्थदृष्टा भगवानेव । आगमस्य च पौरुषेयत्वादेव प्रामाण्यप्रतीतिः, आसत्पुरुषाधीनत्वात्, अन्यथा जलधरध्वानोन्मत्तसुप्तप्रलापादेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गः ।

अथापौरुषेयाः वेदा अस्मर्यमाणकर्तृत्वात्, ततः कर्तृस्मरणमन्तरेण वेदाः प्रमाणं चेन्न च कर्तृस्मरणं परस्यानिष्टम्, स हि पदवाक्यत्वेन हेतुना तत्कर्तुः स्मरणं प्रतीयन्^१ कथं तत्स्मरणस्यानिष्टतां ब्रूयात् ? अपौरुषेयत्वं स्वतः सिद्धं चेत् कथं प्रतीयेम ? यदि लौकिकेनाग्न्यादिशब्देनाविशिष्टत्वाद् वैदिकस्याग्न्यादिशब्दस्यार्थप्रतिपत्तिस्तर्हि पौरुषेयेनाविशिष्टत्वात् पौरुषेय एवासौ कथं न स्यात्, लौकिकस्य ह्यग्न्यादिशब्दस्यार्थत्वं पौरुषेयत्वेन व्याप्तम् । तत्रायं वैदिकोऽग्न्यादिः पौरुषेयत्वं परित्यज्य तदर्थमेव ग्रहोत्तुमशक्नोति । उभयमपि हि गृह्णीयात् । न च लौकिकवैदिकशब्दयोः शब्दधर्मत्वाविशेषे सङ्केतग्रहणसव्यपेक्षत्वेनार्थप्रतिपादकत्वेऽनुच्चारितयोश्चान्येनाश्रवणे तुल्येऽन्यो विशेषोऽस्ति यतो लौकिकवैदिकयोः पौरुषेयापौरुषेयत्वसम्भवः । न चापौरुषेयत्वे पुरुषेच्छावशादर्थप्रतिपादकत्वं युक्तम् । उपलभ्यते च यत्र पुरुषैः सङ्केतिताः शब्दास्तं तमर्थमविगानेन प्रतिपादयन्ति । ततोऽन्यथा तत्सङ्केतभेदकल्पनाऽऽनर्थक्यं स्यात् । ततो 'ये पुरुषवचनरचनाविशिष्टास्ते पौरुषेया यथाऽभिनवकूपप्रासादादिरचनाविशिष्टा जीर्णकूपप्रासादादयः, पुरुषवचनरचनाविशिष्टं च वैदिकं वचनम्' इति । श्रूयते च श्रुतिभ्योऽपि तत्कर्ता । 'यो वेदांश्च ग्रहिणोति' इत्यादि 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' वेति

कर्ता स्मर्यते तथावाक्येभ्यः । तथा काण्व-माध्यंदिन-तैत्तिरीयादयः शाखाभेदाः कथ-
मस्मर्यमाणकर्तृकाः । ततः स्ववचनविरुद्धोऽयं पक्षाभासो, यथा 'माता मे वन्ध्या,
पुरुषसंयोगेऽपि गर्भाभावात्, प्रसिद्धवन्ध्यावत्' इति । ततः सिद्धमाप्तप्रणीत एवागमः
प्रमाणम्, पौरुषेयत्वादिति ।

तत्र सदसदादिभिरभिधेयमर्थमनन्तधर्मात्मकं संवित्ते यथावदभिधत्ते वा स
एवातः । स च द्विधा—विकलाविकलज्ञानविकल्पात् । विकलज्ञानस्यासत्त्वं तद्वचनस्या-
धिकं व्यवहाराधिरूढत्वात् । अविकलज्ञानो द्विविधः—परोक्षप्रत्यक्षज्ञानभेदात् । तत्र
परोक्षज्ञानो गणधरादिः तस्य तु प्रवचनोपनीतविश्वार्थपरार्थविषयाविशदज्ञानतया परो-
क्षज्ञानत्वात् । प्रत्यक्षज्ञानवांस्तु स्याद्वादवादी तीर्थकरभट्टारकस्तदन्योऽपि केवली तस्य
निरवशेषनिर्धूतकषायदोषमलोपलेपतया परमवैराग्यातिशयविजृम्भितस्य सकल-
द्रव्यपर्यायात्मकानन्तधर्मात्मकवस्तुतादात्विकैप्रतपनसाक्षात्कारिणः प्रत्यक्षज्ञानस्य
भावात् । ततो युक्तं तदुक्तत्वात् प्रवचनस्य गुणवत्त्वमविरुद्धत्वादित्वमन्यथा तद्वच-
नस्य तथात्वासम्भवात्^१ । वीतरागस्यापि सरागवदीहापूर्वकं वचनमिति न शङ्कनीयम्,
तस्य तु प्राग्भवार्जिततीर्थकरगोत्रसुकृतविशेषोपनिपातात् स्वभावादेव भानुभतो नलि-
नविकाशवदुद्वदम्भोविवर्धनवच्च तुहिनद्युतेर्विजृम्भते निरीहितो ध्वनिविशेषः । तत्र तु
प्रत्यर्थनियतविषयभिसंन्धेर्नियततायास्तु सम्भवः । प्रश्नविषय एव प्रत्यर्थनियताने-
कस्वभावाधिकरणादपि तद्दर्शनात् तदुपपत्तेः । न च श्लायिकं केवलज्ञानं क्रमेणाशेषार्थ-
ग्राहकं यतोऽशेषघातिकर्मपरिक्षये सहस्रोत्पद(६) युगपदखिलार्थोद्द्योतकस्वभावत्वात्
तस्यै करणक्रमव्यवधानातिवर्तित्वाच्चेति । तत्र प्रथमक्षणे एवाशेषार्थोद्द्योतित्वं द्वितीये
त्वज्ञ इति सर्वज्ञापलापवादिभिर्न मन्तव्यम्, ज्ञेयनिष्ठं ज्ञानं वैशद्यमनुभवतीति ज्ञान-
ज्ञेयद्वयस्यानन्तत्वादुक्तदोषानवकाशः । तन्निष्ठत्वे तु तद्वानेवेति न मन्तव्यं तथापरि-
णामो हि तत्त्वकारणं न संविन्मात्रम् । अन्यथा मद्यादिरित्थंभूतरस इति वाक्याच्छ्रो-
त्रियस्यापि तद्रसास्वादनदोषप्रसङ्गः । रसनेन्द्रियजत्वात् तस्यादोषोऽन्यत्रापि समानः ।
तथा कचिद्विषये^२ तस्योद्भूतैस्यात्मभावतया^३ विनाशासम्भवात् । न हि स्वभावो
भावस्य विनश्यति स्फटिकस्य स्वच्छतादिवत् । अन्यथा तस्याप्यभावः स्यादौपाधिक-
स्येव नियतविनाशादिति । अथानुमानागमज्ञानस्यास्पष्टत्वात् तज्जनितस्याप्यवैशद्यं
ततो न विशदज्ञानवानिति बालविलसितम् । न हि सर्वथा कारणानुरूपमेव कार्यं

१. तदानां भवः प्रकाशः । २. केवलज्ञानमन्तरेण । ३. आगमासम्भवात् । ४. ध्वनिविशेषे
५. निश्चित । ६. अभिप्रायात् । ७. केवलज्ञानस्य । ८. इन्द्रिय । ९. केवलज्ञाने । १०. अप्रसङ्गः ज्ञेयः ।
११. कैवल्यादिविषये । १२. कैवल्यस्य । १३. आत्मरूपतया ।

तद्विसदृशस्याप्यङ्कुरादेर्बीजादेरुत्पत्तिदर्शनात् । सर्वत्रापि सामग्रीभेदात् कार्यभेदः । अत्रापि आगमादिज्ञानेनाभ्यासप्रतिबन्धकापायादिसामग्रीसहायेनासादिताशेषविशेषविज्ञानमाविर्भाव्यते^१ भावनौबलात् । ततो युगपत् परस्परविरुद्धानामन्धतमसोद्बोतादीनाम् एकत्र संविदि^२ युगपत् प्रतिभाससंवेदनम् । अन्यथा 'यत् कृतकं तदनित्यम्' इत्यादिव्याप्तिज्ञानाभावानुषङ्गः स्यात् । अलं प्रपञ्चेन ।

ततस्तत्प्रणीतवचनेऽस्ति चायं प्रमाणाविरोधलक्षणाविसंवादः, ततस्तदर्थस्यैकस्यचित् प्रत्यक्षेणापरस्यानुमानेनात्यन्तपरोक्षस्य तदैकदेशैरविरुद्धतयैव प्रतिपत्तेः ।

तत्र प्रतिपत्तव्यार्थानाह—भावेष्वनेकान्तः, परिणामः, मार्गः, तद्विषयश्चेति । तत्रानेकान्तो नाम युगपदनेकरूपत्वं तेषां^३ परिणामश्च क्रमेण । अस्ति हि तैयोः 'गुणपर्ययवद्द्रव्यम्' 'उत्पादव्ययध्रौव्यवत् सत्' इति प्रभृतेरागमादिव प्रत्यक्षादेरपि प्रतिपत्तिः, चेतने तु स्वपरविकल्पविभ्रमादिभिः स्वस्वभावैः, अचेतनेऽपि सामान्यविशेषगुणादिभिस्तदेकान्तभेदाभेदयोरप्रतिपत्त्या प्रतिक्षेपेणायुगपदनेकरूपस्याध्यक्षतः^४, शक्तिभेदैश्च कार्यभेदप्रतिपत्तिकादनुमानतोऽपि निर्णयपथप्रापणात् । एवं परिणामस्य । तस्यापि स्मरणप्रत्यभिज्ञानाद्यनुपातिनश्चित्स्वभावस्याचित्स्वभावस्यापि कुण्डलप्रसारणाद्यनुषङ्गिभुजङ्गाद्यात्मनः स्वानुभवाद् इन्द्रियादप्यध्यक्षतोऽन्वीक्षणात् । तदित्थमनुमानतोऽपि । तच्चेदं क्रमादप्यनेकान्तात्मा भावो युगपदपि, अन्यथा तदनुपपत्तेः । निरन्वयविनाशे तु तस्य चिद्रूपादेश्विराक्रान्तवत् कार्यतत्समयमप्राप्तस्यानुपयोगेनावस्तुत्वापत्तेः । सान्वयविनाशे तु स एव परापरसमयेष्वपि । तस्येति तच्छब्देन वस्तुनः परामर्शात् तस्य वस्तुनः । आत्मानौ परस्परापेक्षौ भेदाभेदात्मकौ गुणपर्यायौ यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तदात्मनः क्रमानेकान्तस्य । ततः साधनम् — अविनाभावस्य तत्रैवाध्यवसायादिति ।

तथा निःश्रेयसस्योपेयस्य प्राप्त्युपायलक्षणस्त्रिरूपो मोक्षमार्गः । स च सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणीति मोक्षमार्गः । तदनुमानं च—त्रिरूपोऽपवर्गमार्गोऽपवर्गमार्गत्वा-
[द]न्यथाऽपवर्गमार्गत्वानुपपत्तेः । न चाश्रयासिद्धोऽयं हेतुः, अपवर्गवादिनां सर्वेषामेव तस्य प्रसिद्धत्वात्, न चान्यथोपपत्तिः । ज्ञानादेः पार्थक्येन तन्मार्गत्वाभावात् । पार्थक्ये तु न ज्ञानादेव केवलाद् मुक्तिः समुत्पन्नज्ञानस्याप्यमुक्तस्यावस्थितेः, न तद्व्यतिक्ताद् दर्शनादेवायमभिरुचिमात्रात् तद्विषयापरिज्ञाने तस्यैवासम्भवात्, नाप्यनुष्ठानमात्रात् तद्विषयवेदनश्रद्धानयोरभावे तस्यैवाभात् । अथ 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्

१. प्रकट्यते । २. अनुभूताद्यविस्मृतिः । ३. ज्ञाने । ४. आगमार्थस्य । ५. भावानाम् । ६. अनेकान्तपरिणामयोः । ७. प्रत्यक्षतः । ८. अनुमानम् । ९. मोक्षः ।

कुरुते' [गीता ४. ३७] इत्यनेनैव तत्त्वज्ञानिनां कर्मसंक्षयो नारब्धजन्मान्तरशरीर-
श्चे(स्ये)त्यसुन्दरम् । तथा सत्यपि निषिद्धाचरणस्य प्रवृत्तेरसाधीयस्त्वाद् मोक्षापला-
पस्तदागमविरोधश्च 'अकुर्वन् विहितं कर्म प्रत्यवायेन लिप्यते' [ ] इति ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया ।

मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति ॥ [ ]

ततस्तदनुष्ठानं तैत्परिजिहीर्षायामनवद्यमेव । नापि प्रारब्धकर्मणस्तद्विपाकवेदनव्य-
तिरेकेण मोक्षोपलम्भः स्यात् । “नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि” ।^१ [ ] तदनु-
मानं च—कर्माण्युपभोगादेव क्षीयन्ते, कर्मत्वात्, प्रारब्धशरीरकर्मवदिति । ततस्तन्निय-
तिना[शा]य तपोविशेषाचरणं निःश्रेयसकारणमस्तु । तत्रापि ज्ञानाग्नेः सानुष्ठानतथैव
व्याख्यानात् । ‘यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुते क्षणात्’ इति तु सकलं संवररूप-
चारित्र्योपबृंहितस्यैव ज्ञानाग्नेरशेषकर्मक्षये सामर्थ्याभ्युपगमात् सिद्धसाधनम् । अन्यथा
तदुपभोगेनैव इत्येकान्तोपपत्त्याऽऽध्यागामिककर्मनिमित्ताभिलाषे संसारानुच्छेदः ।
ततः सम्यग्ज्ञानस्य तु मिथ्याज्ञानोच्छेदक्रमेण बाह्याभ्यान्तरग्रन्थमोहनिवृत्तिधर्मसंय-
मोपबृंहितस्यागामिकमनुत्पत्तिसामर्थ्यात् संचितकर्मक्षयेऽपि सामर्थ्यं सम्भाव्यत एव
यथोष्णस्पर्शस्य भाविशीतस्पर्शानुत्पत्तौ सामर्थ्यवत् प्रवृत्ततत्स्पर्शादिध्वंसेऽपि सामर्थ्यस्य
संभावनात् । किञ्च, वैद्योपदेशादातुरोऽप्यौषधाद्याचरणे नीरुग्भावाभिलाषेणैव प्रवर्तते न
पुनर्ज्ञानमात्रात् । ततः पूर्णसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यैवेति^२ जीवन्मुक्तेरपि त्रयात्मकादेव
हेतोः सिद्धेः । संसारकारणं हि मिथ्यादर्शनादित्रयात्मकं न पुनर्मिथ्याज्ञानमात्रात्मकमिति ।
तथा मुक्तावपि अनेकान्तस्य निक्षेपात् । तत्र द्वेधाऽनेकान्तः क्रमानेकान्तोऽक्रमाने-
कान्तश्च । तत्राद्यो य एव प्रागमुक्तः स एव साम्प्रतं मुक्तः, ततः स एव मुक्तः संसारी
चेत्यविरोधः । अनेकान्ताभ्युपगमो निर्दोष एवेति । ततोऽनाद्यविद्याविजृम्भिताष्टकर्म-
सन्ततिप्रवाहविलयादनन्तदर्शनज्ञानसुखवीर्यप्रतिपत्तिस्वरूपे द्रष्टुर्भगवतः परमानन्देऽव-
स्थानं मोक्ष इति ! ततो ह्यागमोक्तपञ्चदशविधसिद्धादन्यतमस्यापि सिद्धत्वम्, अविद्या-
निर्मितलिङ्गस्य मोक्षप्रत्यूहे निर्हेतुकत्वात् सिद्धस्यात्मस्वरूपेऽवस्थानादिति ।

विषयस्तु मार्गस्य नवधा तत्त्वम्—“जीवाजीवपुण्यपापाश्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्त-
त्त्वम्” इति श्रुतधरवाचः । मार्गविषयत्वं तु तस्य निर्णयादेव प्रवृत्तेः नहि जीवस्यानिर्णये

१. पाप । २. अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभमिति अग्रेतनं पदद्वयम् । ३.
जीवतो मुक्तिर्यस्य तस्य केवलिन इत्यर्थः । ४. अज्ञानम् ।

तत्प्रवृत्तिरनिर्णीतस्यापवर्गार्थित्वासम्भवात् । तत्र ज्ञानस्यैव स्वपरसंवेदनस्वभाव-
स्यान्वयिनो जीवत्वात् । तस्य तु क्रमानेकान्तनिरूपणेन निर्णयात् । नाप्यजीवस्य, तदा
तत्सम्बन्धस्य बन्धस्यानवगमेन तद्वियोगाकाङ्क्षाऽनुत्पत्तेः । नाप्याश्रवस्य, पुण्यपापात्म-
कस्य तन्निवर्तनद्वारेण शक्यनिवर्तनत्वानवगमेन कस्यचिदपि तन्निवर्तनायोधमानुत्पत्तेः ।
नापि समितिगुतिपरीषहजयनिर्वेदप्रकर्षभावनात्मकसंवरस्य, सकामाकामनिर्जरा मोक्ष-
योर्वा, तदापि तस्य तन्निदानप्रत्यनीकत्वस्य तयोर्बन्धविश्लेषस्वभावत्वस्य मृदाद्युपलेप-
विलयोद्विधमाननीरसालाबुवत् पूर्वप्रयोगनिःसङ्गत्वविस्त्रसोर्ध्वगमनस्वभावस्य भावस्य
चानवगमेन तदनुत्पत्तेः । तदेषां निर्णयस्तु सामान्यविशेषविषयात्मकप्रमाणेनानुवृत्त-
व्यावृत्तप्रत्ययत्वेन स्याद्वादनिर्णिनीषणाम् अविरोधतया साक्षात् प्रत्ययजनक-
त्वादेव स्यात् । अन्यथैकान्तप्रक्रियाव्यामुग्धानां प्रतीत्यपलापः प्रादुर्बोभवीति प्रति-
क्षणनिरन्वयविनाशाभ्युपगमादिति ।

तत्र सामान्यं द्विधा—तिर्यगूर्ध्वतासामान्यभेदात् । तत्र सट्शपरिणामस्तिर्य-
क्सामान्यं खण्डमुण्डादिषु गोत्ववत् । तथोक्तम्—

एकप्रत्ययमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी ।

एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभेदता ॥ [प्रमाणवा० ३.१०८]

तदैनभ्युपगमेनाह—

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन संयोज्येत गुणान्तरम् ।

शुक्लौ वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥ [प्रमाणवा० ३.४३]

इत्यादिविरोधानुषङ्गात् । तथा शबलधवलयोर्वर्णभेदोपचारेऽपि तत्रैकत्वोपचारः ।
तथाह्येकत्वं द्विविधं मुख्यमुपचरितं च । तत्र मुख्यमात्मादिद्रव्ये, सादृश्ये
तूपचरितं चेति । तयोरभेदोपचारे सति सामान्यं न तु तेन समानोऽयमतो
बाधबोधादि(धि)रूढत्वात् सिद्धं सट्शपरिणामभूतरूपं वस्तुस्वरूपं सामान्य-
मिति । तथाऽपरापरविर्वर्तव्यापिद्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं मृदिव स्थासकोशकुसूलादिषु ।
तत्र पूर्वोत्तरविवर्तव्यतिरेकेणापरस्य तद्व्यापिनो द्रव्यस्यासत्त्वमिति न मन्तव्यं
यतः प्रत्यक्षत एवार्थानामन्वयरूपप्रतीतेः प्रतिक्षणविशारतया स्वप्नेऽपि
तत्र तेषां प्रतीत्यभावात् । किञ्च, यथैव पूर्वोत्तरविवर्तयोर्व्यावृत्तप्रत्ययाद-
न्योऽन्यमभावः प्रतीतस्तथा मृदाद्यनुवृत्तप्रत्ययावस्थितिरपि तद्वदर्थग्राहिणी ।
क्षणिका बुद्धिश्चेदास्तां बुद्धेः क्षणिकत्वेऽपि प्रतिपत्तुरक्षणिकत्वात् । तथाहि प्रत्यक्षा-

दिसहायो ह्यात्मैवोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वं भावानां प्रतिपद्येत । यथैव हि घट-
कपालयोर्विनाशोत्पादौ प्रत्यक्षसहायोऽसौ' प्रतिपद्यते तथैव मृदादिरूपतया स्थिति-
मपि । न चानन्तरातीतानागतक्षणयोः प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तौ स्मरणप्रत्यभि-
ज्ञानानुमानानां वैफल्यम्, तत्र तेषां साफल्यानभ्युपगमात् अतिव्यवहिते तदङ्गीकरणात् ।
न चाक्षणिकस्यात्मनोऽर्थग्राहकत्वे स्वगतबालवृद्धाद्यवस्थानामतीतानागतजन्मपरम्परायाः
सकलभावपर्यायाणामेकदैवौ(वो)पलम्भप्रसङ्गः, ज्ञानसहायस्यैवार्थग्राहकत्वाभ्युपगमात्,
तस्य च प्रतिबन्धकक्षयोपशमानतिक्रमेण प्रादुर्भावात् न परिकल्पितदोषानुषङ्गः ।
ततो यत्रैवास्य ज्ञानपर्यायप्रतिबन्धापायस्तत्रैव ग्राहकत्वनियमो नान्यत्रेत्यनवद्यम् ।
आत्मा प्रत्यक्षसहायोऽनन्तरातीतानागतपर्याययोरेकत्वं प्रतिपद्येतेति, स्मरणप्रत्यभि-
ज्ञानसहायश्चातिव्यवहितपर्यायेष्वपि इति, चित्रमेचकसंशयज्ञानवद् युगपदेकस्यानेका-
कारसम्बन्धित्वक्रमेणापि, तत् तस्यैविरुद्धमिति सिद्धं परापरविवर्तव्याप्येकद्रव्य-
लक्षणमूर्ध्वतासामान्यमिति ।

तथा विशेषोऽपि द्विविधः — पर्यायव्यतिरेकभेदात् । तत्र पर्यायस्वरूपं निरूप-
यति । एकत्र द्रव्ये क्रमभाविनः परिणामाः पर्याया आत्मनि हर्षामर्षादिवत् । स चापेक्षा-
पूर्वकारी । ततश्चित्रसंवेदनवदनेकाकारव्यापित्वेनात्मनः स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।
यद् वस्तु यथा वास्तवस्वभावेन प्रतिभासते तत् तथैव व्यवहर्तव्यम्, यथा वेद्याका-
रात्मकैकरूपतया प्रतिभासमानं संवेदनं सुखाद्यनेकाकारैकात्मतया प्रतिभासमा-
नश्चात्मेत्यनुमानप्रसिद्धत्वात् । तथा च सुखदुःखादिपर्यायाणामन्योन्यमेकान्ततो भेदे
च 'प्रागहं सुख्यासं संप्रति दुःखी वर्ते' इत्यनुसंधानप्रत्ययो वासना, सा तु न सुखा-
दिभ्यो भिन्ना, तेभ्यस्तस्यैः कथञ्चिद्वेदे नाममात्रं भिद्येताहमहमिकया स्वसंवेदनप्र-
त्यक्षप्रसिद्धस्यात्मनः सहक्रमभाविनो गुणपर्यायानात्मसात्कुर्वतो वा वासनेति नामा-
न्तरम् । क्रमवृत्तिसुखादीनामेकसन्ततिपतितत्वेनानुसंधानमित्यप्यात्मनः सन्ततिशब्दे-
नाभिधानात् । तेषां कथञ्चिदेकत्वाभावेऽनेकपुरुषसुखादिवदेकसन्ततिपतितत्वस्या-
प्ययोगात् । आत्मनोऽनभ्युपगमे तु कृतनाशाकृताभ्यागमदोषानुषङ्गः । कर्तुर्निरन्वयनाशो
हि कृतस्य कर्मणो नाशः, कर्तुः फलानभिसम्बन्धादकृताभ्यागमश्चाकर्तुरेव फला-
भिसम्बन्धात् । ततस्तदोषं परिजिहीर्षुणाऽऽत्मनोऽनुर्गमोऽभ्युपगन्तव्यः । न चाप्रमाण-
कोऽयं तत्स्वभावावेदकयोः स्वसंवेदानुमानयोः प्रतिपादनात् । तदहमेव ज्ञातवा-
नहमेव वेद्नीत्यादेरेकप्रमातृविषयप्रत्यभिज्ञानस्यापि सद्भावात् । तथा च भट्टपादाः—

तस्मादुभयमानेन व्यावृत्त्यनुगमात्मकः ।

पुरुषोऽभ्युपगन्तव्यः कुण्डलादिषु सर्पवत् ॥इति॥ [श्लोका ० आत्म ० २८]

किञ्च, आत्मैव हि सुखदुःखादिपर्यायतया परिणमति नीलाद्याकारतया स्वपरग्रह-
णशक्तिद्वयात्मतयैकविज्ञानवत् । न खलु ययैव शक्त्याऽऽत्मानं प्रतिपद्यते विज्ञानं
तयैवार्थं तयोरभेदप्रसङ्गात् । अन्यथा आत्मनो येन रूपेण सुखपरिणामस्तेनैव
दुःखपरिणामोऽप्यनयोर्भेदो न स्यात् । न च तच्छक्तिभेदे तदात्मनो ज्ञानस्यापि
भेदोऽन्यथैकस्य स्वपरग्राहकत्वं न स्यान्नापि चित्रज्ञानस्य नीलाद्यनेकाकारतया
परिणामेऽप्येकाकारतया व्याघातस्तद्वत् सुखाद्यनेकाकारतया परिणामेऽप्यात्मनो
नैकत्वव्याघातो विशेषाभावात् ।

तत्रार्थान्तरे विसदृशपरिणामो व्यतिरेकः । तथाह्येकस्मादर्थान् सजातीयो
विजातीयो वाऽर्थोऽर्थान्तरं तद्रतोऽन्यादृशः परिणाम इति गोमहिषादिवत् । यथा
गोषु खण्डमुण्डादिलक्षणो विसदृशपरिणामः, महिषेषु च विशालविसङ्कटत्वलक्षणः,
गोमहिषेषु चान्योन्यमसाधारणस्वरूपलक्षण इति ।

ततः सामान्यविशेषयोः परापेक्षपरानपेक्षभेदेनानुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययलक्षणवस्तु-
धर्मार्थक्रियाकारित्वेनाभेदाद् वास्तवत्वं सिद्धमेव । न चार्थस्य सामान्यविशेषात्मकत्वेन
ग्राहकप्रमाणाभावोऽनेकधर्मत्वात् । तथाहि—वास्तवानेकधर्मात्मकोऽर्थः, परस्परविलक्षणाने-
कार्थक्रियाकारित्वात् पितृपौत्रभ्रातृभागिनेयार्थक्रियाकारिदेवदत्तवत् । न चायमसिद्धो
हेतुः, आत्मनो मनोज्ञाननिरीक्षणस्पर्शनमधुरध्वनिश्रवणव्याहारचक्रमणावस्थानह-
र्षविषादानुवृत्तव्यावृत्तज्ञानाद्यन्योन्यविलक्षणानेकार्थक्रियाकारित्वेनाध्यक्षतोऽनुभवात् ।
तथा दूरेतरदेशवर्तिनः पादपस्य पूर्वोत्तरप्रत्ययैकविषयत्वेऽपि सामान्यविशेषापेक्षया
त्वस्पष्टेतरविषयभेदादेकान्तानुषङ्गभङ्गः प्रतीत एव यथा तन्तुपटयोरिवात्राभिन्नप्रमाण-
ग्राह्यत्वेनावयवावयविगुणगुणिप्रभृतीनां कथञ्चिद्भेदाभेदप्रसिद्धेर्भिन्नप्रमाणग्राह्यत्वमसिद्धं
यतस्तन्तव एवातानवितानीभूता अवस्थाविशेषविशिष्टाः पटो(ट उ)ल्लेखितस्ततो न
तन्तुभ्योऽर्थान्तरं पट इति । प्रमाणं हि यथावस्तु विवेचकम् । यत्रात्यन्तभेदग्राहकं तत्
तत्रात्यन्तभेदो यथा घटपटमुकुटादौ, यत्र कथञ्चिद् भेदग्राहकं तत्र कथञ्चिद् भेदो
यथा तन्तुपटादाविति, पूर्वोत्तरकालभावित्वाद्यप्यवस्थाभेदमेव तन्तूनां प्रसाधयति
नात्यन्तिकभेदम् । अत्र तु वस्तुन आत्मानौ द्रव्यपर्यायौ, तयोर्भावः तादात्म्यम्,
भेदात्मकत्वं वस्तुनो भेदः पर्यायतैव, अभेदस्तु द्रव्यरूपत्वमेव, भेदाभेदौ तु
द्रव्यपर्यायस्वभावावेव । न खलु द्रव्यमात्रं पर्यायमात्रं वा वस्तु, उभयात्मनः समुदा-

यस्य वस्तुत्वात् । द्रव्यपर्याययोरतु न वस्तुत्वं नाप्यवस्तुता किन्तु वस्त्वेकदेशत्वं
 यथा समुद्रांशो न समुद्रो नाप्यसमुद्रः किन्तु समुद्रैकदेश एव । न चात्र संशया-
 दिदोषोपनिपातानुषङ्गावकाशः स्याद्वादप्रक्रियाप्रतीतेरभ्युपगमात् । इह किल भेदा-
 भेदयोरप्रतीतौ चलितप्रतीतिः संशयैः, साक्षात् प्रतीतौ तु स्थाणुत्वपुरुषत्वयोरच-
 लितप्रतीतिरसंशय एव । तथा कथञ्चिदुक्तयोः सत्त्वासत्त्वयोरिव भेदाभेदयो-
 विरोधासिद्धेः^१ । स्वद्रव्यादिकं निमित्तमपेक्ष्य भावप्रत्ययं जनयेदर्थः परद्रव्या-
 दिकमपेक्ष्याभावमित्यन्योन्याव्यवच्छेदेनैकस्मिन्नाधारे भेदाभेदयोर्धर्मयोः सत्त्वासत्त्वयोर्वा
 प्रतिभासमानत्वात् । न सहानवस्था[न]लक्षणो विरोधः अन्धकारप्रकाशयो-
 रिव । न चात्र व्य(व)ध्यधातकलक्षणो विरोधः फणिनकुलयोर्बलवदबलवतो रिव
 प्रतीतः सत्त्वासत्त्वयोर्भेदाभेदयोः समानबलत्वात् । अस्तु वा कथञ्चिद् विरोधः
 परस्परपरिहारस्थितिलक्षणः कश्चित् सहैकत्राम्रफलादौ रूपरसयोरिवानयोः सम्भव-
 तोरेव स्यान्न त्वसम्भवतोः सम्भवदसम्भवतोर्वा । किञ्चायं विरोधो धर्मयो-

१. भेदाभेदात्मके वस्तुनि । २. भेदाभेदात्मके च वस्तुनोऽसाधारणकारणेन निश्चेतुमशक्ते-
 रिति संशयः ।

३. नाऽभेदो भेदरहितो भेदो वाऽभेदवर्जितः ।

केवलोऽस्ति यतस्तेन कुतस्तत्र विकल्पनम् ॥

येनाकारेण भेदः किं तेनासावेव वा द्वयम् ।

असत्त्वात् केवलस्येह सतश्च कथितत्वतः ॥

यतश्च तत् प्रमाणेन गम्यते ह्युभयात्मकम् ।

अतोऽपि जातिमात्रं तदनवस्थादिदूषणम् ॥

एवं ह्युभयदोषादिदोषा अपि न दूषणम् ।

समयश्च जात्यन्तरत्वेन भेदाभेदप्रसिद्धितः ॥

तेनानेकान्तवादोऽयमज्ञैः समुपकल्पितः ।

न युज्यते वचो वक्तुमिति न्यायानुसारिणः ॥

अन्योन्यव्याप्तिभावेन द्रव्यपर्याययोः कथम् ।

भेदो(दा)भेदो विरुद्धः स्यात् तद्भावानुपपत्तितः ॥

नान्योन्यव्याप्तिरेकान्तभेदेऽभेदे च युज्यते ।

अतिप्रसङ्गाच्चैक्याच्च शब्दार्थानुपपत्तितः ॥

अन्योन्यमिति यद्भेदं व्याप्तिश्चाह विपर्ययम् ।

भेदाभेदे द्वयोस्तस्मादन्योन्यव्याप्तिसम्भवः ॥

एवं शबलरूपेऽस्मिन् व्यावृत्त्यनुगमावपि ।

स्याद्वादनीतितः सिद्धौ तथानुभवसुस्थितेः ॥

इत्थं प्रमाणसिद्धेऽस्मिन् विरोधोद्भावनं नृणाम् ।

व्यसनं धीजडत्वं वा प्रकाश[य]ति केवलम् ॥

स्तु मातुल्लिङ्गद्रव्ये रूपरसादिवत्, न च धर्मधर्मिणोर्विरोधः । तथाविरोधे सति धर्मिणि धर्माणां प्रतीत्यपलापः स्यान्न चैवमस्तीति । अथ कथञ्चिद् विरोधस्तु सर्वत्र समान एव स्वस्य भावः स्वत्वमित्यादिवदिति । नापि वैयधिकरण्यम्, निर्बाधभेदाभेदयोः सत्त्वासत्त्वयोर्वा एकाधारतया प्रतीयमानत्वात् । नाप्युभयदोषश्चौरपारदारिकाभ्याम् चौरपारदारिकवज्जैनाभ्युपगतवस्तुनो जात्यन्तरत्वान्न तयो-
रन्योन्यनिरपेक्षयोर्यस्मादयं दोषः, तत्सापेक्षयोरेव तदभ्युपगमात्, तथा प्रतीते-
श्चेति । नापि सङ्करव्यतिकरौ^२ स्वरूपेणैवार्थे तयोः प्रतीतेः । नाप्यनवस्था,
धर्मिणो ह्यनेकरूपत्वं न धर्माणां कथञ्चनेति वस्तुनो ह्यभेदो धर्म्येव, भेदस्तु
धर्मा एव, तत्कथमनवस्थादौस्थ्यम्, अनादित्वात् प्रबन्धस्येति । अभावस्यै तु प्रागे-
वापसारितत्वादर्थस्य स्वदेशादिषु सत्त्वं परदेशादिष्वसत्त्वम् । अत्रेतेरेतराभाव इत्यु-
न्मत्तप्रलपितम् । तथेतेरेतराभावस्यै घटाभेदे तद्विनाशे पटोत्पत्तिप्रसङ्गात्
पटाभावस्य विनष्टत्वात् । अथ घटादभिन्नोऽसौ तर्हि घटादीनामन्योन्यं भेदो
न स्यात् । यथैव हि घटस्य घटाभावाद्भिन्नत्वात् घटरूपता तथा पटादेरपि
स्यात् । नाप्येषां परस्परभिन्नानामभावेन भेदः कर्तुं शक्यो भिन्नाभिन्न-
भेदकरणे तस्याकिञ्चित्करत्वप्रसङ्गात् । नापि भेदव्यवहारः कर्तुं शक्यः स्व-
हेतुभ्योऽसाधारणतयोत्पन्नानां सकलभावानां प्रत्यक्षेण प्रतिभासमानत्वादेव भेदव्य-
वहारस्यापि प्रसिद्धेरलमनर्थकप्रयासेनेति । प्रतिक्षिप्तश्चेतेरेतराभाव इति सिद्धं भेदा-
भेदात्मकं सामान्यविशेषविषयात्मकमर्थज्ञानं प्रमाणमिति ।

प्रमेयार्थभेदः पर्याप्तः । आस्तां तावन्निश्चितलक्षणेन प्रत्यक्षादिना संवादात् तद्विषये
प्रामाण्यमागमस्य । ततोऽत्यन्तपरोक्षे तु जगत्सन्निवेशविशेषादौ कथं निर्णेतव्यम् ? अत-
न्निर्णये तत्त्वज्ञानस्यापरिपूर्णतया निःश्रेयसनिबन्धनत्वाभावप्रसङ्गादिति नाशङ्कनीयम् ।
तद्विषयस्यापि प्रवचनस्य प्रत्यक्षादिना संवादबलादवधारितप्रामाण्यप्रवचनसमानकर्तृक-
तया निर्णयात् । न च निरवशेषनिर्धूतरागादिमलकलङ्कस्य सर्ववेदिनो भगवतः क्वचित्
तथ्यामिथ्यावाक्व(ग्व)चनप्रवृत्तिः प्रतिपनीयद्यत । रागादिमत्त्वे च तदतज्ज्ञत्वमिथ्या-
देरुपलम्भात् तत्र समानकर्तृकत्वमपि यतोऽत्यन्तपरोक्षार्थोद्योतिनः श्रुतभागस्य प्रत्यक्षा-
प्रसिद्धार्थोद्योतिश्रुतभागान्तरेण श्रुतान्तरवदवच्छिन्नाद् उपदेशपारम्पर्यादिवगतेः । पदादि-

१. एकान्तेनैकात्मकत्वे योऽनेकस्वभावत्वाद् भावलक्षणो दोषः, अनेकात्मकत्वे चैकस्वभा-
वत्वादभावलक्षण इत्युभयदोषः । २. सर्वेषां युगपत् प्राप्तिः सङ्करः, एकत्वानेकत्वयोः परस्परविषयग-
मनं व्यतिकरः । येन(येनैक)स्वभावता तेनाऽनेकस्वभावत्वस्यापि प्रसङ्गो येन चानेकत्वं तेनैकत्व-
स्यापि इति सङ्करप्रसङ्गः । ३. ततश्चाप्रतिपत्तितोऽभावः । ४. घटः पटो न भवति पटः घटो
न भवति इति इतरेतराभावः इति ।

रूपमेव प्रवचनं वर्णक्रमस्यैव पदादित्वात् तदन्यस्य स्फोटात्मनोऽप्रतिपत्तेः । इतरेतरदेशपरिहारावस्थायिनां कारकाणामप्येकत्र कार्ये यथास्वदेशं भावादिव वर्णानामपि यथास्वकालं विद्यमानत्वस्याविशेषादवश्यमेवमभ्युपगन्तव्यम्, इतरथा तात्वादिपरिस्पन्दस्यापरापरसमयभाविनो ह्येकत्र पदादिस्फोटाभिव्यक्तावप्यनुपयोगित्वेनानर्थकत्वप्रसक्तेः । तथाहि न स्फोटात् स्वाधीनाभिव्यक्तिकादनभिव्यक्ता(व्यक्तिका)द्वार्थप्रतिपत्तिस्ततो ह्यर्थप्रतिपत्तौ सर्वदा सर्वस्यापि ततैस्तदापत्तेः । ततो वर्णक्रमविनिवेशरूपमेव पदादिकम् । तस्य तु पौरुषेयत्वादुपपन्नं पुरुषगुणायत्तं तत्र प्रामाण्यम् । ततः शब्दस्यानित्यत्वेऽपि व्यवहारकालं यावदव्यवस्थितेरयमस्यार्थस्य वाचकः कथमिति नाशङ्कनीयम् तात्कालिकस्यैवास्य कालान्तरभाविनोऽपि तादृशतया समयविषयत्वादुपपद्यत एव तस्य व्यवहारोपयोगित्वं यतो 'दैवत्ताः किंशुकाः केन रज्यन्ते' इतिवत् सहजयोग्यतयैव शब्दार्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकशक्तिर्ज्ञाप्यज्ञापकशक्तिवदिति । ततो लौकिको वैदिको वा शब्दः सहजयोग्यतासमयवशादेवार्थप्रतिपादकः । कर्तव्यश्चेत्थमभ्युपगमः । किञ्च, वर्णानां परस्परापेक्षाणां निरपेक्षसमुदायः पदम्, पदानां तु तदपेक्षाणां निरपेक्षः समुदायो वाक्यम् । अत्र तु निराकाङ्क्षत्वं हि प्रतिपत्तृधर्मो वाक्येष्वध्यारोप्यते न पुनः शब्दधर्मस्तस्याचेतनत्वात् । स चेत् प्रतिपत्ता तावतैवार्थं प्रत्येति किमित्यपरमाकाङ्क्षेत् । किञ्च, प्रतिपत्तुर्यावत्सु परापेक्षेषु पदेषु समुदितेषु निराकाङ्क्षत्वं तस्य तावत्सु वाक्यत्वसिद्धिरिति गम्यम् । तदित्थं कृतसमया ध्वनयोऽर्थाभिधायकाः । समयस्य तु सामान्यविशेषात्मकेऽर्थेऽभिहितत्वान्न जात्यादिमात्रे, तैथाभूतस्यार्थस्य वास्तवत्वात् । न चेहाप्यानन्त्याद् व्यक्तीनामन्योन्याननुगमाच्च सङ्केताऽसम्भवः, समानधर्मसाकाङ्क्षत्वेन क्षयोपशमविशेषाविर्भूतोहाख्यप्रमाणेन तासां प्रतिभासमानतया सङ्केतविषयतोपपत्तेः, अन्यथा कथमनुमानप्रवृत्तिरिति । यच्च परैरभ्यधायि शब्दस्यामूर्तस्यैव वीचितरङ्गन्यायेन श्रोत्रप्रदेशेऽभ्युपसर्पणम् इदमप्यर्द्धजरतीन्यायवाक्यं यदुक्तम्—

शब्दस्यागमनं तावददृष्टं परिकल्पितम् ।

मूर्तिस्पर्शादिमत्त्वं च तेषामभिभवः सताम् ॥

त्वगप्राप्त्यत्वमन्ये च भागाः सूक्ष्माः प्रकल्पिताः ।

तेषामदृश्यमानानां कथं हि रचनाक्रमः ? ॥ [श्लोक० शब्दनि० १०७—१०९]
इत्यादि तद्वच्चञ्जकवाय्वगमनेऽपि समानम्, 'शब्दस्थाने' वायुं पठित्वा तदागमनमपि तावददृष्टम् । इत्थमदृष्टकल्पनागौरवदोषानुषङ्गस्तत्पक्ष एव न चास्मत्पक्षे तत्रार्थे

१. स्फोटात् अर्थप्रतिपत्त्यापत्तेः । २. अचेतनत्वेनाकाङ्क्षाविकलत्वात् । ३. सामान्यविशेषात्मकस्य । ४. 'शब्दस्यागमनं तावद्' इत्यत्र 'वायोरागमनं तावद्' इति ।

शब्दस्य गुणत्वामूर्तवतिरस्काराय ब्रूमः । न च भित्तिपटाद्यधिकरणव्यतिरेकेण चित्रादि-
रचनाक्रमः संजाघटीति वर्णादिसाधर्म्यवैधर्म्याद्यनुपपत्तैस्ततस्तमपि प्रमाणयामः । तथाहि—
पुद्गलद्रव्यं शब्दः, स्पर्शाल्पत्वमहत्त्वपरिमाणसंख्यासंयोगगुणाश्रयत्वात्, यद्यदीदृशं तत्
तत् पुद्गलद्रव्यम् यथा बदरामलकादि, तथा शब्दः, तस्मात् पुद्गलद्रव्यमेव । न चास्य
स्पर्शाश्रयत्वमसिद्धम् । तथाहि—स्पर्शवान् शब्दः, स्वसम्बद्धान्तराभिघातहेतुत्वात्
मुद्रोपलादिवत्, सुप्रतीतो हि कंसतालडिण्डिमादिनाऽभिसम्बन्धेन श्रोत्राद्यभिघात-
स्तत्कार्यस्य बाधिर्यादेः प्रतीतेः, न चास्यास्पर्शवत्त्वेन स्यात् न चायुना शब्दसंह-
रितेन तदभिघातः, तस्य तु शब्दाभिसम्बन्धान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । न
चास्याल्पत्वमहत्त्वपरिमाणाश्रयत्वमसिद्धमल्पमहत्त्वप्रतीतिविषयत्वात् बदरादिवत्, तथा
चाल्पः शब्दो मन्दो महान् पटुस्तीव्र इत्यादिप्रत्ययेनाल्पमहत्त्वम् । नापि संख्याश्रय-
त्वमसिद्धमेको द्वौ बहवः शब्दा इति संख्यावत्त्वप्रतीतेर्घटादिवत् । नापि संयोगाश्रय-
त्वमसिद्धं वाय्वादिनाऽभिहन्यमानत्वात् पांश्वादिवत्, संयुक्ता एव पांश्वादयो वायुनान्येन
चाभिहन्यमाना दृष्टाः, तेन तदभिघातश्च, देवदत्तं प्रत्यागच्छतः शब्दस्य प्रतिवातेन प्रति-
निवर्तनात् पांश्वादिवत् तदप्यन्यदिगवस्थितेनैव श्रवणात् । ततः सिद्धं गुणवत्त्वाद् द्रव्यत्वं
शब्दस्य । किञ्च, आकाशगुणत्वे शब्दस्यास्मदादिप्रत्यक्षता न स्यादाकाशस्यात्यन्तप-
रोक्षत्वात्, तथा पराम्युपगतशब्द इति । ततः शब्दस्याकाशगुणासिद्धिः । तथा च
द्रव्यत्वं शब्दस्य क्रियावत्त्वाद् बाणादिवदिति, न चासिद्धं, निष्क्रियत्वे तु तस्य श्रोत्रेणाग्रह-
णमनभिसम्बन्धात्, तथापि ग्रहणे श्रोत्रस्याप्राप्यकारित्वं स्यात् । अत आकाशस्य निष्क्रि-
यत्वाद् द्रव्यगुणादिद्रव्यविवर्तनेव क्रियात्वस्य परिकल्पनम् उपपन्नम् । ततो हि पुद्गलवि-
वर्तः शब्दः करणाधीनज्ञानवेद्यत्वाद् घटादिसंस्थानवत् । न च तोयादिना तद्वेद्यत्वे
सत्यपि पुद्गलविवर्ताभावत्वेन व्यभिचारः, तत्राप्यनभिव्यक्तस्य गन्धादेः स्पर्शव-
त्त्वादेव लिङ्गात् पृथिव्यामिव प्रत्तिपत्तेः, अनुद्धतस्वभावत्वाच्च हेम्युष्णस्पर्शवदनुपलम्भ-
स्याप्यविरोधात् पृथिव्यादिरूपतया चातुर्विध्यस्यापि धारणद्रवोष्णेरणरूपतया पुद्गल-
त्वाविशेषेऽप्युपपत्तेः । तन्न परपरिकल्पितोऽयं नियमो घटामटाद्व्यते यत्—आपो
रूपरसस्पर्शवत्य एव, तेजो रूपस्पर्शवदेव, वायुस्तु स्पर्शवानेवेति । नापि सामान्यैः
कर्मभिर्यव्यभिचारः, सामान्यादीनां तद्वतो भेदेऽपीन्द्रियवेद्यत्वस्याप्रतिवेदनात्, अमेदे तु
तद्वतः पुद्गलतया तद्विवर्तनत्वेन तेषु सपक्षस्यैव भावात् । अथ च परिणामिन्येवार्थे
यथोक्तम् कर्मोपपद्यते न चेदमप्यनर्थान्तरम् । तथा श्रोत्रशङ्कुलीविवरपरिच्छिन्नो

१. वायुना शब्दाभिघातः । २. तथाहि येऽत्यन्तपरोक्षगुणिगुणा न तेऽस्मदादिप्रत्यक्षा
यथा परमाणुरूपादयः ।

नभसः प्रदेश एवामूर्त्तिमदिन्द्रियमित्यपि न हृदयङ्गम्, तस्य तु वास्तवत्वे कार्यत्वे च नभसः कलशादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात्, काल्पनिकस्य तु व्योमकुसुमादिवदिन्द्रियत्वानुपपत्तेः । ततोऽस्तु क्षयोपशमस्वभावशक्तिविशेषाध्यासितजीवप्रदेशाधिष्ठितस्य शरीरावयवस्यैव श्रोत्रत्वम्, तत्संस्पर्शनेनैव शब्दस्य श्रवणमिति । न तस्येन्द्रियान्तरात् कश्चन विशेषः । न चाप्राप्यकारित्वं श्रोत्रस्य । तथाहि—प्राप्यकारि श्रोत्रम्, प्रत्यासन्नग्राहि-त्वात्, यन्नैवं न तदेवम्, यथा नयनम् तथा श्रोत्रमिति प्राप्यकारित्वस्य व्यवस्थापनात् । प्रत्यासन्नग्राहित्वं तत एव । तद्विवरवर्तिनः कीटकादिध्वानस्याप्रतिपत्तेः साधनव्यावृत्तिश्च नयनात् ततोऽञ्जनादेस्तद्गतस्याप्रतिवेदनादप्राप्यकारित्वेन प्रवचने निरूपितत्वात् । एकश्रोत्राविष्टस्यैव वर्णस्यान्यैरपि श्रवणं पौद्गलिकत्वेन नाशङ्कनीयम्, वर्णस्य तु नानादिगभि-मुखप्रवृत्तिकसाधारणानेकस्वरूपतयैव स्वहेतुबलतो गन्धवदेव प्रादुर्भावात् । ततस्तात्वा-दिव्यापारजन्मनो ध्वनिविशेषस्य घटस्य चक्रादिव्यापारजनुप इवानित्यस्याप्येवमेव समयविषयतया वर्णाभिव्यक्त्यावुपयोगात् । नैवं प्रवचनस्यापौद्गलिकत्वपरिकल्पनमुपप-न्नम् । तथा श्रीमदाप्तप्रणीतागमः —

सैद्धंधयार-उज्जोओ पभा छायातवेइ य ।

वण्णरसगंधकासा पुग्गलाणं तु लक्खणं ॥ [उत्त० २८.१२]

इति प्रवचनप्रतिपन्नत्वाच्चतुरस्रं सिद्धं पौद्गलिकत्वमिति । ततः स्थितं भूतभव-द्वाविभावाधिष्ठानयोः अनयोरनैकान्तपरिणामयोः मार्गतद्विषययोश्च प्रतिपादकं प्रवच-नमविसंवादभावात्, तद्भावस्य च निरूपितत्वात् प्रमाणमिति । प्रमाणतदाभासलक्षणमु-द्दिश्य विनेयानामविकलव्युत्पत्तये सप्तभङ्गीं निदर्शयामो यतः प्रमाणमप्यनेकान्तादौ तत्प्रत्यनीकधर्मसप्रतिपक्षे विद्यमाने सप्तभङ्गीमनुवर्तते । तद्यथा—स्यादनेकात्मैव भावः, स्यादेकात्मैव, स्यादुभयात्मैव, स्यादवक्तव्य एव, स्यादनेकात्म(माऽ)वक्तव्य एव, स्यादेकात्माऽवक्तव्य एव, स्यादुभयात्माऽवक्तव्य एव । तद्विषयवस्तुधर्मस्य सप्तविध-त्वेनैव सप्तभङ्गोपपत्तेः प्रतिपाद्यप्रश्नानां तावतामेव सम्भवनियमात् । तथाहि—एका-त्मनस्तत्प्रतिपक्षस्यापि प्रत्येकमुभयोः क्रमेण युगपच्च प्रतिपित्सायामाद्या विकल्पचतुष्टयी । आद्यविकल्पत्रयस्य क्रमेणावक्तव्येन सह बुभुत्सायामितरविकल्पत्रयीति । अनेकान्त-स्येत्थं युक्तिरविरुद्धा तथायुक्तिसद्भावात् यथा 'चलाचलात्मकं वस्तु, कृतकाकृतकात्मक-

१. प्राप्यकारित्वादेव । २. 'वर्णस्यैकस्मिन् श्रोत्रे आविष्टत्वे सत्यपि पुनर्यत्र वर्णं तदपौद्गलिकत्वा-देव युक्तम् पौद्गलिकत्वे तु एकस्मिन्नेव श्रोत्रे समाप्तत्वात् कथमन्येषां श्रवणीयम्' इति नाशङ्कनीयम् । तत्राह वर्णस्येति । ३. शब्दोऽन्धकारं उभयत्र सुपो लुक् । उद्योतो रत्नादिप्रकाशः । प्रभा चन्द्रा-दिरुचिः । छाया शैत्ययुगः । आतपो रविबिम्बजनित उष्णप्रकाशः ।

त्वात्' इति । न चायमसिद्धो हेतुः, प्राच्यरूपत्यागाविनाभाविपररूपोत्पादस्यापेक्षितपर-
व्यापाररूपेण कृतकत्वसिद्धेः, सदास्थास्तुस्वरूपस्थानपेक्षितपक्षापरत्वेनाकृतकत्वनिश्च-
यात् । तदुत्पादव्ययप्रौढ्यसमुदितं सदिति । तथा 'गुणपर्यायवत् द्रव्यम्' [तत्त्वार्थसू०
५.३८] इत्यपि । न चात्रोत्पादादीनां कथञ्चिद्विन्नलक्षणत्वं विरुद्धम्, परस्पराऽनपेक्षत्वे
तु वियदम्भोजवत् केवलस्य त्ववस्तुतापत्तेः । तथाहि नोत्पादः केवलः स्थितिव्ययही-
नत्वाद् वियदम्भोजवत्, न च स्थितिः केवला व्ययोत्पादहीनत्वात् तद्वत् । व्ययः केव-
लोऽपि न स्थित्युत्पत्तिहीनत्वात् तद्वदेवेति योजनात् । सामर्थ्यादेव त्रिरूपकलितं सदिति
मन्यामहे । तदन्यतमापाये सत्त्वस्याप्यनुपपत्तेः । उक्तं च —

घटमौलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयम् ।

शोकप्रमोदमाध्यस्थं जनो याति सहेतुकम् ॥ [आप्तमीमांसा ५९]

यतो घटं भङ्क्त्वा मौलिनिर्वर्त्तने घटार्थिनः शोकस्य, मौल्यर्थिनः प्रमोदस्य
मौल्युत्पादनिमित्तत्वात्, सुवर्णार्थिनो माध्यस्थस्य हेमस्थितिहेतुकत्वात् सहेतुकमिति ।
ततः सदसतो विधिप्रतिषेधाभ्यामेव भावाभावत्वं कथञ्चिदेव न सर्वथा । उक्तं च—
द्रव्याद्यन्तरभावेन निषेधः संज्ञिनः सतः ।

असद्भेदो न चावस्तु स्थानं विधिनिषेधयोः ॥ [आप्तमीमांसा ७४]

ततोऽत्राभावस्य भावान्तरस्याभावेनावभासनम्, स्वरूपसिद्धस्य घटस्य घटान्तररू-
पेणाघटत्ववत्, वस्तुनोऽपि वस्त्वन्तररूपेणैवावस्तुत्वप्रतिपत्तेः, परस्परपरिहारस्थितत्वा-
देव । भावव्यतिरेकिभिः शब्दैरपि भावाभिधानान्नासमञ्जसस्वरूपं तत्त्वमिति ।
अन्यथा तु पराभ्युपगतमनभिलाष्यमेव । उक्तं च—

अवस्त्वनभिलाष्यं स्यात् सर्वान्तैः परिवर्जितम् ।

वस्त्वेवावस्तुतां याति प्रक्रियाया विपर्ययात् ॥ [आप्तमीमांसा ४८]

१. सत् द्रव्यलक्षणमिति । यत् सत् तद् द्रव्यमित्यर्थः । यथेवं तदेव तावद् वक्तव्यं किं
सदिति ? अत आह—उत्पादव्ययप्रौढ्ययुक्तं सत् । चेतनस्याचेतनस्य द्रव्यस्य स्वाजातिमजहतः उभय-
निमित्तवशाद्भावान्तरावासिहत्यादनमुत्पादः मृत्पिण्डस्य घटपर्यायवत्, तथा पूर्वभावविगमनं व्ययः
यथा घटोत्पत्तौ पिण्डाकृतेः । अनादिपारिणामिकस्वभावेन व्ययोदयाभावात् ध्रुवति स्थिरीभवतीति
ध्रुवः । ध्रुवस्य भावः कर्म वा प्रौढ्यं यथा मृत्पिण्डाद्यवस्थासु मृदाद्यन्वयात् । तैरुत्पादव्ययप्रौढ्ययुक्तं
उत्पादव्ययप्रौढ्ययुक्तं सदिति । आह भेदे सति युक्तशब्दो दृष्टः यथा दण्डेन युक्तो देवदत्त
इति । तथा सति तेषां त्रयाणां तैर्युक्तस्य द्रव्यस्य चाभावः प्राप्नोति । नैष दोषः, अमेदेऽपि
कथञ्चिद्भेदेनयापेक्षया युक्तशब्दो दृष्टः यथा सारयुक्तः स्तम्भ इति । तथा सति तेषामविनाभा-
वात् सद्ब्रह्मपदेशो युक्तः । समाधिवचनो वा युक्तशब्दः युक्तः समहितः तदात्मक इत्यर्थः । उत्पादव्यय-
प्रौढ्यात्मकमिति यावत् । एतदुक्तं भवति उत्पादादीनि द्रव्यस्य लक्षणानि, द्रव्यं लक्ष्यम् । तत्
पर्यायार्थिकनयापेक्षया परस्परतो द्रव्याच्चार्यान्तरभावः । द्रव्यार्थिकनयापेक्षया व्यतिरेकेणानुपलब्धिः
अनर्थान्तरभाव इति लक्ष्यलक्षणभावसिद्धिरिति । [सर्वार्थसिद्धि ५.३०]

इति तत्र परिणामोऽप्यनैकात्म्यैव योजयितव्यः यतो द्रव्यस्य लक्षणं गुणपर्यायत्वम्, क्रमाऽक्रमभावविचित्रपरिणामाभावे द्रव्यस्य लक्षितुमशक्तेः, द्रव्यापाये गुणपर्यायत्वस्यानुपपत्तेः । कार्यद्रव्ये घटादिविशिष्टे गुणत्वस्य भावान्नवपुराणादिपर्याययोगित्वस्य च भावान्नाव्याप्तिर्लक्षणस्य, नाप्यतिव्यतिः स्पर्शादिसामान्येषु सहभाविगुणेषु स्पर्शादिविशेषेषु च क्रमभावपर्यायेष्वभावात् । तथा पर्यायस्य तद्भावो लक्षणम् । 'तद्भावः परिणामः' [तत्त्वार्थसूत्र ५.४१] इत्युक्तः । तेन तेन प्रतिविशिष्टरूपेण भवनं परिणामः ॥ तथा च द्रव्यमेकम्, अनेके पर्याया इत्यत्र सम्यगेकान्तस्थानेकान्तेन विरोधाभावान्नयार्पणादेकान्तस्य प्रमाणार्पणादनेकान्तस्योपदेशादेकमप्यनेकमप्येकमिति न विरुद्धम् । उक्तं च—

द्रव्यपर्याययोरैक्यं तयोरव्यतिरेकतः ।

परिणामविशेषाच्च शक्तिमच्छक्तिभावतः ॥

संज्ञासंख्याविशेषाच्च स्वलक्षणविशेषतः ।

प्रयोजनादिभेदाच्च तन्नानात्वं न सर्वथा ॥ [आप्तमीमांसा ७१-७२]

तदित्थं वस्तुपर्यायावेकं वस्तु प्रतिभासभेदेऽप्यव्यतिरिक्तत्वाद् वेद्यवेदकज्ञानवत् । तथाहि—न केवलं द्रव्यमर्थक्रियानिमित्तं क्रमयौगपद्यविरोधात् केवलपर्यायवत् । पर्यायो वा न केवलोऽर्थक्रियाहेतुः, तत एव केवलद्रव्यवत् । क्रमयौगपद्यविरोधोऽसिद्धो न मन्तव्यः, अनेकपर्यायात्मन एव द्रव्यस्य तदुपलम्भात् अव्यतिरिक्तत्वमैक्यमेव, कथञ्चिदप्यशक्यविवेचनत्वात् । भेदोऽपि परस्परसंज्ञासंख्यादिभिन्नलक्षणात् । तथा द्रव्यस्यानाद्यनन्तैकवैज्ञानिककालत्रयवर्तिपरिणामित्वात्, पर्यायस्य च साधन्ताऽनेकस्वभावतत्कालगोचरपरिणामत्वात् । द्रव्यस्य चैकत्वान्वयत्वं पर्यायस्यानेकत्वव्यावृत्तिप्रत्ययवत्त्वादन्योन्यविविक्तस्वभावत्वं स्वयमसाधारणं लक्षणं तद्विशेषो वा लक्ष्याऽविनाभावित्वमिति नानात्मकमेकं वस्तु सिद्धम् सर्वथा भिन्नयोर्द्रव्यपर्यायत्वासम्भवात् सहाविन्ध्यवत् तयोरविरोधस्तु मेचकादिज्ञानवदिति । उक्तं च—

त्यक्तात्यक्तात्मरूपं यत् पूर्वापूर्वेण वर्तते ।

कालत्रयेऽपि यद् द्रव्यमुपादानमिति स्मृतम् ॥

१. एगत्तं च पुहत्तं च संखा संठाणमेव य ।

संजोगा य विजोगा य पज्जवाणं तु लक्खणं ॥ [उत्त० २८.१३]

एकत्वं भिन्नेष्वपि परमाण्वादिषु यदेकोऽयं घटादिरिति प्रतीतिहेतुः, पृथक्त्वं चायमस्मात् पृथगिति प्रत्ययनिबन्धनम्, संख्या यत एको द्वौ त्रय इत्यादिका प्रतीतिरुपजायते, संस्थानमेतत् परिमण्डलोऽयमित्यादिनिबन्धनमेवेति, पूरणे चः सर्वत्र, समुच्चये संयोगोऽयमनयोः संयोग इत्यादिष्वपदेशहेतुर्वा, विभागश्चायमितो विभक्त इति बुद्धिहेतवः । उभयत्र व्यक्त्यपेक्षः बहुवचनमुपलक्षणत्वात् नवपुराणादीनि पर्यायाणाम् । तु पूरणे, लक्षणमभिधानम् ।

व्यतिरेकेण

यत् स्वरूपं त्यजत्येव यन्न त्यजति सर्वथा ।

तन्नोपादानमर्थस्य क्षणिकं शाश्वतं यथा ॥ इति

ततो न्यायप्राप्तस्यानभ्युपगमायोगात् ततोऽनेकपरिणामपरिणतत्वे द्रवद्रव्य-
त्वमिति व्युत्पत्तेः सूक्तं द्रव्यलक्षणं त्रिरूपात्मकं सदित्यस्याप्यदूषितत्वादिति । तथा
चोक्तम्—

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ।

अवाच्यतैकान्तपक्षेऽपि नावाच्यमिति युज्यते ॥ [आप्तमीमांसा ५५]

किञ्च, सकलं वस्तु व्यञ्जनपर्यायात्मतया वाच्यमर्थपर्यायात्मतयाऽवाच्यमिति
स्याद्वादवादिनाम्, ततोऽन्यथा प्रमाणाभावात् । तदेवमेव स्यात् सत्, स्यादसत्,
स्यात् सदसत् स्याद्वादमिति कथञ्चिद्भेदेनाभ्युपगमात् ।

न सामान्यात्मनोदेति न व्येति व्यक्तमन्वयात् ।

व्येत्युदेति विशेषात् ते सहैकत्रोदयादि सत् ॥ [आप्तमी० ५७]

स्यात् सदित्यस्य सकृदपि विरुद्धधर्माध्यासानिराकृतेस्तद्व्यतिरेकेण चोक्तम्—

यद्यसत् सर्वथा कार्यं तन्मा जनि खपुष्पवत् ।

मोपादाननियमोऽभून्नाश्वासः कार्यजन्मनि ॥

तदिति भङ्गनिर्णयनियमेन परिणामादावपि भङ्गसप्तकमुन्नेतव्यम् । न चेत्थं
विकल्पान्तरं संपनीपयेत् । तथा च प्रथमादेर्द्वितीयादिना योगे तृतीयाद्यन्तर्भावस्य बहुलं
न पुनरुक्तादिदोषोपनिपातः । तथा च सप्तभङ्गीप्रसादेन शतभङ्ग्यपि जायते । ततः प्रकृत-

१-न च भिन्नाधिकरणे नित्यत्वानित्यत्वे द्रव्यपर्याययोर्भेदाभेदोपगमादन्यथोभयोरप्यसत्त्वापत्तेः
तथाहि—शक्यते वक्तुं परपरिकल्पितं द्रव्यमसन् पर्यायव्यतिरिक्तत्वात् बालत्वादिपर्यायशून्यवन्ध्यासुत-
वत् तथा परपरिकल्पिताः पर्याया असन्तो द्रव्यव्यतिरिक्तत्वात् वन्ध्यासुतगतबालत्वादिपर्यायवत् ।
उक्तं च—

द्रव्यं पर्यायवियुतं पर्याया द्रव्यवर्जिताः ।

क कदा केन किरूपा दृष्टा मानेन केन वा ॥

इह द्रव्यास्तिकनयवादी स्वमतप्रतिष्ठापनार्थमेवमाह—नात्यन्तसत उत्पादः नापि सतो
विद्यते विनाशो वा, 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' इतिवचनात्, यौ तु दृश्यते प्रतिवस्तु
उत्पादविनाशौ तदाविर्भावतिरोभावमात्रं यथा सर्पस्य उत्फणत्वाविफणत्वे, तस्मात् सर्वं वस्तु नित्य-
मिति द्रव्यपर्याययोः सर्वथा भिन्नत्वाङ्गीक्रियमाणे किं द्रव्यम् कः कस्य पर्यायः ? न हि सहो
विन्ध्यस्य पर्यायो भवितुमर्हति भिन्नत्वात् ।

२. अवाच्यतैकान्ते युक्तिः । ३. स्थूल । ४ सूक्ष्म ।

धर्मविधिप्रतिषेधाभ्यामेव दोषानुपपत्तेः । जीवाजीवादिभावानुविद्धानेकधर्मविधिप्रतिषेध-
बलावलम्बेन सहस्रभङ्ग्यादेरपि सम्भवात् तत एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थमखिलम-
नेकात्मैव, नान्यथेत्येवमन्यविकल्पेष्वपि । तदत्राप्येवकारप्रयोगो निर्दोष एव । तदप्यनेका-
त्मत्वं भावस्य स्यात् कथञ्चिद्धर्मरूपेणैव, न धर्मिरूपेण, तस्यैकस्यैव शब्दादिरूपस्य प्रतीतेः;
एकात्मत्वमपि धर्मिरूपेण, न धर्मरूपेण, शब्दादेरप्यनित्यत्वकृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वा-
द्यनेकरूपधर्मस्यैकस्यैव प्रतिपत्तेः । इत्थमुभयात्मकत्वमपि स्वगताभ्यामेव धर्मधर्मिभ्यां
क्रमबुभुत्साविषयाभ्यां न भावान्तरगताभ्याम्; अवक्तव्यमपि ताभ्यां युगपत् बुभुत्साविष-
याभ्यां न क्रमेण नापि पदान्तरेण शतृशानयोरिव युगपदनेकपदे वक्तव्यत्वासम्भवाद-
वक्तव्यमिति लक्षणोद्देशोऽन्यत्राऽप्यूह्यः । स्यान्निपातोऽतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थः । ततः प्रश्न-
वशादेकवस्तुन्यविरोधेन विधिप्रतिषेधकल्पना सप्तभङ्गी प्रमाणमिति । न च कल्पनेयं
कल्पनामात्रैव साक्षाद्वस्तुविवेचनक्षमा बुद्धिरेवान्तर्बहिःस्वरूपापेक्षयाऽनभिलाष्याऽभिलाष्य-
स्वभावकल्पना तस्याः स्याद्वादविद्वेषे सत्येवानुपपत्तेरिति उक्ता प्रमाणसप्तभङ्गी ।
अथ विकल्पज्ञानस्य तु नयाधीनत्वान्नयवशाद् विकलादेश इति प्रज्ञप्ते नयनयाभासस्व-
रूपं निरूपयत्नाह--अनिराकृतप्रतिपक्षो वस्तुमात्रांशप्राही प्रतिपत्तुरभिप्रायो नयः,
निराकृतप्रतिपक्षस्तु नयामास इति द्वयोः सामान्यलक्षणम् । स द्विभेदो द्रव्यार्थिक-
पर्यायार्थिकभेदात् । तत्र द्रव्यमेव पर्याय एव वार्थो विषयो यस्येति व्युत्पत्तेर्नयविशेष-
लक्षणम् । तत्राद्यो नैगमसंग्रहव्यवहारविकल्पात् त्रिधा, द्वितीयस्तु ऋजुसूत्रशब्दसमभि-
रूढैवंभूतविकल्पाच्चतुर्विधः^१ । तत्रानिष्पन्नार्थसंकल्पमात्रग्राह्यविशुद्धविशुद्धेतरभावेन
प्रधानोपसर्जनतया नैगमो नैकगमो वा^२ । निगमो हि संकल्पस्तत्प्रयोजन इति
व्युत्पत्तेः प्रस्थानाद्युदाहरणेन विवृणोति । तद्यथा--कश्चित् पुरुषो गृहीतपरशुर्वनं
गच्छन् केनचिदनुयुक्तः 'किमर्थं भवान् गच्छति ?' इत्यविशुद्धनैगमवाद्याह--'प्रस्थान-
मानेतुम्' इति तावदुपक्रमादाप्रस्थानिष्पत्तेर्विशुद्धतरनैगमस्य 'प्रस्थ एव' इति तद्वद्देशोद-
काद्याहरणे व्याप्रियमाणोऽनुयुक्तः 'किं करोति भवान्' स चाह--'ओदनं पचामि' इति; न

१. अर्थसंकल्पमात्रस्य ग्राहको नैगमो नयः । प्रस्थौदनादिकस्तस्य विषयः परिकीर्तितः ॥१॥

भेदानैकवस्तुप्राणीय स्वजातेरविरोधकः । समस्तग्रहणं य स्यात् स नयः संग्रहो मतः ॥२॥

संग्रहेण गृहीतानामर्थानां विधिपूर्वकम् । व्यवहारो भवेद्यस्माद् व्यवहारनयः स च ॥३॥

ऋजुसूत्रः स विज्ञेयो येन पर्यायमात्रकः । वर्तमानैकसमयो विषयः परिगृह्यते ॥४॥

लिङ्गसाधनसंख्यानां कालोपग्रहयोस्तथा । व्यभिचारनिवृत्तिः स्याद्यतः शब्दनयो ह्यसौ ॥५॥

नयः समभिरूढोऽसौ शब्दो य विषयो स हि (?) । कोऽस्मिन् समभिरूढोऽर्थो नानार्थान् समतीत्य यः (?)

२. निगम्यते विविक्तं परिच्छिद्यन्ते इति निगमा घटादयः, तेषु भवो नैगमः अथवा सामान्यवि-
शेषात्मकस्य वस्तुनो न एकेन प्रकारेण गमः परिच्छेदो नैकगमः ।

चासौ प्रस्थस्यौदनस्य वा पर्यायो निष्पन्नस्तन्निष्पत्तये संकल्पमात्रेऽपि प्रस्थादिव्यव-
हारात् । नैकगमं तु व्युत्पादयन्नाह—धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोः प्रधानोपसर्जनतया
विषयीकरणाद्वा नैकगमः । ‘तत्थ—णेगेहिं माणेहिं मिणइ त्ती णेगमस्स निरुत्ती’ इत्याग-
मोक्तेः, [अनुयोगद्वार ६०६] यथा ‘पुद्गलद्रव्यपर्यायः शब्दादिः’ अत्रोपसर्जनत्वं
पुद्गलस्य गौणत्वात् सामान्याऽजहद्वृत्तिविशिष्टविशेषणत्वाच्च शब्दादेस्तु प्राधान्यं
विशेष्यत्वादिति । ‘शब्दादिधर्मात्मकं पुद्गलं द्रव्यं च’ इत्यत्र पुद्गलद्रव्यस्य मुख्यत्वं
शब्दादेर्गौणत्वमिति । तत्रैतथमस्य प्रमाणात्मकत्वानुषङ्गः, धर्मधर्मिणोः प्रधानतया
तत्र ज्ञप्तेरसम्भवात्, तयोरन्यतर एव हि नैकगमप्रधानतयाऽनुभूयते प्राधान्येन,
द्रव्यपर्यायद्वयात्मकमर्थमनुभवद्विज्ञानं प्रमाणं प्रतिपत्तव्यं नेतरदिति । सर्वथा
द्रव्यपर्याययोरर्थान्तरत्वाभिसन्धिर्नैगमाभासः, यथार्थस्यात्मनः सामान्यविशेषात्मक-
ज्ञानेऽर्थान्तरभूते इति । स्वजात्यविरोधेनैकत्वमुपनीयार्थानाक्रान्तभेदान् समस्त-
ग्रहणात् संग्रहः । स च परापरविकल्पाद् द्विविधः । तत्राद्यः सकलभावानां सदात्म-
नैकत्वमभिप्रैति ‘सर्वमेकं सदविशेषात्’ इति, सदिति वाग्विज्ञानानुवृत्तिलिङ्गानुमित-
सत्तात्मकत्वमेकत्वमशेषार्थानां संगृह्यते; निराकृता(तवि)शेषस्तु सत्ताद्वैताभिप्रायस्तदा-
भासो दृष्टेष्टबाधनात् । तथापरः संग्रहो द्रव्यत्वेनाशेषद्रव्याणामेकत्वमभिप्रैति
द्रव्यमित्युक्तेर्भूतभवद्विविध्यत्वसमयवर्त्तिविवक्षितपर्यायद्रवणशीलानां जीवाजीवतद्भेदप्रभेदा-
नामेकत्वेन संग्रहः । किञ्च, घट इति सकलघटव्यक्तीनां घटत्वेनैकत्वसङ्ग्रहः ।
सामान्यविशेषाणां सर्वथाऽर्थान्तरत्वानार्थान्तरत्वाभिप्रायोऽपरसङ्ग्रहाभासः प्रत्यया-
पलापादिति । सङ्गृहीतार्थानां विधिपूर्वकमवहरणं भेदेन निरूपणं व्यवहारः ।
सर्वं सदित्यस्य विभागमभिप्रैति ‘यत् सत् तद् द्रव्यं पर्यायो वा’ सर्वद्रव्याणि
द्रव्यमिति सर्वपर्यायांश्च पर्याय इत्यपरस्ततो व्यवहारो विभजति ‘यद् द्रव्यं तज्जी-
वाजीवादि षड्विधम्’, ‘यः पर्यायः स द्वेधा—सहभावी क्रमभावी च’ इति परापर-
सङ्गृह्यव्यवहारप्रपञ्चः । न चास्यैवं नैगमत्वानुषङ्गः सङ्ग्रहविषयप्रविभागपरत्वात्,
नैगमस्य तु प्रधानतोपसर्जनतोभयविषयीत्वात् । यस्तु कल्पनारोपितद्रव्यपर्यायप्रविभाग-
मभिप्रैति स व्यवहाराभासस्तथा सति स्वार्थक्रियाहेतुत्वाभावप्रसङ्गाद् गगनाम्भोजवद्
व्यवहारासत्यत्वे तदानुकूल्येन प्रमाणानां न प्रमाणता स्याद् यदुक्तम्—

व्यवहारानुकूल्येन प्रमाणानां प्रमाणता ।

नान्यथा बाध्यमानानां ज्ञानानां तत्प्रसङ्गतः ॥

इत्थमन्यथा स्वप्नादिविभ्रमानुकूल्येनापि ज्ञानानां तत्प्रसङ्गादिति । तथा ऋजु
प्राञ्जलं वर्तमानक्षणमात्रं सूत्रयतीति ऋजुसूत्रमिति व्युत्पत्तेः ‘पच्चुप्पन्नगाहो उज्जुसुओ

णयविही इत्यागमः, [अनुयोगद्वार ६०६], यथा 'सुखक्षणः सम्प्रत्यस्ति' इति पर्याय-
मात्रप्राहित्वादधिकरणभूतस्य द्रव्यस्य सतोऽप्यनर्पणादतीताऽनागतक्षणयोस्तु विनष्टा-
नुत्पन्नत्वेनासम्भवान्नैवं लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गोऽस्य नयस्यैवं विषयमात्ररूपणा-
लोकव्यवहारस्तु सकलनयसमूहसाध्य इति । योऽन्तर्बहिः सर्वथा द्रव्यं प्रतिक्षिपति
पर्यायग्रहणादेव स तदाभासः प्रतिक्षणं क्षणिकत्वाभिमानात् तथागतमतवदिति ।

कालकारकलिङ्गसंख्यादिभेदाद्विन्नमर्थं शपतीति शब्दो नयः शब्दप्रधानत्वात् ।
ततोऽपास्तं वैयाकरणानां मतम् । ते हि 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' इति [पा० ३.४.१]
सूत्रमारभ्य विश्वदृष्टास्य पुत्रो भवितेत्यत्र कालभेदेऽप्येकं पदार्थमादृत्य यो विश्वं द्रक्ष्यति
सोऽस्य पुत्रो भवितेति भविष्यत्कालेनातीतकालस्य भेदाभिधानात् । तच्चानुपपन्नं काल-
भेदेऽप्यर्थभेदेऽतिप्रसङ्गात् । न खलु विश्वं दृष्टवान् विश्वदृष्टेति शब्दस्य योऽर्थः अतीतकालः
स भवितेत्यस्याऽनागतकालो युक्तः, पुत्रस्य भाविनोऽतीतत्वविरोधात् । अत्रातीतस्याप्य-
नागताभ्यारोपादेकार्थत्वे तु न परमार्थतः कालभेदेऽप्यभिन्नार्थव्यवस्था स्यात् । तथा
करोति कटं देवदत्तस्तेन वा कटः क्रियतेऽत्राभिन्नमेवार्थं कारकभेदेऽप्याद्रियन्ते । तदसम्यक्
तथा सत्यखिलकर्तृकर्मणोर्देवदत्तकटयोरभेदप्रसङ्गात्, तथा मुत्प्रमोद इत्यत्र लिङ्गभेदे-
ऽपि हर्षार्थमेकमेवाद्वियन्ते तटीतटयोरेकार्थवत् तदसम्यक्, तथासति कुटीपटयोरप्यभेद-
प्रसङ्गात् । तथाऽऽपोऽम्भ इत्यत्र सङ्ख्याभेदेऽपि सलिलार्थमेकमेव मन्यन्ते सङ्ख्याभेदस्या-
भेदकत्वाद् गुर्वादिवत् तदपेशलं पटस्तन्तव इत्यत्राऽप्येकत्वानुपपन्नात् । आदिशब्दादुप-
सर्गादिभेदेऽप्यभेदं मन्यन्ते सन्तिष्ठते प्रतिष्ठत इत्यादौ धात्वर्थमात्रोद्योतकत्वादसम्यक्,
तथासति तिष्ठति प्रतिष्ठत् इत्यादौ स्थितिगत्योरप्यभेदप्रसङ्गात् । ततः कालादिभेदाद्
भिन्न एवार्थः शब्दस्य नयो विवादापन्नो विभिन्नकालादिशब्दो विभिन्नार्थप्रतिपा-
दको विभिन्नकालादिशब्दात् तादृशाऽपरशब्दवत् । तथासति हि लोकसंव्यवहारोच्छे-
दप्रसङ्गः शब्दनयाद्, उच्छिद्यतां तावत्, तत्त्वं तु मोमांस्यते, न हि जात्युत्तरस्पृहानु-
वृद्धिः । कालादिभेदेन तमेवार्थं समर्थयमाणः शब्दाभासः ।

पर्यायशब्दभेदात् समेत्याभिमुख्येनार्थभेदं रूढः समभिरूढो, यथेन्द्रः शक्रः
पुरन्दरः इत्यादयः शब्दा विभिन्नार्थगोचरा विभिन्नशब्दत्वाद् वाजिवारणशब्दवदिति ।
'वत्थूओ संकमणं होइ अवत्थुं णये सभभिरूढे' इत्यागमात् [अनुयोगद्वार ६०६] ।
तेष्वेव शब्देषु भिन्नाभिधेयतामाचक्षणः तदाभासः ।

एवमित्थं विवक्षितक्रियापरिणमनभेदेन भूतं परिणतमर्थं योऽभिप्रैति स एव-
भूतो नयः । समभिरूढैवंभूतयोरिदमन्तरम्—समभिरूढो हि गतिक्रियायां सत्यामस-

त्यां वा गोव्यपदेशं मन्यते रूढशब्दवत्, एवम्भूतस्तु गतिपरिणतिक्षण एव गच्छतीति गौर्ना स्थितिक्षणादौ । नचैवम्भूताभिप्रायेण कञ्चिदक्रियाशब्दोऽस्ति यतो ह्याशुगाम्यश्च इत्यादिजातिशब्दानामपि क्रियाशब्दत्वात् तथा द्रव्यगुणसंयोगिसमवायिद्रव्यशब्दादीनामपि क्रियाशब्दत्वेनाध्यारोपात् । देवदत्त इति सङ्केतशब्दो द्रव्यशब्दः, तत्र देवा एनं देयासुः, तथा शुचिभवनात् शुक्ल इति, तथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डीति विषाणमस्यास्तीति विषाणीति । पञ्चतयी तु शब्दानां प्रवृत्तिर्व्यवहारमात्रान्न निश्चयाच्च । 'वंजणअत्थतदुभए एवंभूतो विसेसेति' । तदिति व्यञ्जनं शब्दस्तस्यार्थस्तदुभयमयं विशेषयति यदुक्तम्—

गुणग्रामा विसंवादि नामापि महतां किल ।

यथा सुवर्णश्रीखण्डरत्नाकरसुधाकराः ॥

क्रियाऽनाविष्टशब्दस्तु तदाभासः । तथा शब्दसमभिरूढैवम्भूताः परस्परं सघ्नीचीना निरपेक्ष्या मिथ्यैवेति । तथैतेषु ऋजुसूत्रान्ताश्चत्वारोऽर्थमुख्यास्त्रयः शेषाः शब्दप्रधानाः प्रतिपत्तव्याः । तथैषां पूर्वः पूर्वो नयो बहुविषयः कारणभूतश्च, परः परोऽल्पविषयः कार्यभूतश्चेति । तत्र सत्यसतिसंकल्पत्वाद् भूमविषयत्वं नैगमस्य, सन्मात्रगोचरत्वात् तत्पूर्वकत्वात्, ततोऽणुविषयत्वं सङ्ग्रहस्य, सद्विशेषावबोधकत्वात्, ततोऽणुविषयत्वं व्यवहारस्य, वर्तमानसमयविषयत्वात्, ततोऽल्पत्वमृजुश्रुतस्य, कारककालादिभेदमिन्नविपरीतविषयत्वात्, ततोऽल्पत्वं शब्दस्य, पर्यायभेदेनार्थभेदप्रतिपद्यमानत्वात्, ततोऽल्पत्वं तत्पूर्वकस्य समभिरूढस्य, क्रियाभेदेनैव तद्विपर्ययात्, तत्पूर्वस्याप्यल्पविषयत्वं तत् एवंभूतस्य, ततो यत्रोत्तर उत्तरो नयस्तत्र पूर्वः पूर्वाव्यासस्ते च सहस्रसप्तशत्यादिवत्, यत्र तु प्राचीनो नयस्तत्र नार्वाचीननयप्रवृत्तिः प्रतिपत्नीपद्येत पञ्चशत्यादौ षट्शत्यादिवत् । तदित्थं नयार्थे विकलादेशे प्रमाणस्यापि सांशवस्तुवेदिनो वृत्तिरविरुद्धा स्याद्वादशासनात्, न तु प्रमाणे नयानां वस्त्वंशमात्रवेदिनां परवादिमतानुषङ्गवदिति मूलनयसप्तभङ्गो प्रमाणमलमयुक्तिप्रपञ्चेनेति ।

यत्स्याद्वादसुधाब्धिरेव नयतारङ्गत्तरङ्गैरलं

भूष्णुर्ये नयभङ्गकल्पितमताकूपारपारङ्गमाः ।

तान् शाखाभृगवत् खशाखिशिखरारोहान्नभोलङ्घिनः

श्रद्धते कतमस्ततो भवतु नः सम्यक् प्रमाणं जिनः ॥

गच्छे श्रीमत्तपाख्येऽजनि रजनिकरस्पर्द्धिविस्फारकीर्तिः

श्रीमानानन्दमेरुखिभुवनजनतानन्दनातन्द्रचन्द्रः ।

तच्छिष्यः पद्ममेरुः श्रुतसलिलनिधिः पारदश्चा मितद्रुः
श्रौतस्मात्तागिमानामसकलसकलब्रह्मवेदी विनेयः ॥

स तस्य पद्मसुन्दरः प्रमाणसुन्दरं व्यधात् ।
प्रमाणयन्तु कोविदाः प्रमाणिकामिमां गिरम् ॥ युगम् ॥

कराऽग्निजलधीन्दुके' नृपतिविक्रमादित्यतो
जगज्जनकृतोत्सवे प्रवरमाघमासे सिते ।

प्रमाणनयसुन्दरं जिनमताश्रितानन्दनं
समर्थमुनिभिर्वरं लिखितमाशु हर्षप्रदम् ॥

सर्वज्ञोदितहेतुयुक्तिनिकरैः स्याद्वादमुद्राङ्कितै-
र्जाग्रन्मोहमहामरैकविलसन्मिथ्यादृशां यन्मतम् ।

तच्चानेकमहत्कदाग्रहजुषामेकान्तवादात्मकं
तूर्णं जीर्णपटीतटीव शतधा संभिद्यते तत्क्षणात् ॥

इति श्रीप्रमाणसुन्दरप्रकरणम् समाप्तमिदम् ॥

[स्याद्वादसिद्धिः]

स्याद्वादवादामृतपानतोयैर्वादाहवेऽप्राप्यजरामरत्वम् ।

सूरीश्वरास्ते हरिभद्रमुल्या जयन्तु सद्बोधविजृम्भमाणाः ॥

पण्डितं मन्यान्यदर्शिनैर्नैयायिक-बौद्ध-साङ्ख्यकापिलादिविजिगीषूणां स्याद्वादवादिनां जैनानामेव स्याद्वादज्ञानं सर्वज्ञानरहस्यभूतं त्रैलोक्यलोकाकलितवस्तूनां स्वरूपं समुज्जृम्भते सर्वत्र । अथातस्तल्लक्ष्यते—

एकस्मिन् वस्तुनि विरुद्धधर्मद्वयसमावेशः स्याद्वादः । अथवा विरुद्धधर्मद्वयप्रतिपादनपरो वक्तुरभिप्रायविशेषः स्याद्वादः, अथवा वस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरः श्रुतविकल्पः स्याद्वादः, अथवा एकैकस्मिन् वस्तुनि सप्रतिपक्षानेकधर्मस्वरूपप्रतिपादनपरः स्याद्वादः ।

अथ प्रथमं लक्ष्यते—एकस्मिन् जीवाजीवादौ विरुद्धं यद् धर्मद्वयं नित्यानित्यास्तित्वनास्तित्वोपादेयानुपादेयाभिलाष्यानभिलाष्यादिलक्षणं, तस्य समावेशः समाश्रयः स्याद्वाद इत्यर्थः ।

अथ स्याद्वादमसहमानाः परवादिनः प्रकटयन्ति—ननु भोः ! अनेकन्यायशास्त्राध्ययनप्रवीणपराक्रमाः परमार्हताः ! एकस्मिन् वस्तुनि नित्यानित्यभेदाभेदसत्त्वासत्त्व-सामान्यासामान्याभिलाष्यानभिलाष्याद्यात्मके मन्यमाने कथं न त्वन्मतेदुर्द्धरविरोधगन्धसिन्धुरधुरन्धरता स्याद्वादवादरणप्रगुणबलकुलोत्सर्पणाय प्रभवति शीतोष्णयोरिव सुखदुःखयोरिव शीतातपयोरिव परस्परसहानवस्थानलक्षणविरोधात् । दृश्यते च प्रत्यक्षप्रमाणसाहचर्य-तर्ककर्मशसंस्पर्शमात्रेण यत्र नित्यत्वं कथमनित्यत्वं, यद्यनित्यस्तर्हि कथं नित्यः, यदि सत्त्वं कथमसत्त्वादिरिति विरोधः स्पष्ट एवेति ।

यदि भेदस्याधिकरणं तर्ह्यभेदस्य न भवेद्, यथाऽभेदस्य तर्हि भेदस्य न स्यात् शीतोष्णस्पर्शवत् । न हि देवधूपदहनादिकं शीतं तदेवोष्णमुपलभ्यते, तथाप्रत्ययस्यासम्भवात् । अतो वैयधिकरण्यं समापनीपथेत ।

तथा च व्यतिकरनामदूषणं संगच्छते । तथाहि—येन रूपेण भेदस्तेनाभेदोऽपीति समर्थकदर्थनाद् व्यतिकरः, परस्परविषयगमनं व्यतिकर इति तल्लक्षणात् ।

तथा च येन रूपेण भेदस्तेन वाऽभेदो येन वाऽभेदस्तेन भेद इत्यत्रापि भेदाभेदावपि प्रत्येकं भेदाभेदात्मकौ स्यातां, सर्वमनेकान्तात्मकमिति सिद्धान्तात् । तदा च तस्मिन् भेदाभेदे पुनस्तस्मिन् भेदाभेदपरिकल्पनया अनवस्थादौस्थ्यसंस्थापनं संगच्छेत् । यदि न भेदाभेदौ प्रत्येकं भेदाभेदात्मकौ तदा सर्वमनेकान्तात्मकमिति सिद्धान्तो विरुद्धयेत ।

तथा च केन हेतुना भेदः केन हेतुनाऽभेद इति संशयः ।

तथा भेदरूपमभेदरूपं वा दृष्टं वस्तु नाभ्युपगम्यते, अप्यदृष्टं वा भेदाभेदात्मकं परिकल्प्यत इति दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च स्यात् ।

तथा चानेकधर्माश्रितवस्तुधर्मापेक्षया सर्वमनेकान्तात्मकं वस्तु, उत तन्निरपेक्षतया प्रत्येकं सर्वं वस्तु अनेकान्तात्मकमिति ? प्रथमपक्षे तु सिद्धसाध्यतादोषः । द्वितीयपक्षे तु विरोधादिदोषोद्भावनम् ॥

तथा च क्रमेण सर्वं वस्तु अनेकान्तात्मकमभ्युपगम्यते यौगपद्येन वा ? प्रथमपक्षे तु सिद्धसाध्यतादोषः । द्वितीयपक्षे तु विरुद्धादिदोषसम्भवः इति ।

तथा चानेकधर्मान् वस्तु किमेकेन स्वभावेन नानास्वभावैर्[र्वा] व्याप्नुयादिति ? यदि वस्तु एकेन स्वभावेन व्याप्नोति तदानेकधर्मणामैक्यं स्यात् । अथ नानास्वभावैर्व्याप्नोति [इति] चेत् तदा वस्तुनोऽपि नानात्वं स्यात्, तदाश्रितानां धर्माणां भिन्नस्वभावानां तदाश्रयत्वेन भेदहेतुत्वाद्, 'अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यदुत भिन्नस्वभावधर्माध्यासः भेदकारणम्' इति वचनात् ॥

किञ्च, सर्ववस्तुनि अनेकान्तात्मकेऽभ्युपगम्यमाने जलादेरपि अनलादिप्रसक्तिः स्यादनलादेर्वा जलादिप्रसक्तिर्भवेत् । किञ्च, जलाद्यर्थिनो नरस्य जलादौ प्रवृत्तिर्न सम्भवेदनलाद्यर्थिनश्चानलादौ प्रवृत्तिर्न संबोभूयात्, किन्तु अनलाद्यर्थिनो जलादौ प्रवृत्तिर्घटामटादौ जलाद्यर्थिनोऽनलादौ प्रवृत्तिः समजाघट्यत इत्यन्योऽन्यविरुद्धधर्मस्य सद्भावसमानत्वात् । जलादेरनेकान्तात्मकं वस्त्विति तद्विरुद्धानलादीनामपि सुतरामाशङ्कनीयानामभ्युपगमाच्च । तथा च जलाद्यर्थिनोऽप्यनेकान्तात्मकं वस्त्विति मन्यमानः संशयाज्जलेऽनले वा प्रवृत्तस्य विवक्षितार्थक्रियाकारित्वाभावान्मूलतः प्रवृत्तिरेव न सम्भवीति, 'संशयात्मा क्षयं व्रजेत्' इति सन्मतिवचनात् । को हि नाम विवक्षितार्थक्रियाकारि रूपमनुपलभमानो विवक्षितार्थक्रियार्थी तत्र प्रवर्त्तत । किन्तु विवक्षितार्थे विवक्षितार्थक्रियाकारिण्येव विवक्षितार्थक्रियार्थिनः प्रवृत्तिर्दीदृश्यत इति ॥

तथा च प्रमाणमप्यप्रमाणं भवेत् । अप्रमाणं वा प्रमाणमपि भवेत् । तदा च सर्वजनप्रसिद्धप्रमाणाप्रमाणव्यवहारविलोपः स्यात् ॥

तथा च भवन्मते सर्वज्ञोऽप्यसर्वज्ञः कथं न सम्भवेदनेकान्तात्मकवस्त्वभ्युपगमात् ॥

१ तुलना—'अयं हि भेदो भेदहेतुर्वा विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च ।' हेतुविन्दुटीका

पुनश्च सिद्धस्याप्यसिद्धत्वं स्यात् ।

तथा च येन प्रमाणेन सर्वस्यानेकान्तत्वं साध्यते तस्य प्रमाणस्यानेकान्तात्मत्वात् कुतस्तत्सिद्धिः ? यद्यपि यथाकथञ्चिन् सिद्धे स्वतो वा परतो वा ? यदि स्वतस्तर्हि किं प्रमाणपरिकल्पनया ? अथ परतस्तर्हि अनवस्थादौस्थ्यं च ।

तथा च, कर्म अन्येन कृतमन्येन भुक्तमित्यपि कथं न घटामटाटचेत भवन्मते सर्वस्याप्यनेकान्तात्मकताङ्गीकारात् ।

किञ्च, प्रकरणसमावतारस्यापि दुर्निवारत्वात् । तत्प्रयोगश्च—भेदाभेदादिकौ नैकाधिकरणसमानाधिकरणौ विरुद्धधर्मिद्वयधर्मवत्त्वात् शीतोष्णस्पर्शवदिति । यत्र यत्र परस्परविरुद्धधर्मिद्वयधर्मवत्त्वं तत्र तत्र नैकाधिकरणे विरुद्धधर्मिद्वयसामान्याधिकरणं यथा रक्तः घटो न नीलः, तथा चेदम् । तस्मात्तथेति । तस्मात् सिद्धं नः समीहितम्—एकान्तरूपं वस्त्विति ॥

अथ प्रज्ञापयन्ति सकलप्रज्ञालचक्रवालशिरोमणिकल्पाः स्याद्वादितल्पाः । अतुच्छस्वच्छमतिप्रकरप्रकारोल्लासोच्छ्वसितयुक्तिशक्तिप्रबलवात्यापात्यायुधोन्क्षिप्तकुमतिमतिप्रचारवनगहनपवनानामस्माकमग्रे कतिपयतर्कविचारवतो भवतोऽतुलप्रबलशृङ्खलानिगडितपदोत्प्लवनान्मयसनं वरीवर्ति यतोऽस्माभिरेकेनैव हि रूपेण भेदाभेदयोरभिधाने विरोधः सिद्धचेत् । न चैवेत्थं प्रतिपाद्यते येन विरोधादीनां सिद्धिः प्रसिद्धयतीति । न चैवं जैनानां स्याद्वादवादोऽभीष्ट इति वाच्यम् । नैयायिकादीनामपि प्रत्यक्षानुमानागमयुक्तिसाध्यमक्षरान्तरैराख्यातं स्याद्वादं मन्यमानानां स्याद्वादगजो न कथं प्रसर्पतीति । तथाहि — सकलशास्त्रे पक्षद्वयं जातिपक्षो व्यक्तिपक्षश्च, तत्र जातिः सामान्यं, व्यक्तिरत्र विशेष इति वचनात्; सामान्ये तु सर्वेषामेव नित्यत्वं सत्ताप्रतिपादनपरत्वाद् यथा गोत्वाश्वत्वादिकं नित्यम्, न तु गौरश्वो वा नित्यः । व्यक्तिपक्षे त्वनित्यमेव । य एव जातिपक्षः स एवास्माकं जैनानां द्रव्यार्थिकनयः । यो व्यक्तिपक्षः स एवास्माकं पर्यायार्थिकनयः । ताभ्यां नित्यानित्यत्वं च समादध्मः । यद् आह अस्मदागमः—‘जीवा सिय सासया सिय असासया गोयमा ! दव्वट्टुआए सासया भावट्टयाए असासया’ इति [भगवती ७. २. २३] । ननु शृणुत भो नैयायिकादयः ! भवन्मतेऽपि पदार्थास्ते नित्यानित्याश्च विचार्यमाणाः संपश्यन्ते । तथाहि—पृथिव्यप्तेजोवायुनां नित्यानित्यत्वं न्यायशास्त्रे, कार्यरूपमनित्यं परमाणुरूपं नित्यमिति वचनात् सुप्रसिद्धमेव । अन्यथा ‘अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपनि(पं नि)-त्यम्’ इति लक्षणेन नित्यस्य सर्वस्यैक्यरूपत्वेन सर्वदा सत्त्वप्रसङ्गः । आकाश-

काल-दिशामपि नित्यानित्यत्वं प्रत्यक्षप्रसिद्धमेव, घटाकाशो नष्टः पटाकाशो नष्ट इति प्रतीतेः । आत्माऽपि तव मते [नित्यानित्यः], स च देहेन्द्रियव्यतिरिक्तः विभुर्नित्यश्चेति वचनात्, तत्क्रौडिन्यन्यायेन पारिशिष्यानुमानेन देहाश्रितोऽनित्य एवेति । मनसोऽपि [नित्यानित्यत्वमेव] सकलदेहव्यापित्वाद्, देहस्यानित्यत्वाद् आश्रयनाशे सत्याश्रयिणोऽपि नाश इति न्यायात् अनित्यमेव; अभावोऽपि [नित्यानित्य] एव । अनादि-सान्तः प्रागभावः, सादिरनन्तः प्रध्वंसाभावः, अनादिरनन्तोऽन्यन्ताभावः, अनादिनित्यः संसर्गाभावोऽन्योऽन्याभावः इति नित्यानित्यः स्पष्ट इति । ननु भोः ! आकाशदिपञ्चकं नित्यम्, अपरं नित्यानित्यमिति सप्तपदार्थविवरणे प्रतिपादितत्वात् । भवता तु नवानामपि पदार्थानां नित्यानित्यत्वमुक्तमतस्त्वद्वचनेन सह विरोधः । तथाहि—आकाश-काल-दिगात्मपञ्चकं नित्यं विनाशराहित्यमिति यावत्, प्रयोगश्चाकाशादिपञ्चकं नित्यं, निरवयवद्रव्यत्वात् परमाणुवदिति । अत्रोच्यते सत्ताविनाशाभावापेक्षया नित्यत्वम्, उपाधिभेदेन घटाकाशो व्यक्तिरूपो नष्ट इति आबालगोपालं(ल)प्रतीतेः । सत्त्वादनित्यत्वं परमाणोर्दृष्टान्तत्वेन व्यक्तिकृतत्वात्, यथा परमाणौ द्व्यणुक-त्र्यणुक-चतुरणुकतयोत्पद्यमाने परमाणुव्यक्तिर्नष्टा, न तु परमाणुर्नष्ट इति । अतो जात्या(त्य)पेक्षया सर्वं नित्यं व्यक्त्यपेक्षया त्वनित्यमिति तदेवाक्षरान्तरैराख्यातम् । द्रव्यार्थिकं पर्यायार्थिकं नयद्रयं जैनमतसंमतमेवागतम् । भावार्थस्त्वयं कुत्रचिन्मुख्यवृत्त्या गौणतया वा नित्यानित्यभेदादिकं व्यवस्थितं यथा सामान्यं तद् द्विविधम्—जातिरूपम् उपाधिरूपं च । जातिः सामान्यं सार्वदेकं वस्तु स्वाभाविकम् । उपाधिरूपं पाचकत्वम् । इदं त्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वेन सबाधकत्वाच्चोपाधिरूपं मुख्यार्थबाधे उपाधिरिति । तद्वत् सर्वं योज्यमिति ।

LALBHAI DALPATBHAI BHARATIYA SANSKRITI VIDYA MANDIR
L. D. SERIES

<i>S. NO. Title</i>	<i>Price Rs.</i>
*1. Śivāditya's Saptapadārthī, with a Commentary by Jinavardhana Sūri. Editor : Dr. J. S. Jetly. (Publication year 1963)	4/-
2. Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts : Munirāja Shri Punyavijayaji's Collection Pt. I Compiler : Munirāja Shri Punyavijayaji Editor : Pt. Ambalal P. Shah. (1963)	50/-
3. Vinayacandra's Kāvyaśikṣā. Editor : Dr. H. G. Shastri (1964)	10/-
4. Haribhadrāsūri's Yogaśataka, with auto-commentary, along with his Brahmasiddhāntasamuccaya, Editor : Munirāja Shri Punyavijayaji. (1965)	5/-
5. Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts, Munirāja Shri Punyavijayaji's Collection, pt. II. Compiler : Munirāja Shri Punyavijayaji. Editor : Pt. A. P. Shah. (1965)	40/-
6. Ratnaprabhasūri's Ratnākaraṅgatārikā, part I. Editor : Pt. Dalsukh Malvania. (1965)	8/-
*7. Jayadeva's Gītagovinda, with King Mānāṅka's Commentary. Editor : Dr. V. M. Kulkarni. (1965)	8/-
8. Kavi Lāvaṇyasamaya's Nemiraṅgaratnākaraṇḍa. Editor : Dr. S. Jesalpura. (1965)	6/-
9. The Nāṭyadarpaṇa of Rāmacandra and Guṇacandra : A Critical study : By Dr. K. H. Trivedi. (1966)	30/-
10. Ācārya Jinabhadra's Viśeṣāvaśyakabhāṣya, with Auto-commentary, pt. I. Editor : Dalsukh Malvania. (1966)	15/-
11. Akalaṅka's Criticism of Dharmakīrti's Philosophy : A study By Dr. Nagin J. Shah. (1967)	30/-
12. Jinamāṇikyagaṇi's Ratnākaraṅgatārikādyāślokaśatārthī. Editor : Pt. Bechardas J. Doshi (1967)	8/-
13. Ācārya Malayagiri's Śabdānuśāsana. Editor : Pt. Bechardas (1967)	30/-
14. Ācārya Jinabhadra's Viśeṣāvaśyakabhāṣya, with Auto-commentary. pt. II. Editor Pt. Dalsukh Malvania. (1968)	20/-
15. Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts : Munirāja Shri Punyavijayaji's Collection. Pt. III. Compiler : Munirāja Shri Punyavijayaji. Editor : Pt. A. P. Shah. (1968)	30/-

16. Ratnaprabhasūri's Ratnākarāvatārikā, pt. II, Editor : Pt. Dalsukh Malvania. (1968) 10/-
17. Kalpalatāviveka (by an anonymous writer). Editor : Dr. Murari Lal Nagar and Pt. Harishankar Shastri. (1968) 32/-
18. Āc. Hemacandra's Nighaṇṭuśeṣa, with a commentary of Śrī-vallabhagaṇi. Editor : Munirāja Shri Punyavijayaji. (1968) 30/-
19. The Yogabindu of Ācārya Haribhadrāsūri with an English Translation, Notes and Introduction by Dr. K. K. Dixit. (1968) 10/-
20. Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts : Shri Āc. Devasūri's Collection and Āc. Kṣāntisūri's Collection : part IV. Compiler : Munirāja Shri Punyavijayaji. Editor : Pt. A P. Shah. (1968) 40/-
21. Ācārya Jinabhadra's Viśeṣāvaśyakabhāṣya, with Auto-Commentary, pt. III. Editor : Pt. Dalsukh Malvania and Pt. Bechardas Doshi. (1968) 21/-
22. The Śāstravārtāsamuccaya of Ācārya Haribhadrāsūri with Hindi Translation, notes and Introduction by Dr. K. K. Dixit. (1969) 20/-
23. Pallipāla Dhanapāla's Tilakamañjarisāra Editor : Prof. N. M. Kansara. (1969) 12/-
24. Ratnaprabhasūri's Ratnākarāvatārikā pt. III. Editor : Pt. Dalsukh Malvania. (1969) 8/-
25. Āc. Haribhadra's Nemināhacariu P.t.I : Editor : Shri M. C. Modi and Dr. H. C. Bhayani. (1970) 40/-
26. A Critical Study of Mahāpurāṇa of Puṣpadanta. (A Critical Study of the Deśya and Rare words from Puṣpadanta's Mahāpurāṇa and His other Apabhraṃśa work). By Dr. Smt. Ratna Shriyan. (1970) 30/-
27. Haribhadra's Yogadrṣṭisamuccaya with English translation, Notes, Introduction by Dr. K. K. Dixit. (1970) 8/-
28. Dictionary of Prakrit Proper Names, Part I by Dr. M. L. Mehta and Dr. K. R. Chandra. (1970) 32/-
29. Pramāṇavārtikabhāṣya Kārikārdhapādasūci. Compiled by Pt. Rupendrakumar. (1970) 8/-
30. Prakrit Jaina Kathā Sahitya by Dr. J. C. Jain. (1971) 10/-
31. Jaina Ontology. By K. K. Dixit (1971) 30/-
32. Philosophy of Shri Svaminarayan by Dr. J. A. Yajnik. (1972) 30/-
33. Āc. Haribhadra's Nemināhacariu pt. II : Editors : Prof. H. C. Bhayani and M. C. Modi. (1972) 40/-
34. Up. Harṣavardhana's Adhyātmabindu : Editors : Muni Shri Mitranandvijayaji and Dr. Nagin J. Shah. (1972) 6/-
35. Cakradhara's Nyāyamañjarigranthibhaṅga. Editor Dr. Nagin J. Shah. (1972) 36/-

Terms Regarding Sale

(in force from 1st April 1971)

1. Book-seller shall ordinarily receive a discount of 25% on all the publications of L. D. Series.
2. The Railway freight and cost of packing shall not be charged from those placing at a time an order amounting to Rs. 1,000 or more.
3. Those whose purchase for full one year (1st April to 31st March) amount to Rs. 5,000 or more shall at the end of the year get an additional discount of 5% while those whose purchases for that period amount to Rs. 10,000/- or more shall get an additional discount of 10% over and above the discount mentioned in rule 1 above. This amount will not be paid in cash but will be adjusted against the bill or bills of the next year.
4. The payment should be made within a month after presentation of the bill.

बिक्री के नियम

(१ अप्रैल १९७१ से)

१. पुस्तक-विक्रेताओं को ला. द. ग्रन्थमाला (L. D. Series) के प्रकाशनों पर साधारणतः २५ प्रतिशत कमीशन दिया जायगा ।
२. १,००० रु० या इससे अधिक के एककालिक आर्डर पर रेलभाड़ा तथा पैकिंग नहीं लिया जायगा ।
३. वर्ष भर (१ अप्रैल से ३१ मार्च) में ५,००० रु० या इससे अधिक औ पुस्तकें खरीदने पर नियम १ में उल्लिखित कमीशन के अतिरिक्त ५ प्रतिशत अधिक और १०,००० रु० या इससे अधिक की पुस्तकें खरीदने पर १० प्रतिशत अधिक कमीशन वर्ष के अन्त में दिया जायगा । इस कमीशन की रकम नगद नहीं दी जायगी किन्तु आगामी वर्ष के बिल या बिलों में से काट दी जायगी ।
४. बिल भेजने के बाद एक मास की अवधि में पेमेन्ट हो जाना चाहिए ।